

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELGELER

Cilt : XIII

Sayı : 17

1988

2. baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ-ANKARA

1993

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Türk Tarih Kurumu

**Birinci baskı : 1988
İkinci baskı : 1993**

1828 - 1829 OSMANLI - RUS SAVAŞINDA DOĞU ANADOLU'DAN RUSYA'YA GÖÇÜRÜLEN ERMENİLER¹

GİRİŞ

KEMAL BEYDİLLİ

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı neticeleri bakımından "93 Savaşı"nın daha küçük boyutlu bir örneği olarak nitelendirilmeyi ve bu açıdan bakılıp önemsenerek ele almayı bekleyen, yakın tarihimizin karanlık ve acılı sayfalarından bir diğerini oluşturmaktadır. Bu savaşta Rus orduları ilk defa "Balkanları aşarak" Edirne'ye kadar ilerlemişler, Doğu Anadolu'da ise, başta Erzurum ve Kars olmak üzere en önemli müstahkem mevkiileri ele geçirerek, bölgeyi işgalleri altına almışlardır. Rusların Edirne'ye kadar ilerlemeleriyle, Rumeli/Balkanlar'daki Rum-Bulgar/Ortodoks reâyânın yer yer açıkca düşman yanında yer aldıkları, işbirliği yaptıkları ve hattâ Edirne Barışı (14.9.1829) akabinde Rusların çekilmeleri üzerine, onlardan önce ve onlarla beraber yer ve yurtlarını terk ile göçlere kalkıştıkları bilinmektedir. Rumeli'deki bu olaylar ayrı bir çalışmamızın konusu teşkil etmekte olup, burada aynı savaş esnasında, Rumeli örneğinden çok daha geniş kapsamlı ve organize bir şekilde icrâ edilen ve harbin hedefleri arasında yer alan bir uygulamayı, yâni Doğu Anadolu'daki Rus işgali altına giren yerlerde yaşayan Ermeni reâyânın Rusya'ya göç ettirilmesini ele almak istemekteyiz.

Mes'elenin daha iyi anlaşılmasının en iyi yolu, hiç şüphesiz olayı daha önce bir başka örnekte takib edebilmek imkânını bulabilmekte olurdu. Böylece, göç ettirilen Ermenilerin harb esnasındaki tutumları, göçe ne şekilde hazırlandıkları, göçün organizasyonu, hedefleri ve beklentilerinin izlenmesi mümkün olabilecek ve Doğu Anadolu'da yapılanların daha önce bir başka yerde yapılmış olanlardan pek fazla farklı olmadığı görülecek, olayın bizdeki safahatı bu örneğe göre takib edilecek ve kullandığımız belgeler daha rahat bir şekilde değer ve yorum bulacaklardır. Elimizde böyle bir örnek mevcuttur. Tarih laboratuvarında daha önce denenmiş olan böyle bir olayın uygulama sahası 1826/28 Rus-İran Savaşı'nın sahne olduğu İran topraklarıdır. Bu yüzden önce Türkmençay Antlaşması (22.2.1828) ile biten bu savaş esnasındaki bu tür uygulamalara bir göz atmamız gerekmektedir.

¹ Bu çalışma, X. T.T.K. Kongresi'nde (22-26.9.1986) aynı adla sunulan tebliğin araştırması genişletilerek tamamlanmış ve yayına hazırlanmış şeklidir.

Rus-İran savaşı esnasında Ecmiyazin ve Nahçıvan kısa bir zaman içinde Rusların eline düşmüş, buraları ise Abbasâbâd, Serdârâbâd ve Revan takib etmiş, nihayet Aras Nehri aşıl原因 olarak Merend, Tebriz, Meregâ, Hoy, Urmiyye, Erdebil Rus ordularınca işgal edilmiştir. Rusya'nın hem İran (Türkmençay) hem de Osmanlılarla (Edirne) yaptığı barış antlaşmalarında yer alan bir önemli madde, ileride de değineceğimiz gibi, Hristiyan ahâlinin engellenmeden ve serbestce Rus topraklarına göç edebilmelerini ön görmekteydi. Antlaşmalara özellikle konulan bu maddelerin hedefi, İran'ın ve Osmanlı devletinin Rusya'ya mücâvir bölgelerinde yaşayan Ermeni reâyânın, yeni elde edilen Revan ve Nahçıvan bölgelerine göç ettirilerek, buraların nüfusca şenlendirilmesi ve tarihî coğrafyaya en uygun ve gerekli nüfus faktörünün ilâvesiyle buralarda bir "Ermenistan" oluşturulmasını sağlamaktı. Nitekim, bu amaçla ilgili faaliyetlerin tamamlanması üzerine —ileride söz konusu edileceği gibi— ilhâk edilen Revan ve Nahçıvan Hanlıklarının birleştirilmesinden oluşan bir "Ermeni Vilâyeti"nin kurulduğu 17 Mart 1828 tarihli bir Çarlık beyânâmesi ile ilân edilmiştir.

Bu savaşlar esnasında Rusya'ya sevk edilen Ermenilerin göçleri, genel olarak Avrupa'da ya tamamen meçhul kalmış veya göz ardı edilerek söz konusu edilmemiş ve hemen hemen hiç işlenmemiş, dolayısıyla modern çalışmalara da yeterince ve tüm olarak aksetmemiştir. Bu konudaki nâdir eserlerden ilki *Sergi Glühka*'nın, "*Ermenilerin Azerbaycan'dan Rusya'ya Göçleri*" adıyla hazırladığı ve 1831'de Moskova'da Lazarev Enstitüsü'nce bastırılan eseri olmuştur. Glinka'nın bu eserinde, ileride kendisinden bahsedilecek olan ve Ermenilerin göç ettirilmesinde önemli bir rol oynayan Ermeni asıllı Albay Lazarev'in anadiliyle kaleme alıp, soydaşlarına hitab eden "Beyânâme"si, İran şehzâdesi Abbas Mirza'nın Ermenilerin göç etmeye icbâr edilmekte olduklarına dâir şikâyetini hâvi mektubunun 'faksimilesine' de yer verilmiştir. Konunun bir diğer eseri olan, *F. Neumann*'ın² yazdığı ve burada bizim de malzemesinden geniş ölçüde istifade ettiğimiz, "*1828 senesinde İran Eyaleti Azerbaycan'dan Rusya'ya Kırkbin Ermenin Nakil ve İskânları*"³ adını verdiği 1834 basımlı çalışması, önemli ölçüde Sergi Glinka'nın yukarıda adı geçen eserinde dayanmakta, hattâ bu eserin bir nev'i Almanca tercümesini oluşturmaktadır.

Neumann kitabına, Abbas Mirza'nın Ermenilerin zorla göç ettirilmekte olduklarına dâir iki şikâyet mektubu ile Lazarev'in buna vermiş olduğu cevaplarına, Mareşal Paskyeviç'in Albay Lazarev'e verdiği ve Ermenilerin tehcirinde uygulanacak esasları içeren 19 maddelik "Talimâtname"sine, Lazarev'in soydaşlarına hitaben yayımladığı ve onları göç etmeye davet eden "Beyânâme"sine ve Lazarev'in Paskyeviç'e takdim edilmek üzere hazırladığı göç konusundaki işlemlerin ve göç operasyonunun ne şekilde yürütüldüğüne dâir muassal "Rapor"una da aynen yer vermiştir. Esere ayrıca, bizim de çalışmamıza kattığımız, kafieler halinde göç eden Ermenileri tasvir eden çok nadir bir gravür de ilâve edilmiştir.

Konumuzun Türkçe kaynakları hakkında, bu konuda henüz yapılmış bir çalışmanın mevcut olmaması nedeniyle söyleyebileceğimiz fazla bir şey yoktur. Dolayısıyla çalışmamız

² Carl Friedrich Neumann'ın Münih Üniversitesi'nde profesör olduğu ve Londra ve Paris'deki "Asya Cemiyetleri", St. Lazar Ermeni Akademisi", Leipzig'deki "Tarih ve Teoloji Cemiyeti" üyesi olduğu ve "Berlin İlimler Akademisi" muhabir üyesi bulunduğu anlaşılmaktadır.

³ *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidschan nach Russland ausgewanderten.* Leipzig 1834. Bu nadir eseri Viyana'dan mikrofilm hâlinde te'min eden sayın Dr. Markus Köhbach'a ve bu mikrofilm fotoğraf hâline iktisad ederek kullanmamızı sağlayan, "Tarihî Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı" kurucusu sayın Ertuğrul Zekâi Ökte ve Genel Yayın ve İstanbul Araştırma Merkezi Müdürü sayın Tülây Duran'a teşekkür ederim.

yalnızca arşiv belgelerine dayanmaktadır. Devrin resmî tarih yazıcılarının eserlerinde de (Esad Efendi'den naklen *Lütfi Tarihi*'nde yer alan mahdud bazı kayıtlar) yeterli ve doyurucu bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca buralarda verilen bilgilerin istihrâc edildiği belgeler, yaptığımız arşiv çalışmamız esnasında bulunmuş ve konumuzla ilgili arşivlerimizde mevcut diğer bütün belgeler, yalnız çalışmamızda geniş ölçüde kullanılmakta kalmamış, içlerinden seçilmiş olanlardan bazılarında da çalışmamızın "Belgeler" kısmında aynen yer verilmiştir.

Türk Tarih Kurumu

BİRİNCİ BÖLÜM

I – İRAN ERMENİLERİNİN RUSYA'YA TEHCİRİ

Ermenilerin İran'dan Rus topraklarına nakledilmeleri, başka bir deyiş ile Rusya tarafından icrâ edilen "Ermeni Tehciri" büyük ölçüde Albay Lazarev tarafından yürütülmüştür. Lazarev, bütün Ermenilerin tanıdığı ve saydığı bir ailenin mensubuydu. Moskova'daki "Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü" 1816'da Lazarev ailesinin sağladığı imkânlarla kurulmuştu. Gençlerin eğitimi, sivil ve askerî hizmetlerde kullanılacak elemanların yetiştirilmesi gibi genel amaçları yanında bu enstitü, özellikle Şark dillerinin teorik ve pratik eğitimiyle meşgul oluyor ve Rusya'da kurulan okul ve kiliseler için öğretmen ve papas yetiştirilmesine de ağırlık veriyordu. Enstitünün bu faaliyetlerinde büyük ölçüde başarı kazanmış olduğu, buradaki öğrenimlerini tamamlayan gençlerden pek çoğunun Moskova Üniversitesi'ne gönderilerek, çeşitli akademik derecelere yükselmiş olduklarından anlaşılmaktadır. Bu gençlerden bazıları askerî kariyere intisab etmiş, bir kısmı da sivil hizmetlere geçerek öğretmen ve yüksek bürokrat olmuşlardır. Enstitü kuruluşundan 1831 senesine kadar 209 genç çok iyi bir şekilde yetiştirmiş olarak mezun etmiş bulunuyordu. Enstitü 1827'de Rus Millî Eğitim Nezâretî'nin idârî bünyesine dahil edilmiş olup, idâre meclisi başkanlığı o sıralarda Lazarev ailesinden Christoph tarafından sürdürülmekteydi. Enstitünün kendi ders kitaplarını ve gerekli gördüğü diğer bazı eserleri basmak üzere bir de mükemmel basımhânesi mevcuttu¹.

Ermenilerin Rusya'ya karşı gösterdikleri ilgi daha Petro (öl. 1725) devrinde başlamış ve bunlar o sıralarda Rus kuvvetleriyle birlikte İran'a karşı savaşmaktan çekinmemişlerdi². Petro, Doğu Ticâreti'nden istifade etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve bu temaslar neticesinde Çar, Ermenileri Rus topraklarında yerleşmeye davet etmiş, kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirmiştir. İşte Lazarev ailesi de bu davete uyarak Rusya'ya gelip yerleşenlerin en önde gelenlerinden biri olmuştur. Moskova'da "Lazarev Enstitüsü"nü bulduğu sokak "Ermeni Caddesi" adıyla anılmaktaydı ki, bu da Lazarevlerin şahsında bütün Ermenilerin eriştikleri yüksek konularının propagandaya yönelik bir göstergesiydi³.

1826 yazında başlayan Rus-İran savaşı, Petro'nun arzu etmiş olduğundan çok daha fazlasını gerçekleştirecektir. Kısa zamanda ele geçirilen yerler, yalnızca Rus silahlarının ba-

¹ Neuman, *Geschichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland ausgewanderten*. Leipzig 1834, s. 8-10.

² Neumann, *aynı eser*, s. 24-25.

³ Neumann, *aynı eser*, s. 26.

şarısı ve etkinliği ile değil, fakat aynı zamanda Ermenilerin gönüllü işbirliği ve katkılarıyla oluşan faaliyetlerinin de bir sonucu olmuştur⁴. Revan'ın surları müdafaa edilmeden düşmüştü. Çünkü, burası Ermeniler tarafından gönüllü bir coşkunculukla Rus kuvvetlerine teslim edilmişti ve "Rus silahlarının gürtüsünde Ermeniler, İran boyundurluğundan kurtuluşun müjdesini duymaktaydılar⁵." Mart 1827'de General Benkendorf kumandasındaki Rus kuvvetleri Ecmiyazin'i zapt ettiklerinde aşırı bir coşkunculuk ile karşılanmışlardı. bizzat Kathalikos Nerses kendilerini kutsayarak kutlamıştı. Ermeni ruhbani, General Benkendorf'un şahsında muzaffer bir fatihi değil, "Çar'ın başışladığı himayeyi tebşir eden bir kurtarıcıyı" görmekteydi. Nerses, cemaatini Rusların yanında yer almaya çağırılmış ve Ruslarla birlikte faaliyet göstererek, Rus askerleriyle beraber savaşılmasını öğütlemiştir. Ona göre, "Rusların silahı Haç'ın silahı" idi⁶. Zaten Ermeniler savaşın başından beri Ruslara onların yabancı oldukları İran topraklarındaki ileri harekâtında klavuzluk hizmeti görmekte ve Ruslarla omuz omuza savaşmaktaydılar⁷. Hattâ, bizzat Kathalikos Nerses Rus kıt'alarının ileri yürüyüşlerinde "Klavuz" olarak hizmet görmüştür⁸. Nitekim, bu tür hizmetlerinden ötürü kendisine Çar tarafından "Alexander Newsky" nişanı verilerek, taltif edilmiştir. Hülâsa Ermenilerin Ruslarla olan işbirlikçiliğini sâfiyetle tasvir eden müellifin ifadesiyle, "Rusların esas silahı Ermenilerin gönüllü kalplerinde yatmaktaydı"⁹

Tebriz'in de kapıları savunulmadan Ruslara açılmıştır. 19 Ekim 1827'de buraya giren General Paskyeviç, şehrin kumandanlığına Ermeniler üzerinde büyük saygınlığı ve etkisi olan Albay Lazerev'i tayin etmiştir¹⁰.

Paskyeviç'in İran şehzâdesi Abbas Mirza ile başarısız bir şekilde gelişen mütâreke görüşmelerinin kesilmesi, silahlı çatışma ve ileri harekâtın devam etmesine müncer olduğundan, Ruslar kısa zamanda Urmiyye ve Erdebil'i¹¹ ele geçirmişler ve Tahran'ı tehdid eder hale gelmişlerdir. Bu gelişmeler barış talebiyle, İran'ın her türlü Rus isteklerine boyun eğen bir yılgınlık içine girmesine yol açmıştır. Nihayet, İran'a barış Türkmençay köyünde dikte edilmiştir. Buna göre, İran Rusya'ya 20 milyon gümüş Ruble harb tazminatı ödeyecek ve Aras Nehri'nin sol tarafındaki Revan şehri dahil olmak üzere bütün yerleri Rusya'ya terk edecek ve Kafkasya üzerindeki bütün hak ve iddialarından da vaz geçecekti¹². Bu antlaşma ile Ermenilerin Rus topraklarına göç ettirilmeleriyle ilgili plân ve beklentilere de olumlu bir cevap verilebilecekti: Zirâ, antlaşmanın 15. maddesi Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin bir sene içinde Rus topraklarına geçebileceklerine, mal ve mülklerini bu süre içinde satmalarına veya nakletmelerine amîr idi. Taşınamaz malların tasfiyesi için beş senelik bir süre ön görülmekteydi. Göç etmek istemeyen ve yerlerinde kalanların, harb esnasındaki tutumlarından ve Ruslarla yapmış oldukları işbirliklerinden ötürü herhangi bir kovuşturmaya tâbi tutulamıyacağı hususuna da antlaşmada özellikle yer verilmiş bulunuyordu.

⁴ Neumann, *aynı eser*, s. 22.

⁵ Neumann, *aynı eser*, s. 26.

⁶ Neumann, *aynı eser*, s. 28.

⁷ Neumann, *aynı eser*, s. 30.

⁸ Neumann, *aynı eser*, s. 38.

⁹ Neumann, *aynı eser*, s. 39.

¹⁰ Neumann, *aynı eser*, s. 41.

¹¹ Buradaki ma'rifet kütüphanenin nadide yazma eserlerinin hepsi Ruslar tarafından Petersburg'a nakledilmiştir.

¹² Valentin Gittermann, *Geschichte Russlands*, III, Frankfurt, 1965, s. 57; David M. Lang, *A Modern history of Georgia*, London 1962, s., 60-61; W.E.D. Allen -Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*. Cambridge 1953, s. 20-21.

Antlaşmanın akdinden sonra Azerbaycan'daki Ermenilerin Rus topraklarına nakli Albay Lazarev'e havale edildi. Bu amaçla, artık Mareşal rütbesini ve "Revan" fatihi ünvanını almış bulunan Paskyeviç, bu "tehcir" işinin nasıl yürütüleceğine dâir 10 maddelik bir "Talimât-nâme" hazırlayarak, Lazarev'e vermiştir. Talimatnâme'nin kısa girişi ile maddeleri şöyle idi: "Azerbaycan'nın çeşitli vilayetlerinde meskûn Ermeniler ve Urmiyye'deki Rumların, kıt'alarımızın Tebriz'i ele geçirmeleriyle birlikte, göç etmek arzusunda buldukları malûmdur. Bu gaye için tarafımıza pek çok heyetler yollanmış ve bu işe izin verilmesi bâbında ricâda bulunulmuştur. Bu yoldaki niyetlerin te'yid ve takviyesi için ayrıca Ermeni Katolikos'u Nerses tarafından da Stephan ve Nikolai adlı iki rahip yollanmıştır. Bunun üzerine tüm askerî kumandanlıklara Ermenilerin bu arzularının desteklenmesi için emirnâmeler çıkarılmıştır. Önceleri, Azerbaycan'nın tamamının Rusya elinde kalacağı umulduğundan, başlangıçta göç hareketi ağırdan alınmış, ancak barıştan sonra durum açıklığa kavuşturulduğundan ve burasının tahliyesi söz konusu edildiğinden göç etme hareketi kitlesel bir yoğunluk kazanmıştır. Göçün düzenli ve İranlıların müdâhale ve tecâvüzlerinden de korunmuş bir şekilde yürütülebilmesi için bazı talimâtı havi bir "Talimât-nâme" hazırlanması kaçınılmaz olmuştur:

1- Albay Lazarev bu işi yürütecek olan karargâh erkânını bizzât seçerek, tasdik edilme üzere sunacak ve subaylarını Hristiyanların oturdukları yerlere yollayacaktır. İşe önce Rus kıt'alarının 8 Mayıs'da tahliye edecekleri Meregâ'dan başlanacaktır. Orada kumandan olarak bulunan General Pankratyev, gerekli her türlü yardımlarda bulunacak ve hazırladığı 25 Kozak askerini Lazarev'in emrine verecektir.

2- Lazarev ve emrindeki subaylar vazife mahallerine varır varmaz, Hristiyanların gerek his ve fikirlerini tahkik edecekler ve bunların samimi olarak göç etmeye arzu edip etmediklerine kanaat getireceklerdir.

3- Göçler özellikle ittihaz edilmiş zorlayıcı tedbirlerle gerçekleştirilmemelidir. Bu konuda yalnızca iknâ etme san'âtı kullanılacaktır. Ahaliye, Hristiyan ve Avrupa'nın en kudretli bir imparatorunun tebeası olmanın getireceği faydalar, yâni başş içinde mutlu bir hayat ve Rusya'nın hayırhâh idaresinin sağlayacağı faydalar dile getirilmelidir.

4- Hristiyanlardan ticâret ile meşgul olanların göç etmeleri anında, Rusya'da yine ticâret ile meşgul olabilmelerini sağlamak için şehirlerde iskân edilecekler ve kendilerine Rus tâcirleriyle aynı haklara sahip olacakları garantisini verilecektir. Tarım ile işğal eden ahaliye de münbit topraklar verilecek ve buralarda devlete ödenen vergilerden altı yıl mahallî resimlerden de üç yıl muaf tutulacakları ilân edilecektir.

5- Göç etmek isteyenler defterlere işlenecek, fakr ü zarûret hâli tebeyyün edenlere maddî yardım yapılacak, bunlar masraf kaydedilecek, defterleri tutulacak ve tarafıma takdim edileceklerdir.

6- Rus kıt'alarının ilk önce tahliye edecekleri Meregâ gibi yerlerde ahali acale olarak tahrik edilmeli veya çekilen kıt'alarımızın hemen arkalarından gelmeleri te'min edilmelidir. Böylece, bunların İranlıların müdâhale ve tecâvüzlerine terk edilmelerinin, hattâ göç etmelerine engel olunmalarının önüne geçilmiş olacaktır.

7- Barış antlaşmasına göre harb tazminatının ilk taksitleri te'diyesine kadar işğal altında tutulacak Urmiyye ve Hoy vilayetlerindeki Hristiyanlar, Mayıs sonuna kadar peyderpey göç etmeye çağrılmalıdır. Bu konuda Lazarev doğacak şartlara göre davranma salâhiyetine sahiptir.

8— Göç etmeye hazır hâle gelen ailelere veya bütün köylere yola çıkış için bir örneği burada leffedilen 'Forma' göre, birer "Yol tezkiresi" (Sicherheitsbriefe für den Marsch) ve her türlü teklifâtan muâfiyeti istilzâm eden "Muâfiyet Belgesi" (Schutzbriefe von Abgaben) verilecektir.

9— Her köyde, barış antlaşmasında belirlenmiş olan süre içinde satılması ön görülen taşınmaz mallarla ilgilenmek üzere, birer yetenekli 'temsilci' bırakılacaktır. Bu şahıs gerekli belgelerle donatılmış olacaktır.

10— Yola çıkan muhacirlerin iâşe ve ibâterleri ve özellikle hayvanlarına yem tedâriki işinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için, bunlar kabileler hâlinde veya şartların emrettiği en iyi tarz ne ise, o vaziyet tahtında yola çıkarılacak ve her kabilede 150-200 aile bulunacaktır.

11— Muhacir kabilelerinin birbirleriyle rastlaşıp, yollarda yığılmaların önlenmesi için, bunlar ayrı ayrı yollardan Rus sınırlarına sevk edileceklerdir.

12— Aileler münferiden göç edebilerse de, bu durumda kendilerinin güvenliğinden sorumlu olunamaz.

13— Muhacirler Nahçıvan ve Revan bölgelerine doğru yönlendirileceklerdir. Zirâ, buralarda Hristiyan nüfus özellikle arttırılmak istenmektedir. Yalnız Usumcı ve burada bulunan üç Ermeni köyü halkı, kendilerine daha yakın olması sebebiyle Karabağ'a göç ettirileceklerdir.

14— Her göç eden kafilenin yanına bir subay tayin edilecek ve kumandanlıktan da Ermenice bilen subaylar talep edilecektir. Her kabileye ayrıca iki veya beş Kozak askeri terfik edilecektir.

15— Yola çıkartılan kabilelerdeki aile sayısı, aile reisinin kim olduğu, kafilenin varacağı sınır mıntıkası, ne zaman varacağı, bunların İran'da nasıl bir bölgede oturdukları, bu bölgenin dağlık mı, soğuk mu olduğu; ticâretle mi yoksa ziraatle mi işügal ettikleri; yanlarında ne kadar hayvan getirmekte oldukları gibi hususlar tam olarak tesbit edilerek Revan'da kurulmuş olan geçici hükümete bildirilecektir.

16— Çok fakir olan ailelerin desteklenmesi ve fevkalâde masrafların görülmesi amacı ile 25 bin gümüş Rublelik bir meblâğ Lazarev'in emrine tahsis edilmiştir. Ancak bu paranın gerekli kullanımındaki sarfiyâta, aile başına en çok on gümüş Ruble harcanabilecektir. Harcamalar makbuz karşılığında yapılacak ve köyün ihtiyarı ve rahibi tarafından yazılı olarak tasdik edilecektir. Hem bu paranın hem de me'murların kontrol ve mes'uliyeti Albay Lazarev'e aittir.

17— Muhacirler Rus topraklarına girene kadar me'murların mes'uliyeti altındadır. Muhacirlerin yerleştirilmeleri, kendilerine her türlü yardımın yapılması ve iskân edilmeleri işleri için "Revan Geçici Hükümeti" bir komite oluşturacak ve göç eden her kabile Rus topraklarına ayak basar basmaz bu komitenin idâresine girecektir. Bu komite gelen her kabileye, bunların nereye götürüleceklerini gösterecek birer me'mur tahsis edecektir. Karabağ'a gelecek muhacirlerin bakımı ile işleri ise askerî yönetici olan Abşasov üstlenecektir.

18— Bütün iş bittiğinde Albay Lazarev ayrıntılı bir 'Rapor' ile tüm olan-biteni ve özellikle bu iş için harcanacak paranın hesabını tarafıma yazılı olarak takdim edecektir.

19— Bu madde posta atları hakkında bazı hususları ihtivâ etmektedir. Talimâtnâme Mareşal Paskyeviç'in imzasını taşımaktadır¹³.

Mareşal Paskyeviç'in hazırladığı "Talimâtnâme"de her ne kadar hiç kimsenin göçe zorlanmaması gerektiğinden söz edilmekte ve ahalinin göç etmelerinin getireceği faydaların izâhı ile "iknâ" edilmesi öngörülmekteyse de, burada göçe "özendirme" ve teşvik unsurlarının varlığını görmek ve bu "iknâ metodunun hangi baskılarla ve nasıl işleyebileceğini tahmin etmek pek zor olmasa gerektir. Bu durumun örnekleriyle sergilenmesi ise, olayların gelişmelerinde takib edilebilecektir. Ayrıca göç edenlerin, özellikle Revan ve Nahçıvan bölgelerine sevk edilmek istenmesi ve böylece, bu yeni ele geçirilmiş bölgelerin Ermeni nüfusu ile iskân edilmesinin düşünülmüş olduğunu açıkça ifade eden 13. madde, Ermenilerin göç ettirilmesindeki mutasavver, gerçek ve resmî niyetin ne olduğunu hiç bir tereddüde yer bırakmayacak bir şekilde gözler önüne sermekte ve "göçe zorlanmaması" ve "iknâ edilmesi" ifadelerindeki samimiyeti de yeterli bir açıklıkla ortaya koymaktadır. Gerçekten göç kısa bir zamanda bir "kitle hareketi" ve bir "kitle histerisi" haline dönüştürülmüş ve bu belirtilere refakat etmesi doğal olan tüm etkileşme, tehdid ve baskı unsurlarını da beraberinde getirmiştir.

Rus kıt'aları 9 Mart 1828'de Tebriz'i terk etmeye başlamışlar ve Türkmençay'ına mücâvir çeşitli köylerde yaşayan Ermeniler yola koyulmak için hazırlıklarını bitirmişlerdir. Barış antlaşmasınının 15. maddesine göre, göç edecek olanların engellenmemesini tekeffül etmiş bulunan İran hükümeti, başlangıçta böyle bir işe kalkışacakların sayısının belki de pek fazla olamayacağını tahmin ettiğinden, daha doğrusu organize bir 'tehcîr' hadisesi ile karşı karşıya kalacağını düşünemediğinden önce, gelişmelere seyirci kalmış, ancak işin genel bir göç havasına büründürülmesi karşısında huzursuzluk ve şaşkınlık duymaya başlamıştır¹⁴. Tebriz'deki göç organizasyonunu prens Argutinski Dolgoruki'ye havale eden Albay Lazarev, kendisini sabırsızlıkla bekleyen ve "din ve neseb kardeşlerinin kurtarıcısına selâm" nidâlarıyla karşılandığı Meregâ'ya gitmiştir. Burada da çalışmalarını süratle sürdüren Lazarev, göçlerle ilgili gelişmeleri yakından takib etmek isteyen İran hükümetinin temsilcisi Mirza Mesud ve İngiliz maslahatgüzarı Willok ile de görüşmüştür. Her ikisi de gizliden gizliye göçlerin engellenmesinin çarelerini araştırmakta olduklarına şüphe edilmemekteydi. Özellikle İran-Rus harbinin başlıca teşvikçisi olan İngiltere ve menfaatlerini devlet öz menfeati imişçesine koruduğu Doğu Hindistan Kumpanyası, Rusya'nın Asya cihetindeki gelişmesinden endişeli olarak, bu düşmanlığın patlak vermesinde başlıca rol oynayıp, ziddiyeti körükleyerek İran'a destek vermişlerdi¹⁵.

Göç işlerin ancak belirli bir zaman içinde hallolunması mümkün olabilecek en önemli konusu, muhakkakki taşınmaz malların hemen ve değerinde satılarak, tasfiye edilmesinde raslanan zorluklar olmuştur. Gerçekten İran hükümeti de bu tür malların hemen alıcı bulmasına, haklı sebeplerden ötürü engel olmak istemekteydi. Bu yüzden meselâ, Meregâ'da yapılan pek çok satışlarda İranlı alıcılar son anda veya sonradan vaz geçmiş olduklarını ifade etmişlerdir¹⁶. Bu gibi tedbirlerle göç edilmesinin önü alınacağı zannedilmekteydi. Ancak göçün "iknâ" metotları, Ermenilerin her türlü mal varlıklarını, çiftlik ve tarlalarını geride bırakarak Rusya'ya göç etmeye hazır olduklarını Albay Lazarev'e bildirmelerinin teminine

¹³ Neumann, *aynı eser*, s. 79-86.

¹⁴ Neumann, *aynı eser*, s. 47.

¹⁵ Neumann, *aynı eser*, s. 48; Gittermann, *aynı eser*, IV, 57.

¹⁶ Neumann, *aynı eser*, s. 49.

yetmekteydi! Ancak herkesin kısa bir zaman içinde yollara düşürülmesi, günlük ekmek dahil olmak üzere, pek çok ihtiyaçların karşılanmasında önemli zorlukların çıkmasına yol açmıştır. Oysa henüz kar ve kış hüküm sürmekte ve yaklaşan baharla birlikte, çoluk-çocuk, genç-ihtiyar, hasta-hamile binlerce insanın yola düşürülmesiyle göç akımının daha da yoğunlaşacağı beklenmekteydi ki, bunların hepsinin sağ-salim yerlerinden ettirilmesine imkân yoktu. Bu hızlı gelişmelerde ise, barış antlaşması mucebince çekilmeye başlayan Rus işgal kuvvetlerinin yokluğunun yaratacağı ve belki de düşmanla işbirliği yapmış olmanın, anlaşmada ilânı ön görülen genel affa rağmen getirebileceği ürkütücü gelişmelerin yarattığı tedirginliğin de etkisi büyük olmuştur. Zaten Mareşal Paskyeviç de, söz konusu ettiğimiz "Talimâtname"sinde bu hususu dile getirmişti: Bu yüzden, "göçler Rus askerleriyle veya hemen onların peşinden gelececek bir şekilde yapılacaktır".

Urmiye'den, Merega ve Tebriz'den gruplar hâlinde yola çıkan Ermeniler, Aras'a doğru yola koyulmakta, sayısız kervanlar hâlinde Azerbaycan'dan geçmekteydiler. İranlılar, hiddete kapılmış olarak göç edenleri söz ve zaman zaman da taş atarak uğurlamakta, ancak hareketlerin nümayişkâr bir tarzın dışına çıktığı, dağlık mıntikalarda yarı müstakil ve hükümetin rabt u zabtu dışında yaşayan Kürtlerin bazı tecâvüzleri istisnâ tutulursa, pek duyulmamaktaydı¹⁷. İran hükümetinin göçleri engellemek ve göçmeyi düşünenleri, bu fikirlerinden vaz geçirmek için sağlamayı vaad ve ilân ettiği pek çok kolaylıklar ve gösterilen "istimalet", bütün câzibesine rağmen etkisiz kalmakta ve muhacirler, "bizler, Çar'ın hükümranlığı altında yaşamaya gidiyoruz. Biz O'nun tebeası olarak yaşamak ve ölmek istiyoruz" diyorlardı. Bunların bu gibi söz ve davranışları ise, diğerlerine de şevk ve gayret veriyordu!¹⁸ Sergei ve Neumann'ın Ermeni/Rus çizgisindeki bu romantik ifade ve anlatımı, "coşku ve özveri" ile "mal ve mülklerini" terk etmekten çekinmeyen fedakârlık ve gönüllülük imajı, bunların zorla göç ettirilmekte olduklarına dâir İran Şehzâdesi Abbas Mirza'nın yaptığı yazılı şikâyetler ve bu yöndeki diğer bazı girişimlerle biraz bölgelenir gibidir!..

Abbas Mirza, Ermenilerin zorla göç ettirilmekte olduklarına dâir dolaşan söylentiler üzerine, önce Albay Lazarev'i ikâz etmiştir. Lazarev ise o sıralarda Selamas ve Urmiye'de bulunuyor ve göç işleri ile meşgul oluyordu. Burada, kendi mıntikalarındaki Ermenilerin göçürülmesine karşı olan ve İran ordusunun en iyi askerleri sayılan Kürtlerin tedirginlik yaratan tavırlarına karşı General Parkratyev'den askerî koruma talep ederek, göçürüleceklerin güvenliliğinin teminine çalışmaktaydı¹⁹. 30 Mart'ta (1828) Lazarev Urmiye'den Ermenilere, "Hristiyanlar" diye hitab eden bir "Beyânname" yayımladı. Bu "Beyânname"ye Lazarev, kötü niyetli kişilerin yalan-yanlış ve mesnedsiz haberler yayarak, Ermenileri korkutmak ve Rusya'ya göç etmek isteyenlerin bu arzu ve niyetlerinden döndürülmeye çalışıldığının duyulmakta olduğunu belirterek başlamaktaydı. Bütün bu söylentileri ortadan kaldırmak için ve hem Paskyevic'in kendisine havale ettiği vazifeler hem de halkın kendisine duyduğu bağlılık sebebiyle ifade etmek istediği husus, Çar'ın Rusya'ya göç edecek olanlara, sâkin, huzur dolu ve mutlulukla ömür sürecekleri iskân mahalleri tahsis ettiğinin ilânıydı. Revan, Nahçıvan ve Karabağ'da göçmenler için münbit tarlalar ayrılmış olup, bunların bir kısmı daha şimdiden ekilmiş bulunuyordu. Buraların sahibi olacak olan muhacirler, mahsülün yalnızca âşârını devlete vergi olarak verecekler ve altı yıl boyunca her türlü vergilerden muaf tutulacak ve diğer bir takım gerekli ihtiyaçları da karşılanacaktı. Göç ederek

¹⁷ Neumann, *aynı eser*, s. 53, 54, 57, 58.

¹⁸ Neumann, *aynı eser*, s. 53.

¹⁹ Neumann, *aynı eser*, s. 58.

taşınmaz mallarını İran'da bırakmak zorunda kalanlar, yapılan barış antlaşması uyarınca taşınmaz mallarının satışlarını beş yıl içinde yapabilecekler ve bu işlerin takibi için geride bir temsilci bırakabileceklerdi. Terk edilen malların bir listesi Abbas Mirza'ya teslim edilecek ve bunlar yeni tebeası olacakları Rus Çar'ının koruyuculuğu altında mahfuz kalacaklardı. Rusya'da kendilerinin her türlü âdet ve inançlarına tam olarak riâyet edileceğine güvenilmeliydi. Ermeniler Ruslarla aynı hakka sahip olacaklar ve orada dindaşları arasında yeni bir vatan bulacaklardı. Hakimiyetleri altında yaşayacakları kanunların olumlu etkilerini kısa zamanda görecektir ve şimdi kaybettikleri cüz'i şeylerin yüzlerce def'a daha fazlasını Rusya'da bulacaklardı. Bırakılıp terk edilen yerlerin Ermeniler için ne kadar değerli olduğu bilinmekteydi. Ancak bir Hristiyan olarak yine Hristiyan olan bir hükümdârın tebeası olacaklarını ve anavatanlarını düşünmek zorunda olduklarını unutmamak lâzımdı. "Çeşitli vilayetlerde darmadağınık yaşayan ey Hristiyanlar! Tanrının inâyetiyle hepiniz bir yere toplanmış olacaksınız ve Rus hükümrânlığının sizlerin bu dehâletinizi nasıl mükâfatlandırdığını her hâlde biliyorsunuzdur²⁰. Bu yüzden acele ediniz. Zaman kıymetlidir. Ordularımız yakında İran topraklarını boşaltacaklardır. Bu gerçekleştiğinde, sizlere belki çeşitli engellerle mâni olunacak ve sizlere arka çıkma imkânları elimizden alınmış ve böylece göç etmemiz esnasında sizlere gerekli olacak şekilde yardımda bulunmamız zorlaştırılmış olacaktır. Cüz'i olanı feda et ve kısa zamanda herşeye bolca ve ebediyen sahip ol!"²¹

Nisan başında sekiz milyon ruble tutarındaki harb tazminâtının ilk taksiti Tebriz'de Ruslara teslim edilmiş olduğundan, işgal kuvvetlerinin kontrolü altında tuttıkları bölgelerden hemen çekilmeleri gerekiyordu. Bu yüzden Lazarev, göç hareketinin bir an evvel ve acele olarak yapılmasını istemekteydi. Rus askerleri 20 Nisan'da Urmiye'den çekilmeye başlamışlardır. Bu arada Abbas Mirza'nın "Şikâyetnâmesi" elçisi Mahmud Tahir Han tarafından Lazarev'e teslim edildi. Bu mektupta Abbas Mirza, Hoy ve Urmiye'nin tahliyesine yol açacak olan harb tazminâtı taksidinin ödendiğini ve Mareşal Paskyeviç ile yapılan barış antlaşması gereğince buraların tahliye edileceğini, ancak yerinde ve yurdunda kalmak isteyen Ermenilerin göç etmeye zorlanmaması ve hiç kimsenin de böyle bir şeye kalkışmaması, ahaliyi tehdit ve icbâr edip, zihinlerini çelmemesi gerektiğini ifade etmekteydi²².

Abbas Mirza'nın bu mektubunda açıkça söylemek istediği, Ermenilerin özellikle herşeylerini bırakma pahasına kitle hâlinde yerlerinden kalkmalarının ancak zorla göçürülmelerinin bir neticesi olduğu idi. Bizzât kendisi, 200 aileden müteşekkil bir kafilenin zorla göç ettirilmediğini te'min etmekteydi. Lazarev ise bu gibi iddiaları bir iftira olarak yorumlamaktaydı. Ayrıca adı geçen kafiyele yapılan soruşturmada, muhacirler böyle bir şeyi yalanlamışlar ve kendi arzuları ile göçetmekte olduklarını beyân etmişlerdi. Bu beyânın hangi "iknâ" metotları ile sağlandığı hakkında fazla bilgi verilmemekle beraber, bunların, içlerinde Mahmud Tahir Han'ın da hazır bulunduğu bir soruşturma heyetine, "biz İran ekmeği yemektense, Rus otu yemeği tercih ederiz" dedikleri tesbit edilmiş ve Lazarev bu ifadeleri şahitler huzurunda kâğıda geçirtmişti.²³ 13 Nisan'da Hoy kalesine gelen Lazarev gerekli teftişlerde bulunduktan sonra, muhacirlerin sevk işini Albay Schalikov ve Üstteğmen İsskrisski'ye havale ile 18 Nisan'da Dilman'a geldi. Burada 21 Nisan (1828) tarihli olarak

²⁰ Bu sözleriyle Lazarev'in, 17 Mart'ta (1828) Nahçıvan ve Revan Hanlıklarının birleştirilmesiyle oluşturulan yeni "Ermeni Vilâyeti"ni kastedtiği açıktır.

²¹ Tam metin için bkz. Neumann, *aynı eser*, s. 87-90.

²² Neumann, *aynı eser*, s. 59-60.

²³ Neumann, *aynı eser*, s. 60.

Abbas Mirza'nın mektubuna cevap verdi. Bu mektubunda Lazarev, Ermenilerin Türkmen-çay antlaşmasının 15. maddesinin kendilerine vermiş olduğu bir hakkı kullanarak göç etmekte olduklarını ifade etmekte ve bunların gönüllü ve kendi istekleriyle göç etmekte olduklarını özellikle vurgulayarak, bu hususun İran yetkililerince de tesbit edilmesinin mümkün olduğunu belirtmekteydi. Bu noktayı te'yiden Mahmud Tahir Han'ın şahid olduğu, yukarıda belirttiğimiz teftiş hadisesini ve Ermenilerin bu konudaki beyânlarını tekrarlamaktaydı²⁴.

Bu arada Ermenilerin göçürülmesi kitlesel bir hâl almaya devam ediyordu. Lazarev'in cevabına rağmen bu gelişmelere seyirci kalmak istemeyen Abbas Mirza, yeni bir mektubunda, bizzât kendisinin barış anlaşması mucibince Tebriz'den göç etmek isteyen Ermenilere izin verdiğini belirtmekteydi. Ancak, Rus askerî kuvveti gölgesinde, aslında ihtiyârî olması gereken göçün organize ve her türlü tahrik ve teşvik ile geliştiğini, bu kadar bin ailenin bin yıldır vatan kabul ettiği, ana ve babalarının doğum yeri olan bu yerleri, mal-mülk, ev ve bağçelerini ve her şeylerini terk ile göçe kalkışmalarının serbest irâde ile olabileceğini zannetmemekte ve buna da inanmadığını açıkça ifade etmekteydi. Antlaşmada göç, isteyenlere tanınan bir hak olduğu halde, Lazarev'in bunu zorla yaptırdığından şüphe edilmemekteydi. Abbas Mirza, ahalinin göçe meçbur kalışındaki esas zorlayıcı etkenlerden birinin, Ecmiyazin'deki Katholikos'un emri ile Ermeni ruhbanının buralardaki topraklardan göç etmiş olmalarında ve ahalinin ruhbensiz, dolayısıyla başsız bırakılmış olmasında görmekteydi. Bu emre uymayan rahiplerin ise kilise tarafından dinî kisve ve hüviyetlerinden mahrum bırakılarak afaroz edilme tehdidi altında tutulduklarını ifade eden Abbas Mirza, Lazarev'in Ermenilere göç etme karşılığında paralar dağıtıldığını da haklı olarak ileri sürmekteydi. Bu durumda, ahalinin hâlâ kendi irâdeleriyle ve serbest seçimleriyle göç etmekte olduklarını iddia etmek bir saçmalaktır. Göç etmeyen Ermeni köylerine yollanan Rus asker ve kozakları, ahaliye baskı yaparak göçe zorlamaktaydılar. Abbas Mirza, Lazarev'in yapmakta olduğu gezilerin de böyle bir işi organize eden faaliyetler olarak gördüğünü, yine haklı bir teşhis olarak ifade ile, mektubuna son vermektedir²⁵.

Bu mektup karşısında oldukça zor durumda kalan Lazarev, önce Mahmud Tahir Han'a 27 Nisan 1828 tarihli bir mektup yazarak, Ermeni muhacirlerinin, kendisinin de iştirâk ettiği teftişte görüldüğü gibi, gönüllü ve kendi istekleri ile göç ettiklerinin tesbit edildiğini ve hattâ bunların, "İran ekmeğini Rus otuna tercih ettüklerine" dâir olan beyânlarına, kendisinin de şahit olduğunu hatırlatarak²⁶, zevâhiri kurtarmaya çalışmıştır. Abbas Mirza'ya da tekrar yolladığı cevâbî mektupta ise Lazarev, Ermenilerin serbestçe ve kendi irâdeleriyle göç etmekte oldukları hususunda ısrâr etmekteydi. Mal ve mülklerini terk ile yola düşen varlıklı Ermenileri, şu anda burada bıraktıkları zenginliklere, Rusya'da uzun zaman erişemeyeceklerini söylediği hâlde, bunların göç etmelerini yine de engelleyemediğini ifade eden Lazarev, rahiplerin ahaliyi göç etmeye teşvik ve tahrik ettiklerine dâir olan suçlamaları kabul etmekteydi. Ancak bu, "harb esnasında düşmanı zayıf düşüren ve mübâh sayılan" faaliyetlerdendi ve barıştan sonra hâliyle bu tür eylemlere artık bir son verilmişti²⁷.

Taraflar yazışmalarla birbirlerini suçlarken göçler de, sayıca her gün biraz daha artarak devam etmekteydi. Lazarev'in para sarfiyatı ise, kendisine tahsis edilen meblağı çoktan aş-

²⁴ Neumann, *aynı eser*, s. 63-64.

²⁵ Neumann, *aynı eser*, s. 65-67.

²⁶ Neumann, *aynı eser*, s. 68.

²⁷ Neumann, *aynı eser*, s. 70-71.

mıştı. 28 Nisan'da işgal altında tutulan Azerbaycan'dan Rus kıt'aları çekilmeye başladığında, Lazarev Rus askerlerinin tahliyesinden evvel bütün Ermenilerin yola çıkarılmaları gerektiğini, engellemelerle ilgili çeşitli haber ve şikâyetlerin artması üzerine kaçınılmaz görmekteydi. Bu arada Aras Nehri'ni geçmek üzere yola dökülen veya bu nehri geçen göçmen sayısı 5000 aileyi aşmış bulunuyordu. Ancak bu arada önemli problemlerle karşı karşıya kalınmaktaydı. Özellikle, bu kadar ahalinin iâşe noksanlıklarını karşılamak büyük mesele olmakta, açlık ve hastalık büyük boyutlara varmaktaydı. Düşünülen tedbirler arasında, göç için yollara dökülenlerin Revan ve Nahcivan yerine önce yiyecek maddelerinin daha bolca tedarik edileceğinin sanıldığı Karabağ istikametine yöneltilmesi olmuş, ayrıca henüz yerlerinden kalkmamış olanların da hasat mevsimine kadar yola çıkmaları ve mahsulün toplanmasından sonra göçürülmelerine karar verilmiştir²⁸. Nahcivan'daki muhacirlerin çadırlarda zarûret ve zahmetler içinde yaşadıklarına dâir haberlerin gelmesi üzerine, Lazarev 19 Mayıs'da teftiş için buraya gelmiş ve aldığı çeşitli tedbirler ile durumu düzeltmeye çalışmış ve göçmenlere sarfedilmek üzere Tiflis'li bir zengin Ermeniden tedaki ettiği 2000 duka'yı borç olarak almıştır²⁹.

Lazarev, Mayıs sonunda herşeye rağmen kısa zamanda ve büyük ölçüde tehciri gerçekleştirmiş bulunuyordu. Ermenilerin geriye kalanların sevk işlerinin tamamlanmasını Prens Argutuiski Dolgoruki'ye havale ederek, Çarlık hükümetinin 17 Mart 1828'de ele geçirilen Nahcivan ve Revan Hanlıklarının birleştirilmesinden meydana getirilen "Ermeni Vilâyeti"nde³⁰ teftişlerde bulunmak üzere hareket etti. 18 Temmuz'da ise, Kars önlerinde bulunan Rus kuvvetlerine katılarak, Türk savaşına iştirak etti. Lazarev, kendisine verilmiş bulunan "Talimâtnâme" uyarınca mufassal bir "Rapor" kaleme almış ve "Tiflis, 24 Aralık 1829" tarihli olarak Mareşal Paskyeviç'e takdim etmiştir. Göçürme hadisesini en salâhiyetli ve mes'ul bir şahsın ağzından aksettiren bu rapor, Ermeni "tehciri"nin de en önemli belgelerinden birini teşkil etmektedir. Bu rapordan, Azerbaycan'dan Rusya'ya üçbuçuk ay gibi çok kısa bir zaman içinde 8000 aileden fazla Ermeninin, Aras Nehri'nin öte tarafına geçirilerek Rus topraklarına göç ettirildiği kaydedilmiş bulunmaktadır. Bu göçmenler için 14 bin Duka ve 400 Gümüş Ruble sarf edilmiştir. "Bu kadar az bir masrafla" Lazarev, "çalışkan ve faal 40.000 kişiyi Rusya'ya kazandırmıştır"³¹. Bu nüfûs, yeni teşkil edilen "Ermeni Vilâyeti"ni ihya edecekti. Rusya'nın hayırhâh muamelesi ve imtiyazlar bahşeden tutumuna mazhar olan Ermenilerin, mal ve mülklerini, doğup büyüdükleri yerleri terk etmekle böyle bir muameleye hak kazanmış oldukları süphesizdir. Sınır boyunca böyle bir ahalinin yerleştirilmesi, bölgeye sağlayacağı ekonomik canlılık yanında, özellikle askerî yönden de faydalar getirecek ve bir güvenlik kolidoru oluşturacaktı. İran ise, 40 bini aşan çalışkan bir nüfûs kaybetmenin oluşturacağı zararı uzun zaman telâfi edemiyecekti. İran'ın, Azerbaycan'daki maddî kaybı 32 milyon Ruble idi. Ancak bu kadar çok ahalinin kaybedilmesinin getireceği zararları para ile ölçmeye imkân yoktu ve bunun daha uzun vadeli bir zarara yol açacağı aşikârdı. Azerbaycan'ın büyük bir kısmı şimdi ıssız ve terk edilmiş idi³².

²⁸ Neumann, *aynı eser*, s. 72.

²⁹ Neumann, *aynı eser*, s. 74.

³⁰ Neumann, *aynı eser*, s. 89, n. 37.

³¹ Bu durumda "Hâne" başına beş kişi düşmektedir ki, göçmen sayısının veya hâne miktarının tesbiti bakımından bu kayıt ayrıca önemlidir.

³² Neuman, *aynı eser*, s. 75-76.

C) Albay Lazerev'in Kafkas Orduları Kumandanı Mareşal Kont Paskyeviç Eri-vanski'ye takdim ettiği Ermenilerin tehcirine mütedâir mufassal Raporu³³.

1827 senesinde Kafkas ordularının kazandığı parlak zafer esnasında, Rus silahlarının zaferinde olağanüstü katkıları olan Ermenilerin sadakat ve teslimiyeti müşâhede edilmiştir. Ben Tebriz'e geldiğimde, sizin talimâtınız üzere bu halkın göç ettirilmesi işi ile meşgul oldum. Ermeniler'in Rus hükümdârının kutsal adına karşı duydukları derin saygı ve sevgiyi ise birçok def'alar nezdinizde dile getirdim.

1828 senesinde akdedilen ve Rusya için fevkalâde şanlı olan barış antlaşması akabinde, anavatanımızın çıkarları için, sizce ortaya atılan bu çok faydalı plânın tatbikatı tarafıma havale edildi. Yâni, İran topraklarındaki Hristiyanların, Rusya tarafından yeni ele geçirilen Nahçıvan ve Revan mıntuklarına göçürülmeleri ki, buraları şimdi Çar'ın inâyeti ile "Ermeni Provinz"i adıyla anılmaktadır.

Ermenileri ve onların kiliselerini yaklaşık dörtüüz yıl baskı altında tutan boyundurluktan sonra, bu halkın Rus idâresi altında bir araya getirilmesi büyük bir olaydır ve bütünüyle de sizin eserinizdir. Tarafınızdan bu şerefli vazifeye ifâ ile tavzif edilen bizlere, bu iş şeref vermiş, Ermenileri ise tamamen mesrûr etmiştir.

Başlangıçta, hem benim hem de diğerleri için büyük zorluklarla karşılaşmak söz konusu olmamıştır. Özellikle daha barış antlaşmasından önce, bazı Ermeni ve Nesturiler kendiliğinden ve arzuhâllerle size gelmişler ve kendilerinin Rus topraklarına göç ettirilmelerini ricâ etmişlerdi. Ancak zorluklar bundan sonra başladı; Bunlar, çalışkan baba ve atalarının evlerini, mezarlarını, bunların miras olarak bıraktıkları münbit ve geniş toprakları terk etmek zorunda kaldıkları an geldiğinde; uzun seneler boyunca kendilerine hazırladıkları bu rahat hayatı, hâlihazırın güvenliliğini istikbâlin belirsiz karanlığı ile değişme vakti geldiğinde, zorluklar kendini gösterdi. Önce Nesturiler geride bırakacakları mal ve mülklerinin değerleri tutarının hemen ödenmesini talep ettiler, bundan sonra da Ermeniler, yeni yurtlarında kuracakları ilk evler ve yapılacak inşaat için hiç olmazsa, terk ettikleri taşınmaz mallar değerinin bir mikdarının ödenmesini ricâ ettiler.

Bütün bu zorluklara rağmen, İran'dan 8000 den fazla Ermeni ailesi Rusya'nın yeni fet-hettiği Ermeni bölgesine göç ettirilmiştir. Nesturilerin de göç etmeleri için devamlı bir gayret içinde bulunmama ve onlara altın paralarla destek olmama rağmen, yalnız Sarhoş ve Alverdi adlı sözü geçen iki Nesturî Meliki'ni³⁴ göçe tahrik edebildim. Önemli desteklerime rağmen Azerbaycan'da çok sayıda meskûn olan Nesturilerden ancak 100 aileyi göçürmeye muvaffak oldum. Nesturiler, terk edecekleri taşınmaz malları için Rus hükümetinin değerini karşılayan tazmiâtı olmadıkça katıyyen yerlerinden kumıldamıyacaklarını ifade etmişlerdir.

Bütün bu zorlukların üstesinden gelme ve göçün ser'iân gerçekleştirilmesi başarısını, Ermenilerin gösterdikleri güvene ve yanımda bulunan ve her emrimi harfiyyen ifâ eden karragâh erkânına borçlu olduğumu bildirmeyi bir vazife addederim.

³³ Burada yalnızca serenomik ifade ve bürokratik dilinden arındırılmış olarak türkçeleştirdiğimiz ve paragraf düzenini aynen muhafaza ettiğimiz bu "Rapor" için bkz. Neumann, *aynı eser*, s. 91-108.

³⁴ Bu kelimenin, Köy Kocabaşı, Muhtarı anlamına geldiğine dâir bkz. Neumann, *aynı eser*, s. 93, n. 39.

26 Şubat 1828'de Ermenilerin ve Azerbaycan'daki diğer Hristiyanların Revan ve Nahcivan bölgesine göç ettirilmeleri ile ilgili "Talimâtnâme"ni tebellüğ ettim. Bu talimâtnâme uyarınca, hemen karargâh erkânını tesbit ederek, tasdikinize sundum.

Göçmenlerin desteklenmesi için tahsis buyurulan 16 bin Duka'nın sekiz bini kısa zamanda elime geçti ve hemen bana havale edilen işe mübâşeret ettim.

41. Avcı Alayı Yarbayı Prens Melikov, Urmiye ve çevresindeki Ermenilerin göç ettirilmesi işine bakacak, Grusin Grenad Alayı Yarbayı Prens Argutinski Dolgoruki ise Tebriz'de kalacak ve buradaki ve havalisindeki Ermenilerin göçürülmesi işini yürütecekti. Kendisine pek çok subay bırakılmış olup, fakir göçmenlerin desteklenmesi için de para verilmiştir.

Yanımdaki diğer pek çok subaylarla beraber ben de 29 Şubat'ta Meregâ'ya giderek, orada 1 Mart'a kadar kaldım.

Bütün bu zaman içinde Ermenilerin göçleri, iâşe ve ibâtelere anında çeşitli İran ve İngiliz me'murları hep yanımda olmuşlardır. Göçürülme ise şu şekilde gerçekleştirildi: Her şeyden önce Ermenilerin göçetme arzularının sıhhatinin tayini için şahsen pek çok yerleri, özellikle Ermenilerce meskûn köyleri dolaşım. Dolaştığım yerlerde en liyakatli ve kabiliyetli olanları seçtikten sonra, bunlardan herbirine göç edeceklerden bir gruba başkanlık etme görevini verdim ve emirlerine genç subaylar tahsis ederek, muhtaçların da ihtiyaçlarının karşılanması için para bıraktım. Seçmiş olduğum bu kişiler, göç etmeyi arzu eden ailelerin listelerini çıkartacak ve paraları ihtiyaç sahiplerine makbuz karşılığında dağıtacaklardı. Herhangi bir grup göç etmeye hazır bir hâle geldiğinde, başlarına tayin edilen bu kişi, duruma göre ya bizzât veya genç subaylardan birini görevlendirerek, bunları yola çıkartacaktı. Her gruba kozaklardan veya piyâdelerden bir de refakatçi verilmekteydi. Bunların tedârük edilemediği durumlarda ise, göçmenlerden oluşturulan silahlı bir koruma kıt'ası bu vazifeyi görecekti.

Ben, hemen hemen her kafilenin yola çıkışları anında hazır bulundum veya onları yol esnasında teftiş ettim. Sofiyani kasabasında tarafınızdan almış olduğum şifâhî emir mucibince, parasal sarfiyatta kendi ihtiyarımca davranabilme selâhiyetini ahzetmiş idim. Bu yüzden, göçmenler arasında, kendilerine bir hayvan tedarük edemiyecek kadar ihtiyac içinde olan aileler gördüğümde, bunlara gereken maddi yardımda bulundum ki, yapmış olduğum olağanüstü masrafların çoğu bu gibi ihtiyaçların karşılanması için sarfedilmiştir.

Başkan olarak belirlenen kişi, kendisine teslim edilen kafileyi intizam ve disiplin içinde Rus sınırına kadar götürecekti ve orada, bunları Rus yetkililerine teslim edeceklerdi. Bu yetkililer ise, daha evvel haberdâr edilmiş olacaklardı. Göç eden ailelerin listeleri ve sarf edilen paralara dâir makbuzlar ise bu kişiler tarafından daha sonra bana teslim edilecekti.

İşe giriştiğimde karşıma büyük engeller çıktı. Ermeniler her ne kadar samimi olarak göç etmeyi arzulamaktaysalarda, tüm zenginlikleri evlerden, meyva bahçelerinden ve gayet iyi ekimli tarlalardan oluşmaktaydı. Bütün bunları terk ederek geride bırakmak zorunda kalacaklarından, Rus hükümetinin bırakacakları bu malların yüksek değerini göz önüne almasını ve bunların tanzim edilmesi gerektiğini, böylece daha rahatlıkla Rus sınırına geçebileceklerini ve yeni yurtlarında kendilerine lüzumlu olan şeyleri tedarük ve inşâ edebileceklerini düşünmekteydiler.

Siz ise, göç edecek olan Ermenilerin taşınmaz mallarını geride kalan Hristiyan veya Müslümanlara satabileceklerini düşünmekteydiniz ve işgal altında tutulan yerlerden acele

bir tahliye gerekecek olursa, buralarda yetkili vekiller bırakılmasını emretmiş bulunuyordunuz. Ancak bu gerçekleşmemiştir. İran hükümeti gizliden gizliye tebeasının bu gibi mülkleri satın almasını yasaklamış ve böylece Ermenilerin göç etmelerinin engellenebileceği umulmuştur. Eğer bunda muvaffak olamazlarsa, o zamanda Ermenilerin herşeyi bırakıp gitmeleri söz konusu olacağından, önemli ölçüde bir servete havadan sahip çıkılmış olacaktır. Bazı İranlılarla Ermeni mülkleri için fiat hususunda anlaşılmış, ancak bunlar satışların gerçekleşmesi aşamasında vaz geçmişlerdir. Kıtalarımızın korumacılığı altında olduğu hâlde Ermeniler bu konuda hiçbir şey yapamadıklarına göre, tahliyemiz akabinde işleri yürütmekle vazifeli yetkili vekillerin de pek fazla bir şey yapabilecekleri düşünülemez.

Ermenilerin terk etme durumunda oldukları mal ve mülkleri çok yüksek değerde olup, kendilerine yardım olarak verdiğimiz ise, ancak her aile için on gümüş ruble'yi aşmayacak kadardı.

Talimâtınızı harfiyyen ifâ edebilmek için Ermenileri boş vaadlerle aldatmadım. Bilakis İran'da bıraktıklarının hepsine Rusya'da bir kalemde sahip olamayacaklarını açıkca söyledim³⁵. Ancak kendilerinin ve çocuklarının her zaman hayırhâh bir Hristiyan idaresi altında rahat ve güven içinde yaşayacaklarını da ifade ettim. Bu ikâzlar yanımda bulunan Subaylar tarafından da yapılmış olup, fevkalâde başarılı bir sonuç vermiştir. Öyle ki, önce Merega'daki Ermeniler ve daha sonra Azerbaycan'da yaşayan diğer Ermeniler, herşeylerini bırakma pahasına Rus topraklarına göç etmeye karar vermişlerdir. Hattâ, en uzak mıntıkalarından, meselâ Kazvin'den bile, askerî bir koruyuculuğumuz olmaksızın, gelip göçlere katılanlar olmuştur. Bu duyulmamış fedakârlık bütün Ermenileri bir anda fakir bir duruma düşürdü ve parasal desteklere muhtac bir hâle soktu. Her türlü yardımda bulunmaya gayret etmekle beraber, gayet muktesit davranmaya mecbur olduğumdan, her bir aileye vermek durumunda kaldığım para, ortalama beş gümüş rubleden daha az olmuştur.

Merega Ermenileri fedakârâne teslimiyyetin ilk örneğini vermişlerdir. Ancak Mart başlarında toprak hâlâ karlarla kaplıydı ve muhacirlerin davaları, yem katlığı yüzünden yollarında telef olacak diye korkuyordum. Bu durum beni, bunların hemen yola çıkarılmalarının te'hîr edilmesine zorladı. Ve şahsen Tebriz'e gelerek, size mâlûmât arz etmeye karar verdim.

Her türlü gerekli tedbirleri aldıktan ve Merega Ermenilerinin göç işlerini Hamasov ve Kurmay Yüzbaşı Woinikov'a havale ettikten sonra, 7 Mart'ta Merega'yı terk ile ayın sonunda Sofiani'ye vararak, size mülâki oldum ve orada sizin tarafınızdan her türlü icrââtîmin tamamen tasvib edilmekte olduğunu görmekte müftechir oldum.

10 Mart'ta Tebriz'e geri döndüm. Oradaki Ermenilerin göç ettirilmesi için gerekli önlemleri aldım ve emirlerini vererek, Salmas'a doğru yola çıktım.

Bu sıralarda göçler artık başlamış bulunuyordu. Azerbaycan'nın çeşitli yörelerinden çok sayıda kafileler yola çıkmışlar ve Aras'a doğru yol almaktaydılar. Müslümanlar, göç edenlere karşı duymakta oldukları nefreti dile getirmekte, yolcuları aşağılayıcı ifadelerle uğurlamakta, hattâ taşlamaktaydılar. Kafilelerin başlarındaki başkanlar ise, çatışmalara yol açmamak için dâimâ grubunu teskin ederek, kontrolü altında tutmuşlar ve böylece kaçınılmaz gibi görünen kan dökülmelere meydan verememişlerdir. İran hükümetinin bu gibi

³⁵ Oysa Lazarev, Ermenilere yaptığı 30 Mart 1828 tarihli "Beyânnâme"sinde, burada kaybedecekleri "cüz'î şeylere" karşılık Rusya'da "yüz misli daha fazlasına nâil olacaklarını" ilân etmekteydi. Krş. s. 7.

davranışlara karşı herhangi bir etkili önlem aldığını söylemek ise zordur. Hattâ bu kayıtsız tutumu ile belki de Ermenilerin göç etmekten vaz geçebileceklerini ummaktaydı.

21 Mart'ta Dilman kalesine vardım. Ermeni köylerini dolaşım. Her yerde tarifi zor coşkunlukta, alkış ve büyük güven gösterileri ile karşılandım. Ancak yanımda subay bulunmadığı için Salmas'daki Ermenilerin listesini çıkartma işini Patrik Enoch'a havale ettim. 22 Mart'ta tekrar yoluma devam ile, 23 Mart'ta Urmiye'ye geldim. Burada Prens Argutinski Dolgoruki'ye, Tebriz'den gelerek Selmas'dan göç edecek olan Ermenilerin sevkiyle uğraşmasını emrettim. Aynı zamanda General Pankratyev ile irtibata geçtim. Kendisinin pekçok defalar yardımına ihtiyacı duymuş olup, her seferinde imkânlar dahilinde elinden geleni yapmaya dâimâ koşmuştur.

Urmiye Ermenilerinde de aynı heyecan ve güveni müşâhede ettim. Tehcirin başarı ile gerçekleştirilmekte olduğunun şahidi olan İran hükümeti ise, elinden geldiğince engeller çıkartmaktaydı. İran hükümeti bütün tahminlerin aksine, hemen hemen bütün Ermenilerin göç etmekte olduklarını görmekte ve çalışkan ve çalışmayı seven böyle büyük sayıdaki bir ahalinin göçürülmesiyle doğacak zararların büyüklüğünü de hissetmekteydi. Bu yüzden çeşitli bölgelerin yetkilileri, yapılmış olan antlaşmaya rağmen, Ermenilere gelerek, onlara Rusya'ya göç etmelerinin ne kadar hatalı olacağını telkin etmeye başladılar. Bunlar Ermenilere, Rus topraklarına ayak basar basmaz toprağa bağlı Rus köle köylüleri hâline getirileceklerini ve rahat bir hayat sürme imkânlarından mahrum olacaklarını ve gençlerin en iyilerinin hemen askere alınacağını te'min eden izâhlarda bulundular. Buna karşılık İran'da kalmaya devam edecek olurlarsa, uzun bir müddet vergilerden muaf tutulacakları kesin idi. Ermenileri vatanlarından ayırmamak için İran yetkilileri, benim verebileceğimden çok daha fazla para teklif etmekteydiler ki, bu hususu o zamanlar tarafınıza da arz etmiş idim. Bütün bunlara rağmen gerekli tedbirleri almaya devam ettim ve Ermeni halkı da göç etme niyetlerinden vaz geçmediler.

Urmiye'ye geldiğimde, Rus kıt'alarının neredeyse tümü çekilmiş vaziyetteydi. Bu muntakalardaki Ermenilerin göçürülmeleri işini Merega'dan dönmüş bulunan Hamosov'a havale ettim. Yalnız bu bölgedeki dört köyün nakillerini Prens Şalikov yürütecekti. Rus sınırına yakın olan Hoy kalesi Ermenilerinin göçe hazırlanması işini de üstteğmen İsskritski'ye havale ettim. Merega'dan Kürdistan'a güvenilir adamlar gönderilmesi işini çok daha evvel yapmışım. Bunlar, karşılaşmaları büyük tehlikelere rağmen, buralardan da bazı ailelerin göç ettirilmelerinde başarılı olmuşlardır. Fakat böylece çok kötü bir şekilde Kürtlerin damarlarına basılmış oluyordu. Bunlar, güpe-gündüz küçük kabileler hâlinde göç etmekte olan Ermenilere saldırdılar, bunları yağmalayarak, göç etmelerine engel oldular. Bu durumda ben de General Pankratyev'e müracât ettim ve bu hayudların cebbarâne hareketleri bir nebze olsun önleni.

5 Nisan'da General Pankratyev'e, İranlıların harb tazminâtı olarak ödemek zorunda oldukları meblağı Tebriz'de teslim ettiklerini bildirdim. Ve 20 Nisan'da Rus kıt'aları Urmiye'yi tahliye etmeye başladılar. Bu gelişme, beni göç işlerini daha büyük bir sür'atle yürütmeye sevk etti.

İran hükümeti ise, bu durum karşısında son bir çareye başvurdu: Mahmud Tahir Han, Abbas Mirza'nın bir mektubu ile çıkageldi ve 400 aileden müteşekkil bir Ermeni göçmen kafilesinden bizzât duyduğunu iddiâ ettiği, Rusların bunları zorla göç etmeye icbâr ettiklerine dâir olan ifadelerini, şikâyet yolu bildirdi. Bu yalanı ortaya çıkartmak üzere As-

kar Han'ın oğullarından birini de yanıma alarak 12 Nisan'da Hoy'dan çıktım. Bir müddet sonra göçe icbâr edildiklerini söyleyen Ermeni kafilesine vardık ve durumu tahkiken onlardan sordum. Hepsi de müttehiden serbest irâdeleriyle göç etmekte olduklarını te'min ettiler. Askar Han'ın oğluna ise, "biz İran ekmeği yemektense Rus otu yemeği tercih ederiz" dediler. Bu ifadeyi yazılı olarak kaydettim.

13 Nisan'da Hoy kalesine geri döndüm. Gerekli tedbirleri alarak, takibini Binbaş Prens Şalikov ve İsskritzki'ye havale ile 18 Nisan'da Dilman kalesine avdet ettim.

20 Nisan'da İran veliahdi Abbas Mirza'nın kahyası Mirza Mesud Dilman'a geldi. Kendisi Salman'dan göç edecek olan Ermenilerin muhaceretlerinde hazır bulunacaktı ve bana Abbas Mirza'nın bir mektubunu ilettili. Bu mektubunda veliahd, beni Ermenileri göçe zorlamakla ithâm etmekteydi. Hemen verdiğim cevapta, me'murlarının kendisine yanlış haber ve beyânlarda bulduklarını ifade ile delil olarak da Askar Han'ın oğlunun bizzât şahid olduğu olayın belgesini yolladım. Mirza Mesud şahsen, benim icrââtimin âdil olduğuna kanâat getirmiş bulunuyordu. Çalışmalara Enerji ile devam etmek için daha fazla paraya ihtiyaç duyduğumdan, General Pankratyev'den 3000 Duka ve başka birinden de 2000 Duka borç aldım ki, bunlar sizin tahsis ettiğiniz meblağdan tekrar iâde edilerek ödenmiştir.

20 Nisan'da Rus kıt'aları Urmiye'den tamamen çekildiler. İşlerini bitiremedikleri için hâlâ İran'da kalan aileler, hükümetin bazı baskılarına marûz kaldıklarından şikâyet etmekteydiler. Bu durumda Salmas ve Hoy'daki göçmenlerin hemen tehcirleri için çalışmalara hız verdim. Böylece bir grup, bir diğeri takib etmeye başladı. Neticede Azerbaycan'ın nüfusu dikkati çekecek oranda azaldı.

Ermeni vilâyeti Geçici Hükümeti, benden içinde buldukları zarûretten ötürü gelmekte olan göçmenlere gerekli yardımı yapacak durumda olmadıklarını ve bu yüzden göç işine hasat mevsimine kadar ara verilmesini ricâ ettiğinde, 5000 aile Aras'a çoktan yaklaşmış bulunuyordu. 8 Mayıs'da, 24 Nisan tarihli talimâtınızı aldım. Burada bana, göçmenlerin büyük bir kısmının ve özellikle fakir olanların Karabağ'a yöneltmelerine iknâ edilmeleri emrediliyordu. Orada, bunların her türlü ihtiyaçları daha iyi karşılanacaktı. Ancak, bu göçmenlerin, kendi imkânları ile göç edemeyecek olanların yerlerinden kaldırılmamaları emrediliyordu ki, ben bu emri, göç etme arzusu içinde olmalarına rağmen paraları olmayanların, parasal yardım görmemeleri şeklinde icrâ ettim.

9 Mayıs'da Dilman kalesini terk ile 10 Mayıs'ta Hoy'a vardım.

Aynı anda General Pankratyev, Urmiye, Salmas ve Hoy'da mevcut Ermenilerin korunmaları için dört kurmay subay veya diğeri güvenilebilecek me'murların bırakılmasına dâir olan talimâtınızı bana ilettili. Hemen, göç edecek Ermeniler içinden henüz yerlerinden kalkmayanlara haberler salarak, Prens Argutinski-Dolgoruki'ye emir vererek, Ermeni kafilelerinin yola çıkarılmalarında acele etmeyerek, harman vaktinin beklenmesi lâzım geldiğini bildirdim.

Bu arada Nahcivan'dan gelen bir haberdan, oraya vâsıl olan Ermenilerin kamplarda oldukları ve her türlü zarûret içinde buldukları bildiriliyordu. Acaba şahsen orada bulunmam, bunların kaderlerini olumlu yönde etkileyebilir mi, diye düşünerek, 17 Mayıs'ta Hoy'dan hareketle 19'unda Nahcivan'a geldim. Göçmen kamplarını teftiş ettikten sonra, Hamosov'u Revan'a göndererek, Ermeni Vilâyeti yetkililerinden, Ermeni muhacirlerine belirli yerler göstermelerini ve en kısa zamanda bunlara yardıma koşulmasını ricâ ettim. Nah-

civan'da mirî arâzî mevcut olmadığından, pek çok Ermeniye Revan ve Karabağ'a yerleşmek üzere yönelmeleri için iknâ etmeye çalıştım. Ancak, Nahçıvan'daki kabileleri tamamen çaresiz gördüğümden aralarında bölüşülmek üzere bunlara 2000 Duka verdim.

21 Mayıs'da Nahçıvan'ı terk ile 22 Mayıs'da tekrar Hoy'a vardım. Talimâtınıza mümkün mertebe uymak amacıyla, pek çok Ermeninin göçürülmesini, Rus kıt'alarının tamamen geri çekilmelerine kadar te'hîr ettim.

Çalışmanın sonuna gelindiğini gördüğümde, sizinle şifâhî olarak bazı ayrıntıları görüşmeyi arzu ettiğimden, geri kalan işlerin ma'iyetimdeki müstaid zâbitândan Prens Argutinski'ye havale ederek, 29 Mayıs'da Hoy'u terk ile Revan ve Nahçıvan üzerinden yola çıktım ve 18 Haziran'da Kars önlerindeki Rus ordusuna katılma emrini aldım.

Ahıksa Kalesi'nin fethinden sonra, Revan'a dönmem emredilerek, faaliyetlerim ve sarfiyâtlarımla ilgili olarak geniş bir rapor yazmam istendiğinden, hastalığıma rağmen yola koyuldum. Tiflis'e vardığımda ise, hastalığımın seyri ağırlaşmıştı ki, hâlâ iyileşmeyi beklemekteyim.

Çalışmalarına 26 Şubat 1828'de başladım ve 11 Haziran'da son verdim. Bu arada ise göç etmek isteyen 1500 aileyi memleketlerinde bırakmak zorunda kaldım. Bütün bu zaman içinde tarafınızdan 14 bin Duka ve 400 Gümüş Ruble tahsisât aldım ve bu para ile 8,249 aileyi göç ettirdim. Yalnızca Nahçıvan'dan göç edecekleri 2000 Duka'dan fazla masraf edilmiştir. Tamamen uhdeme tevdi edilen bu paranın tamamını Yüzbaşı Durebenka'ya teslim etmiş idim. Bu zât, olağanüstü faaliyet, dikkat ve disiplin işleri tedvin etmiştir.

İlâve edilen vesâikden de görülüp anlaşılacağı üzere, ma'iyetimdeki her zâbitin ne kadar aileyi göç ettirdikleri ve bunlar için ne kadar para harcadıkları ve diğer fevkalâde masraflar görülebilmektedir.

Bütün faaliyetlerimi dile getiren bu ayrıntılı raporumda zikretmeye mütecâsir olduğum diğer bir husus, yeni ele geçirilen yerlerde devlet için yeni zenginlik kaynağı olacak olan, çalışkan ve faal 8000 den fazla ailenin iskân edilmesi şerefının tarafınıza aid olduğudur. Sarf edilen para ne kadar büyük olursa olsun, bu çok kısa bir zamanda ve fazlasıyla tekrar devlet kasasına geri gelecektir. Eski ve büyük Ermenistanın hâl-i hazırındaki çorak durumu üzerinde, zengin köyler ve belki şehirler yükselecek ve buralar çalışkan, meslekî faaliyeti kesif ve hükümdârlarına mutî ahali ile şenlenecektir.

Ermenilerin, Rusya için katlandıkları çeşitli fedakârlıkların ve teslimiyyetin şahidi olduğumdan, yeni kurulan bölgelerin hâmisi olarak sizi, derin hürmetkârlıkla selâmlamakta olduklarını iletmekle mütefahhirim. Hükümdârımıza yapacağınız kayıncı sözlerinizle, göçmenlerin durumlarını iyileştirici, onlara faydalar getirecek etkilerde bulunacağınıza inanıyorum. Bana şeref veren bu vazifenin ifâsı, hayatımın en önemli devresi olmuştur. Ma'iyet efrâdımın taltif ve takdirlerinin ve ayrıca göç esnasında canla-başla yardımcı olan Ermeni yüksek ruhbanının, İran'da sahib olduklarına denk düşecek bir şekilde haklarının kollarını istihâm ederim.

Tiflis, 24 Aralık 1826

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU'NUN RUSYA TARAFINDAN İŞGALİ VE ERMENİLERİN GÖÇÜRÜLMESİ

A— Ermeni Reâyânın tutumu ve Rusya'ya göçürülmesi

a) Bozgun

Daha henüz bir İran muzafferiyeti içinde iken, Doğu Anadolu'nun 1828-1829 Savaşı'nda Rus kuvvetlerince işgali, bölgenin yalnızca siyâsî ve askerî dengesini bozmakla kalmamış, fakat aynı zamanda demografik yapısında da önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Osmanlı devletinin kesin hezimetini ile biten bu savaşta, Ruslar ciddi bir direnişle karşılaşmadan Balkanları aşmışlar, Edirne'ye kadar ilerliyerek, İstanbul'u da, varlığını tehdid eden bir endişe ve heyecan içine sürüklemişlerdir¹. Kars, Ahıska, Erzurum, Bayezid gibi önemli kaleleri ele geçiren Rus kuvvetleri Anadolu cihetinde de Osmanlı zafiyetini gözler önüne sermekteydi. Doğu Anadolu'da Rus ilerlemesi, bir sene önceki İran savaşında, benzer arâzî ve şartlarla alışkanlık ve tecrübe kazanmış Paskyeviç kumandasındaki Rus ordusu için, "Balkanları aşan" Dibiç kadar olmasa bile, yine kolay olmuştu. Bunda, arâzî ve şartlara alışmış olmanın yanında, düşmanı, Türk tarafının kıt'a harekâtı ve mevki durumu hakkındaki bilgilerle besleyen bölge Hristiyan/Ermeni ahalisinin hareketli yardımlarının da payı büyük olmuştur².

19 Temmuz'da (1828) Kars önlerine gelen Rus kuvvetlerinin 15 binden az olduğu³ ve bu kadar az bir kuvvetle gelmelerinin ise, "mutlaka Karslı hainlerin da'vet-i suhûletine mebnî" olduğundan ve Kars'ın dört gün içinde düşman eline geçişinin ancak "ihânetle" gerçekleşebileceğinden kimse şüphe etmemekteydi⁴. Ahalinin bu "habâseti"⁵ üzerine iç kaleye çekilen Kars Muhafızı Ermin Paşa'ya da yapılacak farklı bir şey bırakmamıştır. Oysa Emin Paşa kumandasında 11 bin asker mevcuttu ve Köse Mahmud Paşa 25 bin asker ile yardıma koşmak üzere hareket halindeydi⁶.

¹ *Lütfi Tarihi*, III, 93.

² G. Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, Leipzig 1866, s. 74.

³ Rosen'e göre 12 bin kadar. *Aynı yer*.

⁴ *BA. HH*, Nr. 42478-A, Erzurum Valisi Galib Paşa'nın 4-9.1828 tarihli mühürlü takriri.

⁵ *Lütfi Tarihi*, II, 74.

⁶ Rosen *aynı eser.*, I, 75.

Savaşın başlarında, "Açıkbaş vesâir Gürcistan halkının" Osmanlı devleti tarafına meyil ettirilmeleri sağlanır gibi olmuşsa da, Rusların ileri harekâtının sür'âtle gerçekleşmesi, buralar ahalisini Rusya tarafında yer almaya sevk etmiş ve bunlar Rusya'ya savaş esnasında "asker vererek" yardımında dahi bulunmuşlardır. Ermeniler ise, "şimdiye kadar Moskovluya mâil değil iken", 1826-28 İran seferinden sonra "Rusya'ya tâbi" olmaya başlamışlardır. Kars ve Çıldır'daki Ermeniler harbin patlak vermesiyle beraber, Rusya'ya tâbiyyet etmekte tereddüd etmemişler ve hattâ Ruslar Kars'da ele geçirdikleri silahları bunlara dağıtarak, Rus ordusuna "Soldat" olarak kaydetmişler, "Moskovluya asker" yapmışlardır⁷.

Kars'dan sonra, kendisini ciddi bir şekilde savunmuş olmakla beraber⁸ Ahıska'nın da birkaç gün içinde düşman eline geçmesi⁹, genelde Müslüman ahalinin "gayret ve hamiyetine" hâlel getirmişti. Hele Ermenilerin ekserisinin, "Rusya'ya tâbiyyetle izhâr-ı şekavet eylemeleri"¹⁰ düşmana karşı genel direnişi zayıflatmakta ve kırmakta, kaleleri "içten feth" ettirmektedir. Ciddi bir mukavemet göstermeden düşmana kapılarını açan ve içinde en az 20-25 bin kadar Ermeni nüfusu olduğu tahmin edilen¹¹ Erzurum'da da gelişmeler başka türlü olmamıştır. Buranın da kolaylıkla düşman eline geçmesi önceleri Seraskeri olan Salih Paşa'nın ve ahalisinin gayretsizliğine hamlolunmuştu¹². Nitekim meselâ istilâdan sonra Pasin'e doğru göçeden bir Erzurumlu istilâzede, bu konuda şunları anlatmaktaydı: "Yevm-i Cum'a küffâr Erzurum üzerine gelmekle, kadı, müfti kapuları açup içerü aldılar", Paşa'yı dahi "esiren bir konağa kaldırdılar, silahları düşürüp, ezân-ı Muhamediyeyi yasak eylediler. İşte bizler de kaçup gidiyoruz"¹³ Erzurum'a "girişmiş olan" bir başka görgü şahidi de şunları söylemekteydi: "Daha bir şekk ü şüphe yok. Erzurum, ahalisinin adem-i islâmiyyetinden bilâ-muhârebe küffâra teslim olmuştur. Gavga filan ile değil"¹⁴.

Bu durumu Sivas ve Erzurum Valiliği uhdesine ihâle ile Karahisar-ı şarkî'de ikameti emrolunan Elhâc Hasan Paşa'nın bir "takrîr"inde takib edecek olursak, "Erzurum halkının eshâb-ı mazarrât olanların ihânet ve diyânetsizlikleriyle düşmen-i dine bi'at ve kal'asını teslim ettikleri"nin tekrar vurgulamakta olduğu görülür¹⁵. Her ne kadar sonradan düşmana karşı zayıflık ve gayretsizlik gösteren idarecilerin cezalandırıldığı ve meselâ aynı şekilde, "Kars istilâsında isâeti vuku' geldiğine binâen Kars müftisi olan adamın dahi te'dibi" ci-hetine gidildiği¹⁶, gözlenmekteyse de, Erzurum'u ele geçiren düşman böylece önünü boş bulduğundan Bayburd'a girmiş ve etrafındaki kazaları da dehşete düşürmüştü. Yöre ahalisi ya Ruslara boyun eğmekte veya yollara düşüp, sağa sola dağılmaktaydı. "Din için çalışır ve gayret-i İslâmiyye'ye sa'y eder nedret sûretini kesb etmiş"tir¹⁷. Erzurum'da, Erzincan'da da civar köylerinde kendilerine sığınacak yerler arayan Kars ve Ahıska muhacirleri bu hâli gördükçe, Karahisar-ı şarkî taraflarına yönelmekteydiler. Binlerce insanın yollara düşerek

⁷ BA. HH. Nr. 42478-A, Bkz. Ek.

⁸ BA. HH. Nr. 42478-A.

⁹ Rosen, *aynı eser*, I, 75-76; Ahmet Muhtar, *1244-1245 Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Antlaşması*, Ankara 1928, I, 225-227.

¹⁰ *Lütfi Tarihi*, II, 79.

¹¹ F.B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*. Beyrouth 1965, II, 206.

¹² *Lütfi Tarihi*, II, 95; 108-109.

¹³ BA. HH. Nr. 37386-H.; 'Ishâk' mühürlü ve 19.7.1829 tarihli bir mektup.

¹⁴ BA. HH. Nr. 37386-H.

¹⁵ BA. HH. Nr. 42724-B, Sivas ve Erzurum Valisi Elhâc Hasan Paşa'nın 14.8.1829 tarihli mühürlü takriri.

¹⁶ BA. HH. Nr. 43122, Erzurum Valisi Mehmet Esad Paşa'dan gelen 6.11.1830 tarihli tahrîrât derkenarındaki hülâsa.

¹⁷ BA. HH. Nr. 42724-B.

telâşe ile göç etmelerine şâhid olanların gözlerine ise bu durum, sanki bunların “arkalarından gavur sürüp götürüyormuş gibi dehşet verici” bir izlenim yapıyor ve her tarafı panik içinde bırakıyordu. Kelkit, Şiran, Gümüşhâne, Erzincan, Tercan ve Karahisar-ı Şarkî bölgelerindeki halk da bu hâl karşısında “vesvese” ederek, herbiri bir tarafa göç etmeye ve dağılmaya başlamıştır. “Bozgun” yöre askerlerine de diğerleri gibi sirâyet etmiş ve bunlar “perakende” ve “perişan” olmuşlardır. zaten bunlar “zamane askeri olup”, kendilerinden “hayr ü fâide” ummak boşunaydı¹⁸. “Bozgun” alametinin bu boyutlarına merkezden alınacak tedbirlerin de pek faydası dokunamazdı. Nitekim, yardım için hazırlanan “nefer-i âmm” askerlerinin “çoğu yolu sapıtıp” yol kesen hayduclara iltihâk etmiş olduklarından Anadolu yollarında can ve mal güvenliği de kalmamıştır¹⁹. Bütün bu gelişmeler yanında, Rusya tarafını tutan Ermeni ve Rumların “ehl-i İslâm'a ettikleri ihânet ve cevr ü ezâ hadd safhaya varmış, asker ve mühimmât yetiştirilemediğinden işler, “imdâd-ı ma'nevî-i ilâhiye kalmış” ve kurtuluş bir an önce mütâreke akdinde görülmeye başlanmıştır²⁰.

b) Doğu Bayezid

Doğu Bayezid kalesi ve havâlisinde mevcut Müslüman ahali Rus istilâsı sebebiyle yerlerinden kalkarak etrafa dağılmış bulunuyordu. Bu yüzden geride genel olarak yalnızca “re'âyâ tâifesi” kalmış idi. Ancak, bunlarda civardaki “ekrâd aşâirinin ta'addisinden bî-huzur” olduklarını ileri sürerek, Revan hududuna yakın yerleri “meştâ” ittihâz ve buralarda kışlamayı tensip etmekte ve Bayezid'a tayin edilecek yeni muhafızın atanmasını beklemekteydiler. Ancak bunların arzu ettikleri ve güvenebilecekleri bir kimsenin tayin edilmemesi hâlinde “Revan ve Tiflis taraflarına nakl ü iskân” etmek üzere niyetlendikleri ayrıca ihbâr edildiğinden göç lâfları da artık ağızlarında dolaşmaya başlamıştır^{20a}. Bu reâyânın güvenini temin etmek ve göçlerine meydan vermemek için, sabık Bayezid Mutasarrıfı olup da, “ekrâd ve aşâir ininde hatırı mer'î ve vücûhla cümle üzerinde nüfûzu cârî” olan Behlül Paşa'nın, “ol havâlide olan ekrâd ve aşâirden mes'ul olması şartıyla” Bayezid muhafızlığına tayininin isâbetli olacağı, “Trabzon Valisi ve Şark cânibi Seraskeri” olan Osman Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiştir²¹. Ekrâd tâifesinin muhârebe de “firâr” ve müsâlaha esnasında ise “sirkat-güne hareket” etmekle “me'lûf oldukları”, ancak Ermenilerin de “ehl-i İslâma ezâ vü cefâ” etmekten geri kalmadıkları vurgulanmakta ve bu husus, Erzurum müftisi ve ayânı tarafından Serasker'e inhâ edilmekteydi²².

c) Ekrâd ve Aşâir

Muş mutasarrıfı Emin Paşa'nın Ekrâd ve aşâiri Muş ve Hınıs taraflarında kışlatmak ve zabt ü rabta almaya mukayyed olmadığı, Erzurum'da bulunan general Pankratyev tarafından bir çok def'alar şikâyet konusu edilmiş ve “ekrâd-ı hasâr-mu'câtâdın def'î bâbında” paşanın üstüne düşen vazifeyi yerine getirmesi talep edilmiştir. “Ekrâd tâifesinin” uyarılara kulak asmaması Rusya'nın İstanbul'da tazyikatta bulunması sonucunu vermekteydi²³. Muş

¹⁸ BA. HH. Nr. 422724-B.

¹⁹ Lütüfi Tarihi, II, 110.

²⁰ Lütüfi Tarihi, I, 76.

^{20a} BA. HH. 433253-C, Trabzon Valisi ve Şark Canibi Seraskeri Osman Paşa'nın 7.4.1830 tarihli mühürlü kaimesi.

²¹ BA. HH. Nr. 43153-C.

²² BA. HH.Nr. 42741-A, Serasker Osman Paşa'nın tezkiresi.

²³ BA. HH.Nr. 46432-C, Trabzon Valisi Osman Paşa'nın 5.5.1830 tarihli mühürlü kaimesi.

muhafızı Ali Şefik Paşa da İstanbul'a yolladığı tahrirâtında, Muş, Van, Bayezid, Hınıs, Tekman, Malazgird, Kığı, Tercan ve Erzincan sancaklarının "öteden beri ekrâd tâifesinin pâ-zede-i hasâr ü harâbî" olduğunun bilindiğini ve bunların bu yörelerden ya "def^c ü mahv" edilmesini veya "münâsib olan mahallerde eyice iskân" edilmesini ve bölgenin ancak bu şekilde huzur ve sükûna kavuşup, asayişin sağlanabileceğini açıkça kayd etmiş bulunuyordu²⁴.

Rusların Erzurum'u istilâ etmelerinden sonra, "ekrâd ve aşâir" etrafa dağılarak, Erzurum Ova ve Pasin kazalarının dağ köylerini, Muş ve Hınıs kazalarını "urup, ol taraflarda mütemekkin olan Ermeni reâyâsının bi'l-cümle emvâl ü eşyâ ve hayvanâtını gasb ü garet etmiş" oldukları, ve Erzurum'un Katolik Ermenilerinden 150 hânenin korkuya kapılarak "ciyâl ü evlâdlarıyla" Rusya tarafına göç ettikleri ve "asıl Ermeni milletinin evsiz ve hezele makûlesinden" 300 kadarının da Rus subaylarının "gûna-gûn mevâ'id ve ekâzibine aldananak" Rusyaluya tâbiyyet ettiği, "ehl-i'ırz olan Ermeni re'âyâsının" da Rusların tahliyeleri akabinde "eşkiya" tarafından kendilerine zarar verilebileceğinden ve "haklarında bazı isnâdlarda" bulunacağından korktukları için, durumlarını gizlice İstanbul'a arz ve korunmalarını ricâ etmişlerdir²⁵.

Rus işgal kuvvetlerinin çekilmesi akabinde Ermenilerin "haklarında bazı isnâdlarda bulunabileceği" kayguları muhakkak mesnedsiz değildi ve bu kaygu bunların Ruslarla yaptıkları işbirliği ve Müslümanlara karşı giriştikleri ve sergiledikleri düşmanca tutumlarından kaynaklanıyordu. Nitekim, her türlü zorlayıcı faaliyetlerle cemaatini göç etmeye icbâr eden ve Rusların hesabına çalışan Erzurum Ermenilerinin "Karabaşı", Osmanlı devletinin barış akabinde, "sefer takribi ile ba'zı gûne harekâtta bulunan reâyânın" işlemiş oldukları her türlü suçlarının avfedildiğine dâir, ilgililere yolladığı "Avfnâme"lere²⁶ verdiği cevâpta, Ermenilerin "cyyâm-ı seferde harekât-ı nâ-bercâları" olduğunu kabul etmekteydi. Ancak, düşmanla işbirliği ve ihânetten başka bir şey olmayan bu "nâ-bercâ" hareketi, "ekrâd ve aşâirin" Erzurum'un istilâsından sonra civar köy ve kasabalarda giriştikleri "eşkiyalığın" ve "Ermeni reâyâyâ ettikleri cev^r ü ta'addî"nin dile getirilmesiyle mazur göstermek istendiği de sezilmektedir. Karabaş, Rus işgalinin sona ermesi ve Rus askerlerinin çekilmesiyle de bu gibi şeylerin devam edebileceğinden korkulduğunu ve özellikle ilân edilen Avfnâmelere rağmen Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmış oldukları "isnâdıyla" hesap sorulabileceğinden duyulan endişelerini zikr etmekte ve "siyânet" talebinde bulunmaktaydı²⁷.

d) Erzurum

Erzurum'u işgal eden Rusların harb esnasında tahrib edilen kaleyi ve tabyeleri yeniden tamir edip, silahlandırılmaları, Hasan Kalesi tarafından top ve mühimmât celb ve özellikle Erzurum'a tâbi köyleri tahrib etmeleri, reâyânın "erâzil ve erâcîl" takımının "ezâ vü cefâ"ısına hedef olan Müslüman ahaliyi çaresizlik içine ve "hayrete" düşürmüştü²⁸. Aynı husus Erzurum Müftüsü İbrahim Edhem Efendi'nin yolladığı tahrîrde de dile getirilmekte, Rusların bazı köyleri yıkıp yaktukları, Müslüman ahalinin içinde bulunduğu perişanlığı ve ellerinden

²⁴ BA. HHL. Nr. 43065-J, Muş Muhafızı Ali Şefik Paşa'nın 27.9.1830 tarihli Tahrirâtı.

²⁵ BA. HH. Nr. 42930, Erzurum'da mütemekkin Ermeni reâyâsı tarafından li-eclî'l-istihâm Der-sa 'det'e irsâl olunan tüccârdan Mıgırdıs Kigork'un (مغی دس کيگورق) tahriridir.

²⁶ BA. HH. Nr. 43153-I-H-G, Metinleri için bkz. Ek.

²⁷ BA. HH. Nr. 43153-J, Erzurum Ermenileri Karabaşı'nın 13.2.1830 tarihli tahrirâtı. Bkz. Ek.

²⁸ BA. HH. Nr. 43153-A ve 43153-D, Sıraaker Osman Paşa'nın 23.2.1830 tarihli kaimesi.

sabır ve tehammülden gayrı hiçbir şey gelmediği, Ermeni reâyânın "erâzil ve erâcif" takımının ise "cibiliyetlerinde merkûz olan habâsetlerini" açığa vurduklarını, en son esbâk Kars Muhafızı Osman Paşa'nın adamlarından birkaç kişiyi yaraladıklarını²⁹ belirtirken, Trabzon Valisi ve Şark cânibi Seraskeri olan Osman Paşa'da, işgal altında bulunan Erzurum'daki durumu anlatırken, Rusya zabtında olan yerlerde "zulm ü ta'addî"nin eksik olmadığını vurgulamaktaydı³⁰.

Erzurum reâyâsından gitmeye arzulu olanların, Erzurum Ağaları'nca engellediği ve bunların satacakları mal ve arâzilerinin satın alınmasına pek rağbet edilmemekte olduğu, Erzurum'da bulunan General Pankratyev tarafından şikâyet konusu yapılmıştır³¹. Gerçekten de Ruslarla barışın akdedilmesinden beri Erzurum, Kars, Bayezid ve Eleşgird vesâir istilâya dũcâr kalan yerlerin reâyâsına gizli veya açık birçok haberler ve adamlar yollanarak, bunlara güvenceler verilmesine özen gösterilmekte ve Rusların boş vaatlerine kanıp, yerlerini terk ile göçlere kalkışmamaları tavsiye edilmekteydi. Bu konuda yardımı umulanlardan biri de mu'teber ve sözü geçen Erzurum sarraflarından Köseoğlu idi ve kendisinden cemaatinin bu hususta uyarılması istenmişti. Ancak, Rusya'nın bu yörelerdeki reâyâyı beraber götürceğini beyân ile Ermenileri "deftere" kaydetmekte olduğu ve "biz devlet-i aliyye reâyâsıyız, gitmeyiz" diyenleri de, "beher-hâl işfâl ve tahrîk ile mazarrâtan hâlî" olmayacağı düşünülduğünden, durum endişe ile takib edilmeye başlanmış ve reâyânın yerinden kaldırılmasının başka şeylerle mukayese edilemeyecek derecelerde vahim bir konu olduğu teslim edilir olmuştur³².

Bâbiâfi, Rus işgali devam ettiği müddetçe bu gibi şeylerin olacağı ve Rusya'nın "ifsâd-ı re'âyâyâ tasaddî" edeceğini tahmin etmiş olmakla beraber, Rusya tarafına gitmek isteyen reâyâyâ, yapılan Edirne antlaşması gereğince açıktan birşey denilemeyeceğini, ancak bunların yaşadıkları yerlerden "hoşnûd" oldukça, pek de yerlerini yurtlarını terk etmek arzusunda olabileceklerine ihtimal vermek istemeyen bir iyimserlik veya daha çok bu zannı bahane kulan bir çeresizlik içinde görünmektedir. Bu yüzden Doğu'daki mülkî ve askerî erkâna reâyânın "te'mîn ve istimâlet mu'amelesi icrâ olunarak ecnebî tarafa temâyül ettirilmemesi esbâbına ihtimâm ve dikkat olunması" için gerekli talimâtı vermekteydi ve hattâ "Edirne Mu'âhedesi'nin nakl-ı reâyâyâ dâir olan 13. fıkrası dahi bir varaka ihrâç ile" Şark cânibi Seraskeri Osman Paşa'ya ve şâir ilgililere yollamıştı. Dolayısıyla, Bâbiâfi'nin reâyânın kendi isteği ile Rusya tarafına göç etmesini, antlaşmanın bir gereği saymakta olduğu görülüyordu. Ancak, hâlinden memnun ve kendisini güvence içinde gören reâyânın da arzusu le göçlere kalkışacağına, mal-mülk ve topraklarını terk edebileceğine de pek akıl erdirememekte olduğu ve bu yüzden de geniş yürekli davrandığı anlaşılmaktadır³³.

Ancak, Bâbiâfi -İran'da gördüğümüz gibi- yoğun bir zorlama ve baskı ile organize ve önceden tasarlanmış bir "nakl ü iskân", bir "göçürme", bir "tehcir" hareketi ile karşılaşabileceğini herhalde ummamıştır. Oysa Trabzon Valisi Osman Paşa, 14.8.1829 tarihli bir "kaimme"sinde, Erzurum ve Sivas Valisi olan Hasan Paşa'nın kendisine gönderdiği tahrirâtan hareketle, genel durumu gayet güzel bir şekilde özetlemekte ve İstanbul'a bildirmekteydi:

²⁹ BA. HH. Nr. 42741-E, Erzurum Müftisi İbrahim Edhem Efendi'nin 15.2.1830 tarihli mühürlü takriri.

³⁰ BA. HH. Nr. 42863-A, Trabzon Valisi ve Şark Cânibi Seraskeri Osman Paşa'nun 20.3.1830 tarihli ve mühürlü kaimesi.

³¹ BA. HH. Nr. 36432-D, Erzurum Valisi Hacı Hasan Paşa'nın 6.5.1830 tarihli ve mühürlü Şukkası.

³² BA. HH. Nr. 43022, Erzurum Valisi Hacı Hasan Paşa'nın 26.2.1830 tarihli ve mühürlü şukkası.

³³ BA. HH. Nr. 43022, Hasan Paşa'nın Şukkası derkenarındaki hülasa ve düşünceler.

Erzurum'da olan General Pankratyev, "re'âyâyı tahrîk ve iğfâl edip, kaza ve nahiyelerde olan ehl-i zirâat ve hırâseti zecren men'ü ibtâl etmekte" (böylece onların ekip-biçmelerini önleyerek göçe zorlayıcı ayrı ve tesirli yeni bir etken oluşturulmaktaydı) ve Erzurum'da bulunan Ermeni Karabaş'ı da "Rusyaluya tâbiyyet" ettiğinden, "millet-i mersûmeyi ol tarafa terğîb ü teşvîk ve meyl-i rağbet etmeyenleri iz'aç ü tazyîk ettiğî" açıkça belirtilmekteydi³⁴. Osman Paşa'nın bu kaimesinde devamla, Karabaş'ın Erzurum muzafâtından olan Pasin, Mecingerd, Hınıs, Tekman ve Tercan kazalarına adamlar yollayarak, buralardaki Ermenileri "cebren ve zecren tahrîr ve kayd-ı defter eylediğî" ayrıca bu hususun Erzurum vücûhu tarafından da müteaddid defalar tahrîren ifade edilmiş olduğu, Karabaş'ın azledilerek, bir başkasının "Karabaş" olarak yollanacağı havadisinin yayıldığı, bunun ise "nakl ü iskâna" istekli olmayan reâyâyâ teselli verdiği ve "Karabaş"ın azlinin isabetli ve güveniler bir başkasının tayininin faydalı olacağı hususlarına yer verilmekte ve İstanbul'daki Rus murahhası tarafından General Pankratyev'e antlaşmaya aykırı bu gibi davranışlardan kaçınılması ve reâyânın göçe zorlanmaması için tenbihâtta bulunulmasının sağlanması istenmekteydi. İki devlet arasında reâyânın ancak serbest irâdeleriyle göç edebilecekleri, zorlayıcı ve tahrik edici uygulamalara meydan verilmesinin aradaki antlaşmanın açıkça ihlâl olacağı hususu General Pankratyev'e birçok defalar yazılmış ve kendisinin dikkati bu konuya çekilmişti. Ancak, General Pankratyev, bu gibi dostâne yazışma ve uyanlara verdiği cevaplarda, bu tür zorlamaları tasvib ve tecvîz etmediğini bildirmekteyse de, "yine iç yüzünden merâmlarının icrâsına mübâşir olduğu" ve -yine upkü İran'daki tatbikâta olduğu gibi- Rus askerlerinin tahliye vakti yaklaştıkça, "re'âyânın tahrikinin daha da artacağı açık olduğu" tahmin edilmekteydi³⁵.

Dostâne yazışmalar ve değerli hediyelerle hoş tutulmasına çalışılan General Pankratyev, barış antlaşmasının 18 ay müddet içinde reâyâyâ kendi arzularıyla göç edebilme imkânı tanıdığını ve bu taraftan herhangi bir engel çıkarılmadığını ve Rus tarafının da antlaşmaya uygun davranması hakkında yapılan başvurular neticesinde, görünüşü kurtarmak için, Erzurum'da "dellâh nidâ ettirerek" reâyânın gitmeye istekli olmayanlarına müdâhale edilmeyeceğini alenen duyurmak zorunda kalmıştır. Ancak el altından da tamamen bunun tersi tenbih edilmekte ve özellikle -yine İran örneğinde olduğu gibi- önce "karabaş ve ruhban" gitmeye iknâ edilmiş olduğundan, Ermeni rahipleri vasıtasıyla Karabaş adına, Erzurum içinde, Ova köylerinde, Pasin, Mecingerd, Hınıs, Tekman ve Tırhan kazalarında yoğun bir propaganda icrâ edilmekte, "reâyâ türlü türlü tahrîz ve tahvîf" ile "deftere" kayd edilmekteydi³⁶.

Rusya ile olan işbirliği ve devlete ihânetini önceleri gizlemeyi uygun gören "Karabaş", ise artık Ermenileri "alenen cebr ü tazyîk" etmekte, hattâ "dellâl nidâ ettirip, Rusyaluya gidenler Karabaşın defterine ve kalanlar dahi mahallât imâmîlarının defterine yazılsınlar ve mahalle imâmı defterine yazılanların emvâli gârât ve hânesi ihrâk olunacak" diyerek, "gitmeyiz" diyenleri dahi "darb-ı şedîd ile darb ve ezâ vü cefâlarını tezyîd etmekte" olduğu, Hasan Paşa'nın yazdıkları arasında yer almaktadır³⁷.

Bu vahim gelişmeler karşısında ilk anda tedbir olarak akla gelen yeni ve güvenilir bir "Karabaş" tayini ile reâyânın göçlerinin önlenmesine çalışılması ve İstanbul'daki Rus mu-

³⁴ BA. HH. Nr. 36432-B, Trabzon Valisi Osman Paşa'nın 14.8.1829 tarihli mühürlü kaimesi.

³⁵ BA. HH, Nr. 36432-B.

³⁶ BA. HH, Nr. 364432, Erzurum Valisi Hasan Paşa'nın 6.5.1830 tarihli mühürlü kaimesi.

³⁷ BA. HH. Nr. 36432.

harahhaslarından General Pankratyev'e bu konuda bir uyarma yazısı gönderilmesinin temininden başka bir şey değildi. İstanbul'da "Karabaş mel'ûnu"nun azli ve güvenilir bir başka Karabaşın yollanması işinin Ermeni Patrikhânesine havale edilmesine karar verilmiş olmakla beraber, Rus temsilcilerinin "mizâc ve mişvârları" malûm olduğundan, Erzurum tarafına bir "Me'mur" yollayarak gelişmeleri önleyebileceklerine pek ihtimal verilmemekteydi³⁸. Gerek Trabzon gerekse Erzurum Valisinin muhtevaca birbirlerini tamamlayan bu tahrirâtlarını okuyan II. Mahmud, bu savaş eyyâmının omuzlarına yüklendiği ağır yükten bunalmış olduğu bezginlik ifadesiyle ve "gaile-i saltanattan usandım"³⁹ demesindeki teslimiyet ve ümitsizlik içinde, ama muhakkakki Rumeli'deki Rus tahriki ile yer yer yerinden oynatılan reâyâ hareketlerinin de vehametine müdrik olarak, "artuk bu misüllü fesâdât her tarafta eksik değil. Rabbim te'âlâ kudret ü 'azemetiyle din ü devlet-i 'aliyyemize imdâd eyliye. Amin"⁴⁰ niyâzından başka bir tedbir düşünemiyordu.

Bu durumda reâyâyı göç etmekten alı koyacak yegâne tedbir, "ferman" ve "emri-sâmi"lerle tenbih buyurulan, "sekene ve reâyâyâ herbâlde emniyet ve itminân" verilmesi idi. Ancak, bunun da pek fayda sağladığı görülmemekteydi. Ermeni "Karabaş ve keşişlerinin mel'ânet ve hileden hâlî olmadıkları" takib edilmekte, rızalarıyla gidenlere" ses çıkarılmayacağına ancak "rızâsı olmayanlara ibrâmla cebren gitmelerine" izin verilmeyeceğinin "dellâl" çıkartılarak ilân edilmesi neticesinde, Ermeniler arasında "kalmak isteyen" ve "gitmeye kararlı olan" iki grubun oluştuğu; ancak, "Karabaş ve ruhbanın" Ova köyleri ve kazalarında yoğun bir faaliyet içinde oldukları ve ahaliyi "cebren defter ve nakl etmeye dikkat ve ihtimâm" gösterdikleri haberleri, çeşitli ve güvenilir kaynaklardan İstanbul'a akmaya devam etmekteydi⁴¹.

Durumu askettiren başka bir belgede, Ermeni keşiş ve ruhbanının açıkça "hâne be-hâne ve mahalle be-mahalle" dolaşarak reâyâyı korkutup, tazyik altında tuttuğu, bunları göç için "Karabaş'ın defterine" yazılmaya zorladıkları, kalıp ve mahalle imâmının defterine yazılacak olanların mal ve mülklerinin yağma edilip, evlerinin ateşe verileceği hususları tekrar edilmekteydi⁴². Erzurum'dan başka Hınıs, Tekman, ve Ova Pasin vesâir kazaları dolaşmak için -yine İran'daki tatbikâttan bildiğimiz gibi- Ruslar tarafından adamlar tayin edilmekte ve bunlar reâyânın tümünü deftere dahil etmekteydiler. Bizzât "Karabaş" reâyâyı Patrikhâneye celb ederek, buradan onları "zilgıtlamakta" ve göç etmeleri hususunda elinden geldiği kadar baskıda bulunmaktaydı. Bu faaliyetler karşısında Müslümanlar pek fazla bir şey yapmamakta ve reâyâyâ açıkça destekçi olamamakta, ancak gizliden gizliye "emniyet ve itminân" vermeye çalışmaktaydılar. Fakat bunun da bir faydası görülüyordu. Pekçok kişi gizlice gelip veya haber salıp, "cebren götürüldüklerini" ifade etmekteydi⁴³. Pek çokları da Rusyalının kendilerini "rencide ettiklerini ve gitmeleri için cebr kullandıklarını" itirâf etmişler⁴⁴. Erzurum Müftisi İbrahim Efendi 28.4.1830 tarihli başka bir "Arzuhâl"inde durumu tekrar hikâye etmekte ve Rusya'ya göç edenlerin başında "Karabaş"ın bulunduğunu ve bunun "milletine ihâfe ve tazyikden hâlî ve berî olmayıp ibrâm ederek, zilgıt tarıkını elden

³⁸ BA. HH. 36432, Hasan Paşa'nın kamesi derkenarındaki hülâsa.

³⁹ Lütî Tarihî, II, 85.

⁴⁰ BA. HH. Nr. 36432, Hasan Paşa'nın kamesi bâlâsındaki Hatt-ı Hümayûn süreti.

⁴¹ BA. HH. Nr. 36432-A, Erzurum Müftisi İbrahim Edhem ve vücûh-ı beldeden İbrahim, Esseyid Ali, Ömer, Hüseyin, Hayreddin ve Abdullah Rıfat mühürlü Arzuhâl.

⁴² BA. HH. Nr. 36432-F, Erzurum Müftisi İbrahim Efendi, Ali Râşid ve Ömerzâde mühürlü Arzuhâl.

⁴³ BA. HH. Nr. 36432-F

⁴⁴ BA. HH. Nr. 43194-A, Erzurum Valisi Hasan Paşa'nın 18.7.1830 tarihli kamesi.

bırakmadığı, işleri ve güçlerinin mel'ânet ve habâset" olduğunu ve yer yer reâyânın giden ve gitmeyenler olmak üzere ikiye ayrıldığını, ancak gitmeyenlerin de zorla göçe icbâr edildiğini tafsîl etmiştir⁴⁵.

Halkın göç etmeye arzulu olmayan kesiminin muhalefeti, ruhbanın ve Rusya ile işbirliği yaparak Müslümanlara "ezâ vü cefâ" eden ayak takımının tazyikleri altında kolaylıkla erimekteydi. Rus istilası sebebiyle Müslüman ahali yerlerinden kalkmamak isteyen reâyâyâ açıkça destek verememekte, ancak bunların "cihet-i ahara meyl ü tâbiyyet etmemeleri ve vatan-ı asliyyelerini terk ile Rusyalu tarafına gitmemeleri" hususunu gizliden gizliye tavsiye etmekten de geri durmamaktaydı. İstanbul'dan gönderilen ve reâyânın harb esnasında işlemiş oldukları her türlü suçları avf eden ve herhangi bir hesap sorulmayacağını garanti eden "istimâletnâmeler"⁴⁶, Erzurum, Kars ve Muş gibi yerlerdeki reâyânın Patrik vekillerine ve Kocabaşlarına ayrı ayrı iletilmekteydi⁴⁷.

1830 senesi yazında artık reâyâ istese de istemese de yollara dökülmüştür. Müslümanlara karşı "ihânet" ve canice davranışlar ve bu yüzden "Avfnâmelere" rağmen kalmaya "mecâlleri" olmayanlar ön sıralarda ve ilk kabilelerde yer almakta, ancak bunlar kendi hâlinde olan reâyâyâ da yollara düşürmekte zorlayıcı her türlü aşırılığı göstermekteydiler. Yola koyulanların herbiri mal ve mülklerini, bakımlı bahçe ve ekinli tarlalarını velhasıl, "emlâk ve akar ve hân ve mezra'larını" yüzüstü bırakmak zorunda kalmış idi⁴⁸. Erzurum'da reâyânın "işe yarayanlarının tamamı" ve geriye kalanların da "ekserisi" Rusyalu ile "nakl ü terk-i etvân" etmiştir⁴⁹. Bunların çoğuna daha Kars'a varmadan "nedâmet âriz" olmuş, içlerinden bazıları fırsat buldukca "evlâd ü 'ıyâllerini terk ile geriye firâr" edip, Rusların eline geçmemek için çeşitli yerlerde saklanmaya çalışmışlardır. Nitekim, Erzurum köylerinden yüz kadar hâne bir fırsatını bulup kaçarak, geriye döndüğü görülmüştür. Ruslar, Erzurum reâyâsının çoğunu Ahıska'da iskân etmeyi düşünmekteydiler. Ancak buraya getirilen Ermenilerin "firâra hazır" oldukları anlaşıldığından, bölgeyi sıkı bir kontrol altında tutmaya başlamışlardı⁵⁰.

Osmanlı makamları da bir taraftan göç edenlere geri dönmeleri için "emniyet vermekte", diğer taraftan da geride bırakılan taşınmaz malların resmî bir dökümünü çıkartmaya ve bunları "deftere" kaydetmeye çalışmaktaydı. Hiç şüphesiz yerinden kalkan reâyâ, "nice yüz senedir sâye-i saltanat-ı 'aliyyede rahat ve himâyet olunup, tahsîl-i mâl ü servet etmiş ve mâl ü can ve 'ırzlarından emîn olmuşlar iken, bu ni'et-i celîleyi bilmeyüp huzurlarını terk ederek kendü kendülerini pâymâl-ı 'ırz etmişlerdir"⁵¹.

e) Kars

Erzurum'un dışında kalan diğer yerlerdeki gelişmeler de hemen hemen burada cereyan edenlerin aynı olmuştur. Meselâ Kars, Rus işgalinin ve "Ermeni mezâliminin" acısının en çok çekildiği yerlerden biri olmuştur. Burada da Ermeni reâyâ Müslüman halka karşı

⁴⁵ BA. HH. Nr. 36432-C.

⁴⁶ BA. HH. Nr.43153-I-H-G. Bkz. Ek.

⁴⁷ BA. HH. Nr.42863, Trabzon Valisi ve Şark cânibi Seraskeri Osman Paşa'nın 20.3.1830 tarihli kamesi.

⁴⁸ BA. HH. Nr.43194-A.

⁴⁹ BA. HH. Nr.43212-A.

⁵⁰ BA. HH. Nr.433212-A, Yeni atanan Erzurum Valisi Ali Şefik Paşa'nın 27.9.1830 tarihli mühürlü kamesi.

⁵¹ BA. HH. Nr.433194-A, Erzurum Valisinin 18.7.1830 tarihli kamesi. Bkz. Ek.

tavir almış, aşırılıklarda bulunmuş, Ruslarla işbirliği yapmış, nihayet onlarla birlikte göçüp gitmiştir. Müslüman ahalinin ileri gelenleri, Ermenilerin göçlerini önlemek için yine de, her fırsatı kullanarak, açtıktan veya gizliden gizliye ve bütün iyi niyetiyle çeşitli "nasihat" ve "tavsiye"lerde bulunmuştur. İstanbul'dan da kendilerine, herşeye rağmen "istimâletnâmeler" irsâliyle her türlü garantinin verilmekte olduğu genel olarak görülmektedir. Hattâ, Erzurum sarraflarından Köseoğlu, buradaki Ermenilere de yazıp, göç etmemelerini tavsiye etmekle vazifelendirilmişti⁵². Ancak Ermenilerin hepsi, Pankratyev'in tayin ettiği adamlar vasıtasıyla, köy köy dolaşarak, "isim ve resimleriyle tahrîr" edilmekte ve başlarına -yine İran örneğinden bildiğimiz göç işlerini yürütmekle görevli birer "Erbaş" tayin edilmekteydi⁵³. Pankratyev, Ermenilerin "eyyâm-ı baharda muhakkak sûrette nakl edileceğini" temin etmekte ve göç ettirileceklerle, "teklif ve nişân ta'bir ettikleri 'alâmetler" vermekteydi⁵⁴. Bu "teklif" ve "nişân"ların ise, İran'da göç edecek ailelerin herbirine veya bütün bir köye yola çıkış için verilen "Yol Tezkiresi" (Nişân) ve her türlü tekâlifden muâfiyeti istilzâm eden "Muâfiyyet Belgesi" (Teklif) den başka bir şey olmadığı açıktır⁵⁵.

Kars'ın Müslüman ahalsininin harb sebebiyle dūcâr oldukları felâketin boyutları her türlü tarifin fevkinde olmuştur. Rus askerlerinin şehri istilası Müslüman ahalinin pekçoğunun evlerini terk etmelerine ve bir seneden fazla bir süre boyunca, istilâ görmeyen yerlerde "hicrette" kalmalarına sebep olmuştur. Bu durum ise, bunları genel bir sefaletin hattâ açlığın içine düşürmüştür. Evsiz-barksız, üstsüz-başızsız kalan Müslüman ahali, "muhtac-ı nân ve fakr ü fukaya dūcâr olarak üryân" kalmıştır⁵⁶. Barış akabinde eski yerleşme muntakalarına dönmeye başladıklarında ise, kendilerini daha acı bir süprizin beklemekte olduğunu görmüşlerdir. Bunların ekserisinin evleri Ruslar ve Ermeniler tarafından tahrib edilmişti. Bu durumda pekçoğu çadırlarda barınmak zorunda kalmışlardır. Toprakların işlenip ekileceği ayları, "diyâr-ı gurbette" geçirdiklerinden ekin ekememişlerdi. Bu ise, büyük bir zahire kıtlığının kendisini göstermesine yol açmış ve ahali, "ekl ederek zahire" bulamaz olmuştur. Köylerde yaşayan Ermenilerin çoğu Ruslarla beraber giderken, Müslüman komşularının evlerini yıkıp, çıkan kereste ve malzemeleri de alıp beraberlerinde götürmüşler ve "kendileri için dahil-i hudud-ı Moskovluda" evler binâ etmişlerdir. Mevcud zahire de yine Ermenilerce "öte tarafa nakl" edilmiş olduğundan, bu tarafa Müslümanlar yiyecek ve yakacak ve ev yapacak hiçbir şey bulamadıkları gibi, hayvan mevcûdundan da eser kalmamış olup, "iki bârgîr biner bir ulâk gelse, kıracı bulunup, bârgîr i'tâ olunmağa iktidârları" olmayacak derecelere ve "emsâli olmayan bir perişânlık" içine düşmüş vaziyetteydiler. Müslüman ahali bu durum karşısında İstanbul'dan kendilerine acele olarak yardım edilmesini ve en az 8000 kile buğday yollanarak bir müddet "tekâlif-i örfiyye"den muâf tutulmalarını rica etmekteydi⁵⁷.

f) Bayburt

Bayburt'tan gelen havadis kâğıtlarından da aynı genel görüntüleri ve gelişmeleri takip etmek mümkündür. Daha istilâdan evvel buraya gelmiş bulunan Şark ordusu me'mûrların-

⁵² BA. HH. Nr.43022-C, Kars ulemâsından Hacı Mehmed Efendi'nin Erzincan'da bulunan Şark cânibi Serakeri Osman Paşa'ya yoladığı Arzuhâl. Zarflı olarak mahfûzdur. Bkz. Ek.

⁵³ Krş. s. 14.

⁵⁴ BA. HH. Nr.43022-C.

⁵⁵ Krş. s. 7.

⁵⁶ BA. HH. Nr.43065-Ş, Kars ve Erzurum Kadısı Esseyid Ali Efendi ve ahâlden 22 ayrı kişinin mühürlü arzuhâli. Bu arzuhâl Kars Muhafızı Ali Şefik Paşa tarafından 26.g.1830 tarihli mühürlü imza ile.

⁵⁷ BA. HH. Nr.43065-Ş.

dan Yahya Paşa, yaptığı incelemeler sonunda, özellikle “ahaliye i‘timâd olunamayacağını” bildirmiş bulunuyordu⁵⁸. Gönderilen yetersiz kuvvetler burada da Ruslara mukabele edemediklerinden, halkın bir kısım kasabadan ayrılmış, geride ise reâyâ dışında genel olarak yalnızca “aceze ve bi-çâre takımı” kalmıştı. Ruslar Bayburt içinde elli günden fazla kalmışlar, kasabayı ve civarındaki köyleri tamamen “nehb ü gârât” etmişler, “ekinleri ve emvâl ü eşyâları” mahvettiklerinden, herkes şaşkın ve çaresiz ve günlük maişet derdiyle “hayrette” kalmıştı⁵⁹. Ruslar, Bayburt’u ele geçirdikten sonra önce kalesini biraz tamir ve tahkim etmişler, yörede yaşayan Ermenileri ise toplayarak Erzurum tarafına sevk etmişlerdir⁶⁰. Şehri tahliye ettiklerinde ise, kaleyi birkaç yerinden lâğımlayarak ber-hava etmişler ve içindeki câmi, mescid ve hânelerin hepsini ateşe vermiş ve böylece çekip gitmişlerdir⁶¹.

g) Eleşgirt

Eleşgirt kazası içindeki ve köylerindeki Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmamaları ve göç etmeye kalkışmamaları için Müftü Abdurrahman Efendi, kendisine gelen talimâta da uygun olarak, bunların hepsiyle tek tek görüşmüş ve kendilerine “ümid ve istimâlet ve kanâat” vermeye çalışmıştır. Ermeni reâyâ kendilerine verilen bu güvenceleri aslında yeterli bulmaktaydı ve göç etmeyeceklerine dâir söz de vermekteydiler. Ancak, çeşitli zorlamalar ve tehditler bu kararlarından dönmelerine yol açıyordu. Nitekim, önce göç etmeyeceklerine dâir söz verenlerden 17 hâne, bir başka sefer gitmeye karar vermiş olduklarını bildirmiştir. Kalanlar ise, kendilerinin ihtiyarında olsa elbette gitmek istemeyeceklerini, ancak “cebrin ve kahren dövülerek götürülürlerse elden birşey gelmeyeceğini” ifade etmekteydiler⁶². Osmanlı idaresinin verdiği her türlü güvence ve yerel makamların bunu takviye eden samimi taahhüdleri ise, harbin kötü sonucu ve bölgenin Rus işgali altında bulunması sebebiyle, yeterli ve etkili bir maddi güç ve karşı propaganda ve zorlayıcı faaliyetleri tesirsiz bırakacak bir güven kaynağının oluşmasını önlemekteydi. Bunun sonucu olarak reâyânın zihinleri kolayca çelinmekte ve göçe rahatlıkla icbâr edilebilmekteydi. Nitekim, Eleşgirt’te Kemendar (کمندار) isimli bir “reis” (yani belirli bir mıntukadaki göç işini yürütme ile vazifeli şahıs) Eleşgirt ve civar köylerde yaşayan Ermenilere güven vermek ve nasihat etmek amacıyla bir karşı propaganda gezisine çıkmış bulunan, Müftü Abdurrahman ve müderrislerden Sadullah Efendilerin, hemen arkalarından ortaya çıkmakta ve reâyânın zihinlerini çelmek için çalışmakta ve herkesi göç etmek üzere “isimlerini yazmaya” zorlamaktaydı. Bazılarının bu zorlamalara direnmek istediği ve “bizleri bi’l-küllüyye katl etmeden Padişâh memleketinden çıkıp bir tarafa gitmeyiz” dedikleri duyulmakta ise de, Eleşgirt’te daha önce “tahrîr” olunan 17 evden başka, bir o kadar evin daha göç etmek istediklerinin ortaya çıkması, göç etmeye “arzulu kılınanların” sayılarındaki artışın, verilen bütün güvencelere rağmen, karşı tarafın tazyik ve tehditleri neticesinde devamlı olarak yükselmekte olduğu anlaşılmaktadır⁶³.

⁵⁸ *Lütfi Tarihi*, II, 109.

⁵⁹ *BA. HH.* Nr. 42894-M, Bayburt ve Erzurum elhâc Ahmet Efendi tarafından yollanan “i ‘lâm”.

⁶⁰ *BA. HH.* Nr. 42894-K, Bayburt vücûhundan Memiş Beyzâde İsmail Bey ile 12.109.1829 tarihli tahrîrâtı.

⁶¹ *BA. HH.* Nr. 42894-M.

⁶² *BA. HH.* Nr. 43022-D, Eleşgirt Müftüsü Abdurrahman ve Müderris Sadullah Efendiler tarafından yollanan 12.1.1830 tarihli Arzuhâl.

⁶³ *BA. HH.* Nr. 43022-D.

B— Göçürülen reâyânın arâzi, emlâk ve karşılıklı alacak meseleleri

Göçürülen Ermenilerin geride bıraktıkları arâzi ve emlâk işleriyle ilgili meseleleri, Rus ve Osmanlı devletlerini karşı karşıya getiren diğer bir önemli konu olmuştur. Bu meseleyi iki ana grup hâlinde tasnife tâbi tutmak mümkündür: a) İşgal esnasında Müslüman ahali-den çeşitli yollarda satın alınan veya el konulan arâzi ve emlâklar ve b) Ermenilerin göç ederken terk edip geride bıraktıkları emlâk, arâzi ve alacaklarla ilgili meseleler.

a) Rus işgali altına giren bölgelerin Ermenileri, işgal sebebiyle yerlerini terk ederek daha güvenli ve düşman askerinin ayak basmadığı yerlere ve iç kesimlere kaçan Müslüman ahalinin sahip oldukları arâzi ve emlâkları satın aldıkları ve böylece pekçok mülkü çok ucuz bir şekilde ele geçirdikleri veya sahibleri kaçmış veya katledilmiş mülklere el koydukları tesbit edilmektedir. Meselâ, Kars'ın Müslüman ahali istilâ hengâmında ve sonrasında Sivas, Zile ve Tokad gibi yerlere göç ettiklerinde, "erbâb-ı tûmâr ba-fermân-ı âli mutasarraf oldukları tûmâr ve ze'âmetlerini" Kars'da mütemekkin bazı Ermenilere ve "Tiflis reâyâsıyla Rusya tâifesine" satmak ve teslim etmek zorunda kalmışlardır⁶⁴. Bu gibi satışların bir kısmının ise, istilâ sebebiyle yer ve yurtlarını terk etmek mecburiyyetinde kalan Müslüman ahalinin, göç etmek istediklerinde, içlerinden bazılarının Ermenilere olan borçlarından ötürü göçmelerine müsaade edilmedikleri ve Rusların Ermeniler lehindeki müdâhaleleriyle de, Müslümanların borçlarına karşılık "karye ve hân ve dükkânlarını ve menzillerini bi'z-zarûre" bunlara satmak durumunda kalarak gerçekleştiği ve ancak bundan sonra, kendilerine "hicret" için izin verildiği anlaşılmaktadır⁶⁵.

Barışın akdinden sonra yapılan bu satışlar yüzünden Müslüman ahalinin kötü durumda kalarak, "perişân bir hâle" düştükleri ve "nedâmet" çekildiği görülmüştür. Ancak, bu gibi mülkleri satın alanların çoğunun bir müddet sonra göç ederek Rus tâbiyyetine geçen ve Tiflis taraflarında yerleşen Ermeniler olduğundan ve bunlar ele geçirdikleri bu gibi arâzileri "hasbe'l-civâriyyet" ve Rusya'ya dayanarak işletip, tasarrufta bulunmak istediklerinden⁶⁶, elden çıkarılan bu gibi mülk ve arâzilerin geriye alınması, artık iki devletin çözmek durumunda kalacakları hukukî bir sorun hâline gelmiştir. Bu durumda Bâbiâli önce tûmâr ve ze'âmetlerin satıcı ve alıcılarının kimler olduklarını, bunların yıllık gelirlerini, kaçta satın alındıklarını ve bu gibi emlâk ve arâzinin geriye alınarak "kurtarılması" için ödenmesi gereken bedelin tesbitinin araştırılmasını ilgililere duyurmuştur⁶⁷. Bu arada istilâ sebebiyle göç eden Kars ahalesinin önde gelenleri ve "hanedânlarının", Rusların yöreyi tahliyeden evvel dönüp gelmelerinin sağlanması için de gerekli yazışmalarda bulunmuştur. Böylece hem arâzi ve emlâk meselesinin bir an evvel halledilmesini, hem de bunların tekrar Kars'a dönmelerinin, "Tiflis tarafına azîmete mâil olan reâyânın te'mîn ve te'hirlere" yol açabileceğini ummaktaydı⁶⁸.

Bu gibi arâzi ve emlâkın "mülkiyyet üzre zabt ve ta'şiri" ve ekili olan arâzi üzerindeki mahsülün tesâhübü amacı ile Rusya tarafından me'murlar ve "reâyâ temsilcileri" tayin edilmiştir. Nitekim, bu gaye ile Kars'a Arslan (ارسلان) ve Mardirus (مارديروس) isimlerinde iki

⁶⁴ BA. HH. Nr.43153-F, Trabzon Valisi ve Şark canibi Seraskeri Osman Paşa'nın 16.4.1830 tarihli mühürlü kamesi.

⁶⁵ BA. HH. Nr. 36840-E, Erzurum Valisi Mehmed Esad Paşa'nın 23.10.1832 tarihli mühürlü kamesi ve BA. HH. Nr. 36840-F.

⁶⁶ BA. HH. Nr.43212, Erzurum Valisi Ali Şefik Paşa'nın 29.9.1830 tarihli tahrirâtı.

⁶⁷ BA. HH. Nr. 43153-F, Osman Paşa'nın 16.4.1830 tarihli mühürlü kamesi.

⁶⁸ BA. HH. Nr.43153-F.

“me'mûr” gelmiş ve ellerinde sahib çıkmak istedikleri yerlerin “defterlerini” de beraberinde getirmişlerdir⁶⁹. Kendilerine bu taleplerinin iki devlet arasında yapılan barış antlaşmasına mugayir birşey olduğu ifade edilmişse de, bu gibi yerler için ödenmiş bulunan bedellerin tesbiti ve iâdesi ile işe devletçe bir çözüm getirilmesinden başka bir çare de görülmemektedir. Geriye alınacak arâzî ve mülklerin eski sahiplerine mi yoksa hazineye mi teslim edileceği hususuna ise ancak meselenin hallinden sonra bir karar verilecekti⁷⁰. “Kaçan reâyâ” temsilcileri olarak gelen bu iki kişi, ahalinin yaptığı satışların “berât-ı Pâdişâh, müfti ve kadı senediyle” yapıldığını ileri sürmüşler ve “para ile alınan köylerin” arâzileri üzerindeki mahsûlün de toplanması ve “Rus topraklarına giden” Ermenilere tesliminin temini için çalışacaklarını beyân ve bir başkasının “bir dal zahire ve bir hâbbe matlûbu” olamayacağını ifade etmişlerdir⁷¹. Bu iki yetkili ayrıca “Belde-i Kars'da fûrûht olunan karyeleri beyân” eden bir de “liste” tanzim ederek, ilgililere takdim etmişlerdir⁷². Bu listede adları tek tek yazılı ve harb esnasında kaçan ve daha güvenli yerlere göçen Müslümanlardan satış yoluyla sahipliği iddiâ edilen, ele geçirilmiş köylerden 80 tanesinin tamamının, 15 tanesinin de yarısının Ermenilerin temellük ve tasarrufunda olması lâzım geldiği mukayyedir.

Kars ve yöresindeki Müslüman ahalinin geri döndüklerinde ev ve barklarının yıkılmış ve yakılmış bir hâlde ve büyük sıkıntılar içinde olmalarının yarattığı çeresizliğe rağmen, “vücûh ve hanedânların” geriye gelmeleri ve devletin, “kefere eline geçmiş emlâkin kurtarılması” için her türlü yardımı yapmaya hazır olması neticesinde, el değiştiren emlâk ve arâzînin önemli bir kısmının bedelleri ödenerek geriye alınmış olduğu görülmektedir. Böylece, “kadîmden İslâm menzili ve meskeni” olup özellikle “câmiler ve mescidler civârında olan mevâ-yı müslîminin bundan böyle mugayir-i şer'-i enver bir vechile müs'temen ve Ermeni ve Rum ve Yahudi tâifesine satılmaması” hususu “irâde-i seniyye ile” yasaklanmış ve durum ilgililere tebliğ edilmiştir⁷³.

Öte yandan Müslüman ahalinin Rusya'ya göçürülen Ermenilerden toplam olarak önemli mikdarlara varan alacakları olduğu ve bunların nasıl tahsil edileceğini bir türlü kestiremedikleri anlaşılmaktadır. Özellikle, Erzurum Müslümanlarının alacak taleplerinin önemli yekûnlara ulaşmaktaydı ve bu gibi alacakların sâbit görülenlerinin ödenmesi işine bir “rabita” verilebileceği, Ruslar tarafından söz konusu edilmişti⁷⁴. Ancak, ödemelerin Ermenilerin terk edip, satışı ile bedellerinin kendilerine intikalini bekledikleri, geride bıraktıkları arâzî ve mülklerinden elde edilecek gelir ile yapılması düşünülmektedir. Nitekim, General Pankratyev bu konu ile daha Erzurum'da bulunduğu sıralarda uğraşmak zorunda kalmış ve bu gibi alacak talep ve iddiâlarını dinleyerek, bunların pekçoğunun iddiâlarının sabit olduğunu görmüş, hattâ bir kısmına bazı ödemelerde bulunulmasını da sağlamıştı. Ancak alacaklı olan Müslümanların pekçoğunun durumları, o sıralarda bir açıklık getirilemeyecek kadar karışık olduğundan, bir çözüme kavuşturulamamıştı. Karşılıklı alacak iddiâlarının, tek tek ödemeler hâlinde tasfiyesi ise mümkün görülemediğinden, karşılıklı borç ve alacakların, terk edilen mülk ve arâzî ve Ermenilerin tasarrufuna geçen arâzilerden elde edilecek mahsûl satışlarından hâsıl olacak gelir ve bunların değerlerinin hesaplanmasıyla

⁶⁹ BA. HH. Nr.43212.

⁷⁰ BA. HH. Nr.43212.

⁷¹ BA. HH. Nr.43061-F/1, Mardirus ve Arslan imzâlı 21.9.1830 tarihli Ermeni ağzılı Türkçe dilekçe.

⁷² BA. HH. Nr.43061-F/1, Aynı vesika Leffi. Bkz. Ek.

⁷³ BA. HH. Nr.36840-E.

⁷⁴ BA. HH. Nr.37204-L. Erzurum Valisi ve Kars ve Serhâdât-ı Şarkî Muhafızı Mehmed Esad Paşa'ya General Olenkel tarafından 6.6.1831 tarihli mühürlü mektup.

yapılması ve böylece genel bir hesaplaşma ile her iki tarafın alacak ve verecek iddiâlarının tesviyesi, mevcut durumun ve meselenin karşılıklığı ve karşılıklı taleplerin kesâfeti muvacehesinde en makûl ve hakkaniyete yakın bir çözüm olarak görülüyordu⁷⁵.

Edirne antlaşmasının 13. maddesi taraflara, emlâk ve arâzînin herhangi bir şekilde engellenmeden satışları ve tasfiyesi için 18 ay süre tanımış olmakla beraber, Ermenilerin genel bir göç hareketine kalkışmaları ve Müslüman ahalinin de harb esnasında kendi güvenliğini temin bâbında daha emin yerlere çekilmesi büyük boyutta bir emlâk ve arâzî boşalması, dolayısıyla çok geniş mıkyaşda bir satış ve tasfiye işi yoğunluğu husûle getirmiş bulunuyordu. İşlerin antlaşmanın tanıdığı 18 aylık bir süre içinde halledilemeyeceği açıktır. Nitekim, tanınan süre dolmak üzere iken, temdîdi cihetine gidilmesi Mareşal Paskyeviç'den ricâ edilmiş ve o sıralarda Petersburg'a gitmek üzere olan⁷⁶ Paskyeviç, bu hususu Çar'a arzedeceğini ifade etmişti⁷⁷. Ancak 18 aylık sürenin kısa bir zaman sonra dolacağı göz önüne alındığından acilen 40 günlük geçici bir uzatmanın temini hususundaki zarûret, Tiflis'te Mareşal'a vekâlet etmekte olan General Pankratyev'e yazılmış idi⁷⁸. General Pankratyev, Ermeni ve Müslüman ahali arasındaki alacak ve vereceklerin tasfiyesi hakkında yapılan çalışmalara da değinmiş olduğunu gördüğümüz cevabî mektubunda, 40 günlük ilâve bir süre talebini soğukça karşılamaktaydı. Fikrince, Ermenilere ait olan emlâk ve arâzîlerin satış işi kasıtlı olarak ağırdan alınmaktaydı. Kendisi zaten bu konuda ve bu yönde daha önce de çeşitli uyarılarda bulunmuştu. Erzurum valilerinin ilân ettikleri "Buyuruldu"larla ahaliye Ermeni mallarını satın almaya teşvik eder görünmekte iseler de, aslında gizliden gizliye ve el altından bunun tam tersini tenbihlemekte ve hiç kimsenin bu gibi emlâk ve arâzîlere tâlib olmaması lâzım geldiğini çeşitli tedbir ve ikâzlarla sağlamaktaydılar. Satış işleri bu tutum yüzünden engellenmekte ve sürüncemede kalmaktaydı. Edirne antlaşmasının satışların serbestçe ve engellenmeden yapılması hususuna yer vermiş olduğunu hatırlatan Pankratyev, tanınan 18 aylık süre içinde başarılammış satış işlerinin, şimdi istenen 40 günlük mehil içinde gerçekleştirilebileceğinin beklenemeyeceğine özellikle dikkati çekmekte ve daha makul uzun ve yeterli bir sürenin tesbit edilmesindeki zarûreti dile getirmekteydi. Ancak bu kadar uzatılmaması gereken bu meselenin de bir an evvel hallinin gerekli olduğunu ikâzen ifade de etmekteydi⁷⁹.

Gerçekten General Pankratyev, Rusya tarafına geçen veya geçmek üzere hazırlanan Ermenilerin, mal ve mülklerinin satış işinin engellendiği hususuna birçok defalar değinmiş bulunuyordu. Bu gibi şikâyetlerin yer aldığı yazışmalarında, Edirne antlaşmasının üç maddesinden bahisle, arzu edenlerin dilediği tarafa göç etmek, emlâklarını 18 ay içinde ve engellenmeden satabilmek ve her iki devletin de bu hususları kabul ve te'yid ettikleri noktalarındaki hassasiyetini vurgulamakta, ve "Rusya talebkârı olan haçperestlerin" mallarının satın alınmaması için Müslüman ahalinin gizlice uyarıldığı hususundaki şikâyetini tekrarlamaktaydı. Böyle ve bu gibi tenbihâtan vaz geçilmesi ve iki devlet arasında münakid antlaşma mucebince hareket edilmesi uyarıları ise, "Feldmarşal Paskyeviç Erivanski"nin emri ile yazılmakta olduğu özellikle vurgulanmaktaydı⁸⁰.

⁷⁵ BA. HH. Nr.37240-J, kezâ aynı konuda General Pankratyev'in 5.6.1831 tarihli ve büyük mührü ile mümzâ mektubu. Bkz. Ek.

⁷⁶ Bkz. s. 52

⁷⁷ BA. HH. Nr.37204-L.

⁷⁸ BA. HH. Nr.37240-J.

⁷⁹ BA. HH. Nr. 37240-J.

⁸⁰ BA. HH. Nr.36432-H. General Pankratyev'in 16.4.1830 tarihli mührü mektubu.

İran'daki tatbikattan da bildiğimiz gibi, kitlevî göç histerisinin teskin edilmesi ve göçlerin mümkün merteye önlenmesi amacı ile bir takım zorluklar çıkartılması düşünülen tedbirler arasında yer almakta ve "güven verme" ve kalmaya "ikna ve teşvik" etme gibi tesirleri, karşı baskı ve propagandaların zorlayıcı etkileri karşısında çok zayıf kalan bazı uygulamalardan öteye geçememekteydi. Ancak, göç edeceklerin mal ve mülklerine talib olmamanın -yine İran örneğinde olduğu gibi- göçleri önleyici fazla bir etkisi olmadığı da görülmektedir. Zirâ, Rusların zorlayıcı tedbirleri, Ermeni reâyâyı "can" ve "mal" arasında bir tercih yapma maddî ve manevî baskularını da beraberinde getirmiştir. Böylece, "malından" geçip "canını" Rus topraklarına "nakl ü iskân" edilmeye rıza göstererek kurtarmak en doğal bir davranış olmuştur. Gerçekten de Osmanlı idaresi -yine İran'da olduğu gibi- başlangıçta ve özellikle maddî imkânların yetersizliğinden ötürü daha sonraları ve genelde, göç eden Ermenilerin emlaklarının serbestçe satışlarına, arada mevcut olan antlaşmanın da bir icâbı olarak engeller çıkartan bir tutum içinde görülmemektedir. Bilakis, bir an evvel ve "sızılıtsızca" meselenin tesviyesine taraftardır. Ancak, Ermeni göçünün Rus baskı ve propagandasının zorlayıcı, dolayısıyla Edirne antlaşmasının göçün "serbest irâde" ile olması gerektiğine dâir olan ifadesinin de ihlâl olacak bir tarzda, kitlevî bir yoğunluk kazanma istidâdına dönüşmesi karşısında, gelişmelerin sakin bir seyircisi olma tavrını, bu tavrını gizleme zorunda olsa bile, yavaş yavaş terk etmeye başlamıştır. Yapabileceği tek şey ise, Müslüman ahaliyi, göç edecek olan Ermenilerin mal ve mülklerine tâlib olmama yolunda uyarmak idi. Bunu yaparken de Edirne Antlaşması'nın kendisi tarafından açıkça ihlâl edildiğinin suçlamalarına hedef olmamak için gizlilik unsuruna önem vermeye özen göstermekteydi.

Satış işlerinin yavaş gitmesi ve yer yer önemli bir ilerleme kaydetmemesi, tecrübe dağarcığında bir İran tatbikatı bulunan Rusya'ya kuşkulandırmaya yetmiş ve Türk makamlarına protestolarda bulunup, sıkıştırılmalarına yol açmıştır. Bu tür şikâyetler üzerine Şark ilerinde ilân edilen "Buyuruldular", reâyâ mallarının serbestçe satışına ve satın alınmasına cevâz olduğunu resmen duyurmakta ve bu hususu temin etmekteydi. Ancak, el altından yürütülen gizli tenbihât daha tesirli bir etki icrâ ederek, Müslüman ahaliye hâliyle bunun aksini telkin etmekteydi⁸¹. Ermeni emlakını 18 aylık bir süre içinde ve istenilen sür'âtle satılmamasındaki en önemli etkenlerden biri ise şüphesiz, ahalinin savaş yıkımları sebebiyle alış gücünün ve maddî imkânlarının pek zayıf bir durumda olduğu hususudur. Öyleki, arz ve talep arasındaki aşırı dengesizliğin, taşınmaz mallarda meydana getirmiş olması lâzım gelen olağanüstü değer düşüklüğü ve oluşan ucuzluğa rağmen, bu gibi malların alıcı bulabilmesi, belki normal şartlar altında bile pek o kadar kolay gerçekleşmeyecek bir husus olmalıdır. Müslüman ahalinin çok geniş kesimler hâlinde derin bir "fark ü zarûret" içinde feci bir harb hâli yaşamakta olması, bunun en kesin bir kanıtı olmalıdır. Nitekim, meselâ Kars'da Ermeni reâyâsının emlak satışında alıcı olabileceği umulan, daha önceleri harb sebebiyle Kars'ı terk etmiş olan ve şimdi geriye dönmeleri teşvik edilen, Kars'ın "vücûh ve hanedânı" olmuştur ki, bu herhâlde bu kesimin alış gücünün kuvvetli olabileceği ihtimaline dayalı bir tedbir idi. Geniş halk kitlelerinin acıklı hâli ise, İstanbul'a yolladıklarını gördüğümüz arzuhâllerinde tasvir edildiği gibi, olup, "ekl edecek ekmeği" bulmaktan aciz bir durumdaydılar.

⁸¹ BA. HH. Nr. 36840-A, Erzurum Valisi'nin bütün bu konuları içeren 8.10.1831 tarihli mufasal takriri. Bkz.Ek.

b- Ermenilerin göç ederken terk edip geride bıraktıkları emlak, arâzî ve alacakları.

Ermeni reâyâsının Rusya'ya nakledilmeleriyle geride bıraktıkları taşınmaz malları, "emlak, bağ, bağçe ve mevrûâtı" yer yer ilgililerce "defterlere" kayd ve "mirçe zabt" edilmekte, hazırlanan bu defterler ise "Sicill-i mahfûza" geçirilerek, birer "sûretleri ihrâc" ile İstanbul'a yollanmaktaydı⁸². Bununla beraber, Ermenilerin az da olsa bir kısmının, Rusların "nakl ü iskân" esnasındaki gözetiminden kaçmaya muvaffak oldukları ve sağda-solda bir müddet gizlendikten sonra geriye dönmeyi başardıkları görüldüğünden, bu gibilerin "defter" edilen mal ve mülkleri "defterden ihrâc" edilerek, derhal kendilerine iade ve teslim edilmekteydi. ayrıca Ermeni reâyânın geriye dönmelerinin özendirilmesi için "beş ay içinde" gelecek olanların emlak, arâzî ve mevrûâtının kendilerine hemen "redd ü teslim" edileceği ilân edilmiş olup, bu tip uygulamaya da önce Erzurum ve Kars'da başlanmıştır⁸³.

Terk edilen reâyâ malları arasında yer alan tarlalar özellikle problem yaratmaktaydı. Zirâ, Ermeniler Rusya'ya göç ettirileceklerinden arâzilerini ekip, "zirâata heves etmemişler", daha doğrusu İran'dan da bildiğimiz gibi, göçte zorlanmaları için arâzilerin ekilmesine Ruslar izin vermemişlerdir. Meselâ, bunlar Erzurum'da başlangıçta topraklarının bir çoğunu satabilmişlerdi. Ancak, göçleri akabinde toprağı işleyecek insan gücünde -Müslüman ahalinin de yer yer göçleri ve perişanlığı hatırlanacak olursa- azalma müşâhede edildiğinden, mahsülû biçecek rençber azlığı kuvvetlice hissedilmeye başlanmış, ücretle biçdirilmesine de kimse yanaşmamadığından ve bu gibilere verilecek ücretin yarıcılığa eşit olacağı hesaplandığından, tarlaların yarıcılıkla biçdirilmesinden başka çıkar yol görülmemiştir. Böylece "deftere idhâl" olunan ekili reâyâ tarlalarının da "münâsefe ile" köylere ihâle edilmesine karar verilmiştir⁸⁴. Ancak arâzî meseleleri ve mahsül gelirleri çeşitli "iddiâ ve nizâ"ların kaynağı olmasından dolayı, "ma^c rifet-i şer^c le" meselenin tesviyesi, ortaya öyle bir hukukî çözüm bekleyen işler yığını çıkartmıştır ki, zamanla bunların tek tek tesviyesi imkânsız gibi görünmeye başlamıştır. Ayrıca bu gibilerin ve emlak ve arâzilerin zabt ve yazımına memur olan "muharrirlerin ba^c zen hilaf ve ba^c zen ketm ile noksan ve ba^c zen zâ^c id tahrîr etmeleri", yeni iddiâ ve nizâların oluşmasına, yeni itirâz ve dolayısıyla tahkik konularının doğmasına ve yığılmasına ve böylece idârenin üstlendiği ağır işlerin biraz daha artmasına ve idârî mekanizmanın tıkanmasına yol açmaktaydı⁸⁵. Mahsûlât üzerindeki haklarını ileri süren Ermenilerin, Rusya topraklarına göç etmiş olmakla beraber, mahsül veya geliri üzerindeki alacaklarının tesbiti ve tahsili için, Rusya tarafından "reâyâ temsilcileri" olan resmî memurlar yollanması ise, meseleyi herhâlde biraz daha karışık bir hâle getiriyordu. Edirne Antlaşması'nın 13. maddesine istinâden, reâyâ emlak ve arâzilerinin tesviyesi işini görüşmek üzere Mareşal Paskyeviç tarafından yollanan Yüzbaşı Venikof ve reâyâyı temsilen gönderilen "sözbaşılar", Kars'a geldiğine değindiğimiz reâyâ temsilcilerinden Arslan ve Mardirus gibi Osmanlı yetkilileri ile görüşmeleri sürdürmekteydiler⁸⁶.

Yüzbaşı Venikof ve reâyâ "Sözbaşıları" Erzurum ve köylerinden Kars ve diğer yerlerden Rusya'ya göçürülen reâyânın emlak ve arâzî satışları ve geçen 1830 senesinde reâyâ mevrûâtından hasıl olan zahirenin bedeli olarak 390.000 kuruş müteferrik alacak tahsili hu-

⁸² BA. HH. Nr.43138 ve 43065, Erzurum Valisi Ali Şefik Paşa'nın 1.9.1830, 27-9.1830 ve 29.2.1831 tarihli mühürlü kaimeleri.

⁸³ BA. HH. Nr.43138.

⁸⁴ BA. HH. Nr.4333065-n.

⁸⁵ BA. HH. Nr.43065-n.

⁸⁶ BA. HH. Nr.434121.

susunu ifade ve talep etmişlerdir. Bu durum karşısında önce borçlu oldukları ileri sürülen Müslüman ahalinin borçlarını "ikrâr" edenlerinden, ödeyecekleri meblağın tahsili ve "inkâr" edenlerin ise, muhakemelerce durumlarının açıklığa kavuşturulması gerekmekteydi. Ancak, öte taraftan Müslüman ahalinin de Rusya tarafına geçen reâyâdan "haylice" alacaklı olduğu "erbâb-ı vukuf" tarafından ileri sürülmekteydi⁸⁷. Bu durumda, Ermenilere olan borçların tesbit edilerek, sabit görülenlerin ödenmesi, aynı iddiâyı taşıyan Müslüman alacaklıların hoşnutsuzluklarına ve "sızlanmalarına" yol açacağından, borçlu Ermenilerin "Sözbaşılar" vasıtasıyla tesbit edilerek, borçlarının "ikrâr veya "inkârı" cihetlerinin tahkik edilmesi ve bu gibi işlemlerin nihayetinde, iki taraf alacak ve verecek hesaplarının birer "defter" hâlinde tanzimi Venikof'a tebliğ edilmiştir⁸⁸.

Paskyeviç'in Erzurum ve Kars valisine hitaben Rusca ve Türkçe olmak üzere iki dilde tanzim edip, büyük mührü ile mühürlediği ve Ermeni "Sözbaşılarna" verdiği "mektup"tan, bu reâyâ temsilcilerinin, Archimandrit Tatyos, Karabetoğlu Makdesi, Karabetoğlu Akacan, Matavesoğlu Evanes, Yusuf oğlu Akacan ve Anakoğlu Yakub olmak üzere altı kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır⁸⁹. Bunlar reâyâ emlakının satışı ve alacaklarının tasfiyesi ile ilgileneceklerdi. Paskyeviç, bu mektubunda Erzurum'da mevcut reâyâ emlakının 18 ay içinde satılmasının barış antlaşmasının bir gereği olduğunu belirterek, bunların herhangi bir engelle karşılaştırılmadan satılmalarına müsaade edilmesi hususuna tekrar değinmekteydi. Ancak, Edirne Barışının öngördüğü 18 aylık sürenin, Ramazan ayının 26'sında (10.3.1831) sona ermiş olduğu ve bu yüzden bundan böyle emlak satışına ve "kat'-ı alâkaya" akden müsaade edilemeyeceği, yalnızca iddiâ olunan alacak ve hasılât husûslarına bir çözüm getirilerek, Yüzbaşı Venikof ile meselenin görüşülüp, "sızıldısızca" hâledilmesinin icâb ettiği husûslarının Erzurum Valisine yazılmasına karar verilmiştir⁹⁰. Padişah'ın da Rusya memurlarının Erzurum'da uzun zaman kalmalarını mahzurlu bulduğu ve bu yüzden işlerin bir an evvel halledilmesine taraftar olduğu anlaşılmaktadır⁹¹.

Meselenin bir an evvel çözüme kavuşturulması Rus tarafının da giderek arzu etmeye başladığı bir keyfiyet olmuştur. Reâyânın emlakının ve alacak-verecek hesaplarının tasfiyesi için muayyen vadeler tesbit edilmesinin hiçbir faidesi olamayacağı görülmekte ve bu konuda meydana gelen her türlü anlaşmazlığın giderilmesi için, emlak ve alacak hesaplarının hepsinin münâsip bir "bedele" bağlanması elzem görülmekteydi⁹². Nitekim, Yüzbaşı Venikof yapılan görüşmelerde, bütün hesapların toptan tasfiyesi için 3000 kese akça ödenmesini teklif etmiştir. Söz konusu edilen emlak ve arâzî değerinin aslında bu teklif edilen meblağın çok üstünde olduğunu vurgulayan Venikof, her iki tarafın da herhangi bir ek iddiâda bulunmaması şartıyla, bütün emlak ve zahire alacaklarının bu meblağa rabtı hususunda kendisine emir verilip, tenbihâtta bulunulduğunu ve bu işin bir an evvel hallinde fayda umulduğunu ve konunun çözülmesi yönünde davranılıp, yardımcı olunmasının beklendiğini ifade etmekteydi⁹³.

⁸⁷ BA. HH. Nr.37204-E ve 43121.

⁸⁸ BA. HH. Nr.43121.

⁸⁹ BA. HH. Nr.44293, Bkz. Ek.

⁹⁰ BA. HH. Nr.43121, Derkenar'daki telhis sûreti.

⁹¹ BA. HH. Nr.43121, Vesika bâlsundaki Hatt-ı Hümâyûn sûreti.

⁹² BA. HH. Nr.37204-K, Tiflis'de bulunan General Pankratyev'in Erzurum Valisi Mehmed Esad Paşa'ya 16.7.1831 tarihli mektubu. Bkz. Ek.

⁹³ BA. HH. Nr.37204-K.

Söz konusu edilen emlâk ve arâziler Erzurum ve Kars'da ve bunlara tâbi kaza ve köylerde dağılmış ve müteferrik bir vaziyette olduklarından, toplam değerlerinin tahmin edilmesi güç ve satıldığında da ne kadarlık bir gelir getireceği tam olarak hesaplanamadığından, hepsine birden genel bir değer ve fiat biçilmesi mümkün görüleliyordu⁹⁴. Ancak, bu gibi fiat hesaplarıyla da fazla oyalanmadan meselenin her ne sûrette olursa olsun bir an evvel halledilmesindeki zarûret de idrak ediliyordu. Reâyâ temsilcileri olarak gelenler yaklaşık bir senedir Erzurum'da bulunuyor ve emlâk ve arâzilerin satış işlerini yürütüyorlardı. Bunlar, şimdiye kadar sattıkları emlâk ve arâziden 107.000 kuruş elde etmişler, ehl-i İslâm ve reâyâdan iddiâ edilen alacaklardan olmak üzere de 63.000 kuruş tahsil etmişlerdi. Ayrıca, 1245 senesi mevrûatından çeşitli yerlerde "der-anbâr" olunan Ermeni reâyâsına ait olan zahirenin satışından 29.000 kuruşluk bir gelir hâsıl etmişlerdir⁹⁵. Öte taraftan, Rusya tarafına göçen reâyânın geride kalan Müslümanlara ve reâyâyâ olan borçları bir deftere rabt ile tesbit edilmiş olup, bunların ise 1700 kese gibi önemli bir miktara bâliğ olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, "vücûh-ı memleket" olanların ifadesine nazaran henüz deftere geçirilmemiş haylice alacakları olduğu ve bu hususun da "ma'rifet-i şer'ile" tesbit edilmesi akabinde, oldukça yüklü bir alacak yekününün oluşacağı ve bu gibi alacakların ise henüz satılmayan emlâk ve arâzî ile tazmin edilerek karşılanması düşünülüyordu⁹⁶. Ahalinin satışlara iştirâkının temin ve teşviki ise artık, hem işin bir an evvel bitirilmesi, hem de Rusların ağırdan giden satış işlerine olan talep azlığı ve isteksizliğini, halkın bu yönde tenbihlendirildiği hakkındaki şikâyetlerine bir son vermek amacıyla münâsib görünüyordu. Hattâ bu satış işlerinin ikmâli için son olarak üç aylık yeni bir süre daha tanınmış idi. Bu yeni sürenin ise satış işlerinin tekemmülünde yetersiz kalacağı Ruslar tarafından ileri sürülmüş ve İstanbul'daki Rus elçiliği vasıtasıyla yeterli bir sürenin temin edilmesi cihetinde girişimlerde bulunulmuştur. Rus temsilcilerinin satışlar vesilesi ile doğu ilerinde uzun zaman kalmaları, hattâ bir takım Ermenilerin, Rusya tarafına göç etmiş olmalarına rağmen, meselâ, Erzurum'a gelip ticâret ile meşgul oldukları ve dükkân dahi açabildikleri görülmekte ve bunların "sâ'ir reâyâyâ ayartmak" için gizliden gizliye faaliyet gösterdikleri gözlenmekteydi. Bu yüzden tanınan sürenin az olmasına özellikle dikkat edilmiş ve artık "kâr ve zarar" kaygusundan uzak bir telâkki ile meseleyi toptan çözmek üzere bir "Bedel" tesbiti fikri ağırlık kazanmaya başlamıştı.

Ermeni reâyâ, vekilleri ve Rus temsilcisi vasıtasıyla emlâk ve arâzilerini satabilmekte ve alacaklarının tahsiline devam etmekte olmasına rağmen, Müslüman ahalinin göçen reâyâ zimmetinde olan ve "külliyetli" mikdarlara varan alacaklarının tasfiyesi henüz ciddi bir şekilde müzâkere konusu olmamaktaydı ve Yüzbaşı Venikof bu konuda herhangi bir mezuniyeti ve salâhiyeti olmadığını ileri sürerek, meselenin görüşülmesi için Türk tarafının Tiflis'e yetkili bir memur yollamasını tavsiye etmekteydi. Ancak General Pankratyev'in daha Erzurum'da bulunduğu sıralarda, bu gibi alacak iddiâlarını ileri süren Müslümanların içinde hakları sâbit olanlardan bir kısmına gerekli ödemelerde bulunulduğu ve geriye kalanların hukukî durumlarının ise önce açıklığa kavuşturulması gerektiğini ifade ettiği ve hattâ bunların taleplerinin, göç etmiş Ermeni reâyâyâ ait "zahire ve alacak" gelirlerinden değil de, "emlâk ve arâzî" satışlarından elde edilecek meblağlardan ödenmesini istemiş olduğu hatırlandığından⁹⁷, bu işin Tiflis'e "me'mûr ve vekil-i şer'î" izâmıyla halline çalışılması, Pan-

⁹⁴ BA. HH. Nr.37204-E, Erzurum Valisi'nin 26.8.1831 tarihli ve mühürlü mufassal takriri.

⁹⁵ BA. HH. Nr.37204-E.

⁹⁶ BA. HH. Nr.37204-E.

⁹⁷ BA. HH. Nr.37204-J, krş. s. 22

kratyev'in yine aynı cevabı vereceğinden şüphe edilmediğinden, çözüm getirici bir tedbir olarak görülüyordu. Ayrıca, "emzice-i garibe ile münhaluk" olan Erzurum ahali, aradan altı ay geçtiği ve alacaklarına dâir taleplerin deftere kaydı kendilerine ısrarla tenbih olunmuş olduğu hâlde, hâlâ içlerinden pekçoğu alacaklarını yazdırmamıştı ve ahalinin sebebi mechûl bir tereddüd içinde olduğu gözlenmekteydi. Bunların alacaklarının doğrudan doğruya göçürülen Ermeni reâyâsının emlak ve arâzileri ile karşılanması ise, tazminden verilecek emlak ve arâzilerin, alacaklarını karşılamadıkları şikâyetleri ile çeşitli söylentilerin çıkıp, huzursuzluklara yol açacağından da endişe edilmekteydi. Bu durumda mesele, ya "Bedel" tayini ile top yekûn çözülecek veya emlak ve arâzilerin verilen üç aylık yeni süre içinde de satılmasına devam edilmesi, bütün mahzurlarına rağmen tercih edilecekti⁹⁸.

Bu mülâhazalar neticesinde Osmanlı makamları bütün emlak, arâzî ve alacak meselelerinin bir genel bedele rabtu hususunu uygun görerek, bu iş için 1500 keselik bir meblağın teklif edilmesini kararlaştırmıştır. Daha evvel, Rusların Yüzbaşı Venikof vasıtasıyla genel bir hesaplaşma için 3000 kese istemiş oldukları düşünülürse, ilk bakışta bunun yarısının verilmesi uygun görülmüş gibidir. Ancak, bu meblağa bir o kadar tuttuğu rahatlıkla ileri sürülen Müslüman ahalinin göç eden reâyâda kalan alacakları da ilâve edilirse, yine 3000 keseye varan bir meblağın teklif edildiği hesaplanabilmektedir. Ancak, 1500 keselik bu teklif Ruslar tarafından kabul edilmemiştir⁹⁹. Öte yandan bu teklifin redde uğraması, büyük bir hayal kırıklığı veya üzüntüye de yol açmış gibi görünmemektedir. Zirâ, bunun kabûlü devlet hazinesince 1500 kesenin hemen peşinen ödenmesi yükünü de beraberinde getirecekti ki, "bu kadar ehemm masârif-i miriyye olduğuna nazaran bunun vakti olmadığı" hususu zihinlerde yer işgal etmekteydi. Rusların bu teklife yanaşmamaları üzerine, önce emlak ve arâzî satışlarının üç ay içinde tamamlanmasına karar verilmiştir. Bir seneden beri yörede bulunan reâyâ vekillerinin "zimmet ve zahire" meseleleri yanında "emlak ve arâzî" satışlarını da yürüttükleri düşünülürse, verilen süre yeterli sayılabilirdi. Ancak, ahalinin satışlara iştirâki terviç edilmeliydi. Bu husus, Ruslar tarafından, halka gizliden gizliye aksi yönde talimât verildiği şeklinde yorumlandığından, şikâyet konusu yapılmasının önü alınmıyordu. Bu yüzden ve meselenin yine bir "Bedel" tesbiti ile çözülmesi tekrar tek çare olarak belirlenmekteydi. Erzurum'un ileri gelenleri ile yapılan görüşmeler neticesinde Vali Mehmed Esad Paşa, bu konunun "münâsib bir bedel ile tesviyesi ve münâzaâtın indifa'ının her vechile hayırlı olacağı" hususunda fikir birliği sağlandığını bildirmekteydi¹⁰⁰.

"Erzurum vücûhu", Rusya ve reâyâ temsilcileri ile yapılan bir dizi görüşmelerde, Edirne Antlaşması'nın emlak ve arâzî işlerinin tasfiyesi için tanıdığı 18 aylık sürenin çoktan beri dolduğunu ve dolayısıyla aslında bu konu hakkında "akden ve şartın" söylenecek birşey kalmadığı; ancak iki devlet arasındaki "safvet-i kâmile iktizâsınca" meselenin çözülmesi için görüşmelere devam edildiğini özellikle vurgulamış ve nihayet, "havâli-i Şarkiyenin bi'l-cümle eyâlât ve ebniye ve kazâ ve kurâsında terk-i evtân ederek Rusya diyârına gitmiş olan kâffe-i reâyânın kazâ ve nevâhi ve kurâ ve mevâ-yı kadîmelerinde terk etmiş oldukları emlak ve arâzî-i vesâireden", 1) bir senedir reâyâ vekilleri tarafından satılmış olanların dışında kalanların hepsi ve 2) göç eden reâyânın yine bu tarafta kalan Müslümanlar ve reâyâ zimmetinde olduğu iddiâ edilen her türlü alacaklarından reâyâ temsilcilerinin henüz tahsil edemediklerinin tümü ve 3) zahire ve hubûbâtın da henüz tahsil edilmemiş olanların tamamı,

⁹⁸ BA. HH. Nr.37204-E.

⁹⁹ BA. HH. Nr.37204-E.

¹⁰⁰ BA. HH. Nr.36840-A.

"bu tarafta kalmak" ve karşılığında, 4) göç edip giden reâyâ zimmetinde olup da burada kalan reâyâ ve Müslümanların külliyetli bir yekûn tutan tüm alacakları ve taleplerinden vaz geçilmesi şartıyla, her iki tarafın bütün alacak ve verecek meselelerinin tasfiyesi ve kesin olarak "kat'ı alâka" edilmesi için Rusya'ya 410.000 kuruş "Bedel" ödenmesine karar verilmiştir.

Ödemeler, ilk taksidi 1247 Ramaza'nının 15. de (17.2.1832) başlamak üzere iki taksid hâlinde, dolayısıyla tamamı iki sene içinde ve Tiflis'de bulunan Rus generaline yapılacaktır¹⁰¹. Ödemeler hâlen Erzurum'da mütedâvil olan ve zikredilmiş bulunan para değerleri üzerinden hesaplanacaktı¹⁰². Anlaşmaya varılması üzerine taraflar, bu konuda hazırlanan "Senedleri" merasimle mübâdele etmişlerdir¹⁰³.

Bedel olarak belirlenen meblağın, çeşitli ve acil harcamalar içinde sıkışık bir vaziyette olduğu bilinen devlet hazinesine ilâve bir yük oluşturmaması için, ödemelerin mahalli kaynaklardan karşılanması öngörülmüştü. Buna göre, Erzurum vücûhu arasında güvenilir kişilerin iştirâk etmesiyle oluşacak bir "komisyon" kurulacak ve söz konusu olan emlâk ve arâzilerin tamamı bu komisyon vasıtasıyla ve "değeri bahâsıyla" tâliblerine satılacaktı¹⁰⁴. Bu yolla Erzurum'da emlâk ve arâzinin bir bölümü müzâyede ile satılmış, aynı şey Kars ve diğer yerlerdeki emlâk ve arâzilerin satılması için de yapılmış ve satış işleri buralara yollanan "mu'temedler" eliyle yürütülmüştür. Böylece, satışlardan toplanan paralar, ödenecek "Bedel" için biriktirilmekteydi. Emlâk, arâzi ve tahsili mümkün olan alacaklardan "Bedel" taksitlerini karşılayabilecek kadar bir gelir temin edilmez ise, o zaman taksitlerin tamamlanması için eksik kalan miktar, "nefs-i Erzurum ve mahall-i mezkûrede bulunan Voyvodagân, vücûh ve müte'ayyinân ve sâir ashâb-ı iktidar taraflarından istikrâz sûretiyle" denkleştirilecekti. Bu gibi durumlarda yapılacak bu tip borçlanmalar ise, zamanla satılacak emlâk ve arâzilerin gelirlerinden karşılanacaktı. Ancak, eğer yalnızca taksitlerin ödenmesine yetecek kadar bir gelir temin edilir ve yöredeki Müslüman ve reâyânın Rusya'ya göçen Ermenilerin zimmetinde olan alacaklarına mahsuben ödemelerde bulunabilecek herhangi bir meblağ artmazsa, o zaman mevcut emlâk ve arâzi, "ma'rifet-i şer'ile" bu gibi alacaklılar arasında eşit olarak taksim edilecek ve bunların böylece tazmin edilmesi yoluna gidilecekti.

Erzurum ileri gelenlerinin bu hususlara dâir olan taahhüdleri ayrı bir "Mazhar" hâlinde tanzim edilerek, diğer "sened"lerle birlikte ve bu "Mazhar"ı tasdiklen Erzurum kadılığın- dan alınan bir kıt'a "il'âm" da ilâve edilmiş olarak İstanbul'a yollanmıştır¹⁰⁵.

¹⁰¹ BA. HH. Nr.38840-A.

¹⁰² O sırada Erzurum'da mütedâvil olan sikkelerin "Kuruş" a karşı olan değerleri şu şekilde verilmektedir: Adliyye = 13 Kuruş, Yirmilik = 20 Kuruş, Beşlik = 5 Kuruş, Fındık rub 'iyyesi = 6,5 Kuruş, Bıçaklı Altını = 38 Kuruş. Bkz. BA. HH. Nr. 36840-J ve İ. Rusya'ya ödenecek harb tazminatının ise Macar altını 32 kuruş itibar edildiği başka bir vesikadan anlaşılmaktadır. Bkz. BA. HH. Nr. 42936, kezâ *Lütfi Tarih*, II, 130. Bu durumda 410.000 Kuruş'un 12.812,5 Macar altını, 31.538,46 Adliyye, 20.5000 Yirmilik, 82.000 Beşlik. 63.076,923 Fındık rub 'iyyesi ve 10.789,473 Bıçaklı altını edeceği hesaplanmaktadır.

¹⁰³ Ruslara verilen Sened sûreti için Bkz. BA. HH. Nr. 36840-J. Ruslardan alınan Sened sûreti için Bkz. BA. HH. 36840-İ. Sened metinleri için, Bkz. Ek.

¹⁰⁴ BA. HH. Nr.36840-A.

¹⁰⁵ BA. HH. Nr.36840-A. "Vücûh-ı Belde"nin bu konudaki taahhüdlerini ihtiva eden 43 mühürle mühürlenmiş "Mahzar"ları için bkz. BA. HH. Nr. 36840, Mahzarın tam metni için bkz. Ek. ; Hazırlanan bu Mahzar'ı musaddak Erzurum Kadı nâiblerinden Kadızâde Feyzullah Efendi'nin verdiği 24.4.1832 tarihli "il'âm" için bkz. BA. HH. Nr. 36840-H. Tam metni için bkz. Ek.

Meselenin bu şekilde sonuçlanması her iki tarafın da memnuniyetini mucib olmuştur. Tiflis'de bulunan General Pankratyev bu hususu dile getirirken, Yüzbaşı Venikof'un bütün taksitlerin ödenip, borçların kapanmasına kadar Erzurum'da kalmasına izin verilmesini istemiştir¹⁰⁶. Bu durumda Venikof'un iki sene daha Erzurum'da kalması söz konusu olmaktadır ki, gerek kendisinin gerekse reâyâ temsilcilerinin (Sözbaşlarının) ve ticâret amacıyla ve diğer sebeplerle gelen ve çoğunluğunun göçüp kaçmış reâyânın oluşturduğu grupların bir an evvel çekilip gitmeleri, özellikle arzu edilmekte ve bunların artık, kalanları daha fazla "ayartmalarına" böylece bir son verilmesindeki faydalar idrak edilmekteydi. Ruslarla beraber gitmiş oldukları hâlde ticâret için tekrar geriye gelen ve hattâ, "sâir ehl-i ırz reâyâyâ karşı dükkân küşâdıyla serbest alış-veriş" yapan, bu, "Erzurum reâyâsı denilen habislerin" istedikleri gibi "gidip-gelmelerinin" ve "atup-tutmalarının" önlenmesi, herşeyden evvel "nizâm-ı memlekete münâfi" bir tedbir olarak görülüyordu. Özellikle Venikof'un son taksitin ödenmesine kadar Erzurum'da ikameti hakkında vaki olan teklif, kendisinin Erzurum'da bir "Konsolos" gibi bulundurulmak istendiği haklı şüphesini doğurmaktaydı ki, böylece devletin şimdi Rus tâbiyyetine geçmiş olan eski reâyâsı için, "lâibâliyâne" bir şekilde ve "hod-be hod" gidip-gelip daha çok "yüz bulacakları" bir ortam yaratılmış olacaktı.

Bu teklifin tevlid ettiği tereddüd noktaları ve endişeler General Pankratyev'e iletilmiş ve o sırada emlak ve arâzî meselelerinin tasfiyesine dâir oluşan mutabakat henüz "Senedleşme" aşamasına varmamış olduğundan, bu hususda vaki olacak bir ısrarın, sağlanan uzlaşmayı akamete uğratabileceği, General Pankratyev'e Yüzbaşı Venikof vasıtasıyla ve yazılı olarak bildirmiştir. Pankratyev, verdiği cevapta, Venikof'un Erzurum'da konsolos ikametinin düşünülmediğini ifade etmiş ve konu üzerinde sürdürülen tartışmalar, nihayet Venikof'un Erzurum'dan ayrılması ve ticâret için de, "beş-on nefer ma'rûf bâzergândan" gayrısının gelip-gitmelerine müsaade edilmemesi ve "başıboş reâyânın" da gidip-gelmelerinin önlenmesi noktalarındaki mutabakat ile kesilmiştir¹⁰⁷.

¹⁰⁶ BA. HH. Nr.36840-A.

¹⁰⁷ BA. HH. Nr.36840-A.

SONUÇ

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın reâyânın yerinden kaldırılması ve göçürülmesi noktasından, iki devlet arasında ceryan etmiş pekçok savaş arasında en dikkate değer olanlardan biri olduğuna ve Rumeli ve Anadolu'da işgale uğrayan bölgelerdeki Müslüman nüfusu da yollara düşürmüş olması açısından, "93 Savaşı"nın felâketli sahnelerini yaşattığına şüphe yoktur¹. Rusların Edirne'ye kadar ilerlemeleri, Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da reâyâyı "sürüp götürmesi"², Bulgaristan ahâlisinden bir hayli insanı "tav'an ve kerhen" Rusya'ya sevk etmiş olması³, savaşın boyutlarındaki yeni uygulamaları da gözler önüne sermekteydi. Bunların, göçürüldükleri yerlerden bir müddet sonra, oralarda Osmanlı topraklarındaki "huzur ve asayîşi göremediklerinden", pişmânlık ve nedâmet içinde ve gruplar hâlinde geriye dönmeye ve eski yerlerine "kavuşmaya can atmaları"⁴, hattâ, Çarlık idâresinin bunların, bu taçlı "Demir Perde" den kaçmaya engel olmaya çalışmaları, II. Mahmud devrinin en buhranlı günlerini ve en büyük sarsıntılarını geçirmekte olan devletin, bu hâliyle bile, hâlâ reâyâyı tarafından tercih edilir olma özelliğini koruduğu gerçeğini yeterli bir açıklıkla ortaya koymakta, devletin dağılmasını bekleyenleri ise derin bir hayal kırıklığına uğramaktaydı.

Bir devlete yaşayan insanların sayısal çokluğu, o devletin zenginlik kaynaklarının en önemlilerinden biri olduğuna dâir olan klâsik telâkkî, Osmanlı devletinde de zenginliğin kaynağına cevap arayan düşüncelerin başında yer almıştır. 18. yüzyılın merkantilist zihniyetli "aydınlanmış" Avrupa hükümdârları ve devlet adamları gibi, "populist" bir politika takibi, devleti zenginleştirmeye götürecek bir yoldu ve Osmanlı hükümdâr ve devlet adamları da, Avrupa'daki birçok emsâlleri gibi, nüfusu en önemli zenginlik, güç ve kuvvet faktörü olarak görmüşler, hattâ bu noktayı onlardan çok daha önce keşfedip sistemleştirmişlerdir. IV. Murad'ın ifadesiyle, "reâyâ olmayınca hazine nereden toplanıp, ulûfe verilir? Bu yüzden, "reâyâyı soyup, dağıtmamak" lâzımdır⁵.

Osmanlı "reâyâ-perverleği"; populist politika takib ederek, devletlerindeki insan sayısını, özellikle Fransa'dan kovulan Hugenotlar dahil olmak üzere her fırsatı değerlendirerek arttırmaya çalışan, meselâ Prusya krallarından ve genel olarak Avrupa aydınlanmasından çok daha önce, bir iktisâdî unsur olarak tanınmış ve tatbik edilmiştir. Büyük Friedrich'in

¹ Ahmet Muhtar, *aynı eser*, II, 48, Dipnot: "... ve işbu 1244-45 seferi muhâcirîni ile 1239-94 seferi muhâcirleri ahvâl-i elimesin mukayese edilmesini genç muharrirîn ve müverrihînimizden bekleriz."

² *Lütfî Tarihi*, II, 126.

³ *Lütfî Tarihi*, II, 126.

⁴ *Lütfî Tarihi*, II, 127.

⁵ *Naimâ Tarihi*, III, 110, 1632 senesinde tertiplenen Sinan Paşa Köşkü toplantısında yaptığı konuşma.

(öl. 1786) böyle bir zihniyeti de içeren, “eğer Türkler ve dinsizler gelip ülkeme yerleşecek olsalar, onlara câmiler ve mabetler yapardım”⁶ tarzındaki sözleri, her türlü din ve ırka kucağ açan Osmanlı devletinin, daha kuruluş günlerinden beri yürürlükte olan bir kaidesi olmuştur.

Bu açıdan baktığımızda, Rus istilâsı sebebiyle Müslüman nüfusun yerinden oynaması ve gayr-ı müslim nüfusun göçürülmesi, Osmanlı devlet adamlarının dehşetle izledikleri gelişmelerden olması şaşırıcı değildir. Yerinden kalkan ve göçürülen reâyâ, devlet için “umûr-ı cesîmeden” idi ve “vakt ü zemânıyla yoluna sokulması” elzem bir konuydu⁷. İran’daki Ermeni nüfusunu göçüren Rusların da bunun bilincinde oldukları, göçürülen bu nüfus ile İran’ın çok daha büyük ve uzun vadeli zararlara uğrayacağını düşündükleri bilinmektedir⁸. Bizzât Albay Lazarev’in itirâf ettiği gibi, “Rusya için bu nüfus yeni bir zenginlik kaynağı olacaktı”⁹.

Reâyâyı cezbetmekte Osmanlı idâresinin başarılı olduğuna şüphe yoktur. O, yalnız bu savaşta değil, daha başka durumlarda da dağılan veya meselâ, 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı’nda olduğu gibi, harb sebebiyle sınırlarının öte taraflarına, Rusya ve İran topraklarına geçen reâyâ ve aşiretleri tekrar kendi sınırları içine çekmekte, bunları eski yerlerine yerleştirmekte de başarılıdır¹⁰. Bu “reâyâ-perverlik”in en başta gelen prensibi genel olarak, “fukara ve ra’iyyet hakkında himâyet ve siyânet mu’amelâtu icrâ” etmektir. “Ahâlî ve ra’iyyet hakkında himâyet ve siyânet ve siyânet ile muhtâc oldukları i’ânette zerre kadar tecvîz-i kusûr” etmemek; gerektiğinde, “haftada, onbeş günde bir kerre ‘adalet buyuruldukları neşretmek ve muhtâc oldukları i’âne de dahi elden geldiği kadar tecvîz-i kusûr olunmamak”¹¹, reâyâ-perverlik usûlü icrâatından sayılmaktaydı. Bunun neticesinde, “ahâlî-i müteferrikanın refte refte vatanlarına avdet etmekte”¹² olduğuna şâhid olunurdu. Bu savaşta da göçürülenlerin, Rusların elinden kaçıp “takım takım” avdetle eski “vatanlarına” tekrar yerleştirilmelerine, “devlet-i ‘aliyye me’mûrlarının mu‘âvenet ve himmet”¹³ etmeleri, bu “reâyâ-perverlik” vecibesinin yerine getirilmesinden başka birşey değildi. Hem de bütün yaptıklarına rağmen!..

Ancak, Osmanlı “reâyâ-perverliği”, XIX. yüzyılın ilk yarısına yaklaşılmış olunmasına rağmen, hâlâ konuya yalnızca “Fiskal” bir olay olarak bakmayan, hattâ, bunun hesabının fevkinde, “naiv” ve “insancıl” bir yaklaşımla meseleyi ele alan bir boyuttadır. Rus tahrikine kapılan Bulgaristan ahâlisine neşrettiği “istimâletnâme”lerde bunu görmek ve hissetmek mümkündür. “...Re‘âyânın, babalarından, dedelerinden kalan yurtlarını ve husûsen sâye-i devlet-i ‘aliyyede bundan sonra görececek rahatlarını bıragup, vatanlarını terk edeceklerini işittiğimde pek acıdım... Bu memâliğe Rusya askeri gelüp gidinceye kadar olan şeylerden su’âl olunuruz, deyu korkarlar imiş. Rusya askeri gelüp tâ gidinceye kadar her ne ki vâkı‘ olmuş ve her ne ki yıkılmış ve her ne ki yapılmış ise, devlet-i ‘aliyye cümlesini afv et

⁶ Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar. XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münâsabetleri*, İstanbul 1985, s. 195.

⁷ BA. HH. Nr.43022-F.

⁸ Neumann, *aynı eser*, s. 76.

⁹ Krş. Lazarev, Rapor, Bkz. s. 12

¹⁰ BA. HH. Nr.44210, “Ekrâd ve aşâir mâddesine ve gerek Rusya toprağına gitmiş olan hânelerin bu tarafta celbi husûsuna dâir” Kars Muhafızı Sâlih Paşa’nın cevâben gelen 19.7.1824 tarihli mühürlü kamesi.

¹¹ BA. HH. Nr.444120.

¹² *Lütfi Tarihi*, II, 127.

¹³ *Lütfi Tarihi*, II, 127.

miştir ve böyle şeylerden hiç kimseye kat'ân su'âl olunmayacaktır... Gidenler elbette peşimân olurlar... Devletin re'âyâ hakkında olan ihsân ve i'câyetlerin her ne kadar söylersem bitiremem. Sâye-i devlet-i 'aliyyede bundan sonra nasıl rahat edersiniz göreceksiniz... Size söz veririm ve sened dahi veririm... Size acıyorum. Yazıktır. Perişân oluyasız..."¹⁴

Bu kısa değinmelerden sonra, "merhametten doğan mazarrata" geçebiliriz: Doğu Anadolu'nun Rus işgaline uğraması esnasındaki Ermeni re'âyânın tutumu, düşmanla işbirliği yapmak, belki kırk yıllık kapı komşusu olan Müslüman ahâlîye her türlü "ezâ vü cefâ"da bulunmak şeklinde özetleyecek ve 1098'deki bir örnekle konuşacak olursak genelde; Antakya'nın Türk valisi Yağısıyan'a ihanet edip, gece gizlice Haçlı ordusunu içeriye alan "Ermeni dönmesi Firûz'un"¹⁵, "atından düşüp, yorgun ve yarı baygın yatan Yağısıyan'ı tanıdıkda üstüne üşüşüp, kafasını kesen ve Haçlı reisi Bohemund'a getiren Ermenilerin" veya böylece şehre dahil olan "Haçlılarla işbirliği yapan ve ellerine geçirdikleri Türkü, ister kadın ister çocuk olsun öldüren Antakya'nın Rum ve Ermeni ahâlîsinin" davranışlarından pek farklı olmamıştır¹⁶.

Ermenilerin Rusya tarafını tutacakları daha savaş ilânından önce hissedilmekteydi. Özellikle Ermeni ruhbanının tutumu endişe verici idi. Bu yüzden daha harbin patlamasından dört ay kadar önce Erzurum Valisi Galib Paşa, Kars Muhafızına yolladığı bir tahrirâta, Ermeni "Karabaşı"na dikkat edilmesini ve faaliyetlerinin yakından izlenmesini ikâzen bildirmiş bulunuyordu¹⁷.

Rusya ile "Serhâd" olması hasebiyle özellikle Kars Muhafızının sınıra yakın yerlerdeki durumu dikkatle izlediği anlaşılmaktadır. Kendisi yörenin kontrol altında tutulması, Rus tarafına gidip-gelmelerin önlenmesi, bilgi sızdırılması, haberleşmeler ve düşmanın işine yarayacak irtibatlaşmaların önünün alınmasını ancak bölgenin sıkı bir şekilde gözetim altında tutulmasında görmekteydi. Bunun sağlanabilmesi için düşündüğü çare, bölgedeki "re'âyâyı meşkükenin def' edilmesiydi" ki, bu hususu birkaç defa da İstanbul'a yazmış bulunuyordu¹⁸. Savaşın ilânından bir ay kadar önceki¹⁹ bu konudaki en son uyarısı 11.3.1828 tarihli olup, burada tekrar Rus sınırı civarındaki bölgelerde yaşayan Ermeni re'âyânın daha içerlerdeki yerlere nakl ettirilip, yerlerine Müslümânların iskân edilmesini teklif etmekteydi. Bu kritik Bölgelerdeki Ermenilerin yerine yerleştirilecek Müslüman ahâlînin ise, "Bozcalu" Türkmenlerinin buralara yerleştirilmesiyle tedârik edilebileceği husûsunu ayrıca belirtmekteydi²⁰.

Bu vesika, devlet menfaatları için tehlike oluşturabilecek, kritik bölgelerde yaşayan ahâlinin, askerî gerekçelerle daha içerlerdeki mıntukalara nakl edilmesi gerekebileceğini örneklerken, yüz sene sonraki aynı kaygularla ortaya çıkacak olan ve üzerinde çok tartışılan bir başka uygulamanın da meşrû mesnedini takviye etmektedir. I. Cihan Savaşı'nın özellikle

¹⁴ BA. HH. Nr.43722-H.

¹⁵ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I. cild. Çeviren: Fikret İşıltan. Ankara 1986, s. 177.

¹⁶ Steven Runciman, *aynı eser*, s. 180.

¹⁷ BA. HH. Nr.44261-Ç, Galib Paşa'nın 30.12.1827 tarihli mühürlü şukkası.

¹⁸ BA. HH. Nr.444264-Y, Kars Muhafızının mühürlü şukkası.

¹⁹ Savaş, 26.4.1828'de ilân edilmiştir.

²⁰ BA. HH. Nr.44264-Y. Bkz. Vesika arkasına İstanbul'da düşülen not: "Kars Muhafızınıdır. Bu vechile tanzîmi tasvîb ve tahrîr olunup, henüz cevâbi gelmemiştir. Ve diğer şukkasında olan re'âyâyı meşkükenin def'i dahi yazılmıştır."

Rus ve Çanakkale cephelerinde yoğunlaşan kanlı mücâdeleleri esnasında, Ruslarla işbirliği ve metbû devletlerine ihânetleri tartışılmaz bir gerçek olan Ermenilerin, kritik bölgelerden daha iç kesimlere "sevk ve iskân" edilmesiyle ilgili olarak çıkartılan (27.5.1915) ve "Tehcir Kanunu" yakıştırmalarıyla bilinen²¹ kanunun II. maddesi, aslında yüz sene önce Kars Muhafızının teklif ettiğinden fazla birşey getirmemektedir: "Ordu, Kolordu ve Fırka kumandanları icâbât-ı askeriyeye mebnî veya casusluk ve hıyânetlerini hissettikleri kurâ ve kasa-bât ahâlisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler²²". Bu vesika, 1915'de çıkartılan kanunun, çoğu kez Ermeni mihrâklarınca maksatlı olarak ve tahriif edilerek ileri sürüldüğü gibi, "Ermeni halkını kırma uğratmak için" düşünülmüş bir bahane ve bir vasıta olarak yorumlanmasındaki tarihî yanlışlığı da tekrar ortaya koyabilecek kuvvettir. Zirâ 1915 kanununun gayesi, "Ermeni halkını kırmak" değil, yüz sene önceki belgede de ifadesinin bulan gerekçesiyle, düşmanla işbirliği ve ihaneti sâbit, güvenilir ve güvenilirliği mücerreb bir unsura karşı savaş içinde alınması kaçınılmaz ve hayati bir tedbirin -belki de gecikmiş- bir uygulamasıdır.

Azerbaycan'dan ve Doğu Anadolu'dan göçürdüğü Ermenilerle aynı zamanda Osmanlılara ve İran'a karşı sınırlarında bir "askerî kordon" oluşturmayı da düşünen Rusya'nın²³, bu tedbirindeki askerî mülâhazaları karşısında, Osmanlı devletinin de vaktiyle, sınırlarında Müslümanlarla iskân edilmesi özellikle öngörülmüş bir "serhâd şeridi" ve tahkımâtı oluşturmamış olması herhâlde büyük bir hata olmuştur. Oysa, yalnız Rusların değil, daha XVI. yüzyıldan beri Avusturya'nın da (Alman imparatorluğu) böyle bir askerî serhâd (Militaer Grenze) teşkilâtı ile, Dalmaçya'dan Erdel'e kadar uzayıp giden, binlerce kilometrelik bir sahayı uzunlamasına ve derinlemesine, özel statülü Hristiyan ahâli ile iskân ederek, Türklere karşı büyük bir sed oluşturduğu malûmdur²⁴. Ancak, "93 Savaşı"nın o felaketi ve yüzbinlerce Müslüman Rumeli göçmenlerinin mahşerî kıyâmıyla anavatan yollarına döküldükleri o karanlık günlerinde; devletin, bunlardan birkaç bin kişilik bir kitleyi Doğu ve Güney Anadolu'ya meselâ, Diyarbakır ve çevre illerine yerleştirmek istemesinin daha ilk duyulduğu anında, başta piskoposları Philippos olmak üzere tüm bölge Ermenilerinin şiddetle karşı çıkmaları ve abartılmış protestolarla yabancı devlet konsoloslarına ve İstanbul'daki elçiliklere başvurarak, girişimi daha tasavvur hâlindeyken engellemeleri^{24a} düşünülecek olursa, bu fevkalâde acılı günlerde, düşman elinden kaçmış kendi Müslüman ahâlisini kendi topraklarında serbestçe yerleştirebilme kudreti elinden alınmış olan devletin, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında içine düşmüş olduğu çâresiz durumuyla, artık bu yönde olabilecek bilinçli bir iskân politikası takib edebilme fırsatını çoktan kaçırmış olduğu da açıktır.

Ermenilerin, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'dan göçürülmesinde genel olarak aynı metodun uygulanmış olduğu tesbit edilmektedir. İran'da Albay Lazarev eliyle yürütülen göçürme, Doğu Anadolu'da General Pankratyev tarafından icrâ edilmiştir. Ermeni ruhbanı ise göçürülme işinde en önemli rollerden birini üstlenmiştir. Bu iş, cemaatlerini göçe her türlü baskı ve korkutmalarla (zılgıtlamak, ağır dayak atma, mallarını yağmalama, evlerini

²¹ Gerekçesi için bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 215.

²² Kâmuran Gürün, *aynı eser*, s. 214.

²³ Bkz. s. 12

²⁴ Bu Avusturya serhâddi boyunca Osmanlılar yalnızca Bosna'da mukabil ve benzer bir serhâd teşkilâtı kurabilmişlerdir. Bkz. H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954.

^{24a} Bilâl Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*. Belgeler II, Ankara 1970, Belge Nr. 6 e kei; Nr. 117 ve Eki. s. 124-127; 330-331.

yakma vs.) hazırlamaktan, bizzât ruhânî kisvesi ile Katholikos Nerses'in yaptığı gibi, arâziye yabancı Rus kıt'alarına "klavuzluk" etmeye kadar varabilmekteydi^{24b}.

Rus subaylarının ve ruhbanın Ermeniler arasında "göçe teşvik" ve "iknâ" (!) gezileri yapmalarından sonra, göçürülecekleri yola hazırlamak üzere her yerleşim mıntokasında "Erbaş", "Reis" veya "Başkan" sıfatıyla anılan bir vazifeli tayin edilmiştir. Bu vazifeliler aynı zamanda, Eleşkirt'teki "Kemendâr" adındaki "Reis" örneğinde olduğu gibi, yalnızca Ermenileri göçe teşvik ve yola hazırlamakla kalmamakta, bunların herhangi bir sebepten ötürü vazgeçmelerinin veya tereddüd hâli geçirmelerini de önlemektedirler. Ermeniler, bunlar vasıtasıyla "defterlere" geçirilmekte ve bir "Göçürülecekler Listesi" tanzim edilmekteydi. Göçürülecekler için hazırlanan defterler/listelerde, aile reisinin adı, aile fertlerinin sayısı, meslekler, beraberinde getirmekte oldukları hayvanlar vs. gibi husûslara yer verilmekteydi. Göçürülmelere evvelâ Rus askerlerinin ilk önce tahliye edecekleri yerlerden başlanmakta, Erbaşlar sorumlu oldukları kabileleri Rus sınırındaki, yerleri daha önce belirlenmiş istasyonlara kadar sevk ve Rus temsilcilerine teslim etmekteydiler. Kafiler, yolların yığılmalar sebebiyle tıkanmaması için tercihen ayrı güzergâhları takip etmekte ve her bir kafilde 150 veya 200 kadar aileden fazlasının bulunmasına müsaade edilmemektedir. Ayrıca her kafileye koruyucu olarak bir miktar asker terfik edilmekteydi. Zengin, mal-mülk sahibi ve paralı olan Ermeniler özellikle ve öncelikle göçürülmüşlerdir. Lazareve verilen mutevazı tahsisâtla maddî gücü zayıf olanların desteklenmiş olduğu görülmekteyse de, göçürülme işinin belirli bir süre içinde ve mümkün mertebe Rus askerlerinin işgal altında tutulan bölgeyi tahliyelerinden önce veya tahliye ile beraber yapılması gerektiğinden, Mareşal Paskyeviç'in, bu kısa zaman içinde önceliğin varlıklı olanlara verilmesini istediği ve ilk hamlede, "kendi imkânları ile göç edemeyecek olanların yerlerinde bırakılmasını" emrettiğini bilmekteyiz²⁵. Nitekim, meselâ Erzurum'da yerinde kalan 114 Ermeni ailesi için "gitmeye iktidârları olmayan makûleden" olduklarına dâir ilgili vesika üzerine düşürülmüş olan bir kayıt, bu tür uygulamanın bir işaretinden başka bir şey değildir²⁶. Zaten Erzurum'da "işe yarayanların tamamı, diğerlerinin de ekserisi" gitmemiş miydi²⁷?

Azerbaycan ve Doğu Anadolu'dan ne kadar Ermeni göçürüldüğü sorusuna gelince, Azerbaycan için kat'î cevabı bizzât Albay Lazarev'in kendisi vermiştir: Üçbuçuk ay gibi kısa bir zaman içinde tam 8.249 hâne, yâni 41245 kişi göçürülmüştür. 1500 aileyi ise yerlerinde bırakmak zorunda kalmıştır²⁸. Doğu Anadolu'dan ise göçürülen Ermeni nüfusunun 100.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir²⁹. İşgal sırasında yalnızca Erzurum'da yaşayan Ermenilerin tamamına varan bir yoğunlukta göçürüldükleri düşünülürse, bu rakkamın, bütün diğer işgal bölgelerindeki göçürülmenin boyutlarına denk düştüğü görülür. Yalnız Erzurum'da 4230 hâne, yaklaşık 21150 kişi Osmanlı resmî kayıtlarına, dolayısıyla göçürülen reâyâ miktarını tesbit amacıyla tutulan "defterlere" göre göçürülmüştür ki³⁰, bu 1827'de şehrin Ermeni nüfûsunu (130 bin Müslüman'a karşılık) 19-20 bin arası olarak veren

^{24b} Bkz. s. 5.

²⁵ Krş. Mareşal Paskyeviç'in "Talimâtname", bkz. s. 17.

²⁶ BA. HH. Nr.43212-B.

²⁷ Bkz. s. 26.

²⁸ Krş. Albay Lazarev, Rapor, bkz. s. 18.

²⁹ R. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, Los Angeles 1976, s. 9, Krş. K. Gürün, *aynı eser*, s.

³⁰ *Lütfi Tarihi*, II, 126.

Lynch'in, verdiği rakkamı da doğrulayan bir veridir. Yine Lynch'e göre, şehirde 1835'de (15 bin Müslümana karşılık) 120 Ermeni ailesi mevcuttu³¹. Bu bilginin de doğru olması gerekmektedir. Zirâ, Erzurum'da kalan ve tekrar geri gelen Ermenileri gösteren bir vesika, bu durumu teyid edici mahiyettedir. Burada, 180 "nefer"lik 114 hânenin gitmeyip kaldığı ("gitmeye iktidârları olmayan maküleden" oldukları için!) ve 202 "nefer"den ibaret 139 hânenin de "avdet edüp" geldiği kayıtlıdır³². Erzurum'da göçürülen bu 4230 hânedan yalnızca 454 hâne sahiplerince satılmış, geriye kalan 3776 hâne ise "kendi hâline terk" edilmiştir ki³³, bunlar sonradan ortaya çıkacak olan reâyâ emlak ve arâzî meselesinin ana konularından biri olmuştur.

Netice olarak, Rusya'ya göçürülen bu nüfusun, Edirne Antlaşması'nın 13. maddesinde öngörüldüğü gibi, serbest irâde ve tercihle olmadığını görmüş bulunmaktayız. Zaten bu madde ve İran'la yapılan Türkmençay Antlaşması'na sokulan paraleli (madde. 15), daha harpten önce plânlanmış olan Ermenilerin göçürülmesi işinin hukûki bir kılıfı olmaktan başka bir anlam taşımıyordu. Bu yüzden Rusların uygulamalardaki "hile ve desise ve şeytanlık köşesini bilip-bulma"daki maharetiyle hayrette kalan, "bunların şurûtlarında cebr yoktu ve ihâfe dahi yoktu"³⁴ deyip, şaşkınlığını açığa vuran Osmanlı idârecilerini anlayışla karşılıyoruz. Gerçi, mütekabiliyyet usûlüne tevfiken antlaşmanın 13. maddesinde yer aldığı gibi, Müslüman ahâlî de Osmanlı topraklarına göç etme hakkını izhâr edebilecekti. Ancak, bu savaş hengamında kaçıp gelenlerin dışında, uygulamada mütevazı ölçülerle ve ancak zaman içinde akıp artacak bir tempo ile gerçekleşmiş bir husûs ve antlaşma uyarınca olmaktan ziyâde, kaçıp-kurtulmalarla başarılan bir iş olmuştur. Gelenler arasında "Çerkes ve Kartay ahâlisi" çoğunluktadır. Nitekim, bunlardan 400 hânelik bir kitle Samsun, Çorum ve Amasya bölgelerinde iskân edilmiştir. Bunlar "dâr ü diyârlarını külliyyen terk ve hicret edüp, Anadolu cânibine gelüp, sâye-i ihsân-vâye-i cenâb-ı cihân-bânî'ye sığınmış" gerçek göçmenlerdi³⁵. Dolayısıyla, "Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken yapılan tahrikâta uyarak onları nümâyişle karşılamış olan bölge Ermenileri, barış ile birlikte Rusya lehine; Rusya'ya terk edilen bölgelerdeki Müslümanlar da Osmanlı İmparatorluğu lehine tercih haklarını kullandılar"³⁶ cümlesindeki sâde-dil ifâde ile, "tercih hakkını kullanma" diye bir şeyin söz konusu olamayacağı açıktır.

³¹ H.F.B. Lynch, *aynı eser*, II, 206, Krş. Gürün, *aynı eser*, s. 97.

³² BA. HH. Nr.43212-B.

³³ *Lütfi Tarihi*, II, 126.

³⁴ BA. HH. Nr.43122-F.

³⁵ BA. HH. Nr.34972.

³⁶ K. Gürün, *aynı eser*, s. 57.

Tablo – I

Reâyâ temsilcileri eliyle emlâk ve arâzilerin müteferrik satışlarından elde edilen gelir	107.000 Kuruş
Keza, ehl-i İslâm ve reâyâ zimmetlerinde kalan alacakların tahsiliyle oluşan gelir	63.000 Kuruş
Kezâ, Der-ânbâr edilen zahire bedeli olarak tahsil olunan meblağ	29.000 Kuruş
İki taksit hâlinde ödenmesi kararlaştırılan genel "Bedel".	410.000 Kuruş
Yekün	609.000
Kuruş	
Kese	1218

Tablo – II

Müslüman ahâlinin ve yerinde kalan reâyânın Rusya'ya göçürülen Ermeniler zimmetinde kalan, deftere geçirilmiş ve kesinleşmiş asgarî alacakları.	
Kuruş	850.000
Kese	1.700

Tablo – III

Osmanlı tarafının talebi	Kuruş	850.000
	Kese	1.700
Rusya tarafına ödenen meblağ	Kuruş	609.000
	Kese	1218
Osmanlı tarafının kaybolan alacağı	Kuruş	241.000
	Kese	482

Tablo — IV

Emlâk ve arâzî ve alacak meselesinin tasfiyesi için Rusların talep ettikleri meblağ	Kuruş	1.500.000
	Kese	3.000
Osmanlı tarafının mukabil teklifi	Kuruş	750.000
	Kese	1.500
Mutakabata varılan nihâî "BEDEL"	Kuruş	410.000
	Kese	820

Tablo — V

İran'dan göçürülen Ermenilerin genel yekûnü	Hâne	8.249
	Kişi	41.245
Osmanlı resmî kayıtlarına göre Erzurum'dan göçürülen Ermenilerin yekûnü	Hâne	4230
	Kişi	21.150
Toplam olarak Doğu Anadolu'dan göçürülen Ermeniler	Hâne	20.000
	Kişi	100.000

BELGELER

EK-

BA. HH. Nr. 36432-A

Veliyyü'n-ni⁶ met-i bî-minnetimiz efendimiz sultanım hazretleri, Sekene ve re⁶âyânın her hâlde emniyyet ve itminân verilmesi bâbında peyâ-pey, şeref-rîz-i sudûr buyurulan fermân-nâme-i nâmîlerinde emr ü fermân buyurulup, vücûh-ı memleket ve nân-pâre sahipleriy-le taraf-taraf itminân ve emniyyet veriliyor ise de müfid ve kâr etmeyüp, Karabaş ve keşîşleri mel⁶anet ve hîleden hâlî olmadıkları ve târîh-i arzuhâl-i übeydânemiz günü Şark cânibi seraskeri devletlü Osman Paşa oğullar (اوغلر) hazretlerinin ve ma⁶an sûy-ı merâhim-buy-ı veliyyü'n-ni⁶ amîlerinden Tatar Ali Ağa kullarıyla cümleye hitâben irsâline inâyet buyurulan evâmir-i şerîfleri enâmil-i zîb-i vusûl ve emr-i cihân-mutâ⁶larına mû be-mû ma⁶lûm-ı kulları mevsûl oldukda yine müceddeden tertûb ve tanzîmine bi'l-cümlesi sa⁶y ü gayretde kusûr ve rehâvetleri olmayup, hattâ haşmetlü Pankratyef dostalarına şurût üzere ifâde olunup devleteyn meyânelerinde bârid bir nesnedir diyerek ifâdemizle târîh-i arıza-mızdan iki gün akdem iki def⁶a dellâl nidâ ettirüp, "rızâlarıyla gider olur ise febihâ rızâsı olmayanlara ibrâmla cebren götürmelerine rızâ yoktur" deyu nidâ ettirdiği, neñce-i merâm Karabaş tarafından rahibler vesâ'ir me'mûrları Ova kurâlarına ve kazâlara irsâl ve ta⁶yîniy-le cebren defter ve nakl etmelerine dikkat ve ihtimâm etdikleri inşâ Allahu te⁶âlâ sâye-i hü mâ-vâye-i devletinizde ahsen tedbîr ile ne gûne fasl u faysal verilir ise yine verâdan mübarek hâkpây-ı devletlerine ifâde ve niyâz kılınacağı beyânıyla arz-ı hâl-i übeydânemiz tahrîrine cesâret kılınup bu bâbda ve her hâlde emr ü fermân lütf ü inâyet-ı bî-pâyân merhamet ü ihsân li-hazret-i men lehü'l-emr.

Veliyyü'n-ni⁶ amâ bende perverâ,

Dellâl nidâ ettirildikten sonra beynlerinde ihtilâl zuhûruyla, gitmeyiz diyen peydâ ve izdiyâd olmakda olup, ne vechile olur ise verâdan ifâde ve niyâz ve istirhâm kılınacağı ve Tatar kullarıyla irsâl buyurulan emir-nâmeleri mahalline verilmiş ise de henüz neñcesi olmadığından ne vechile zuhûrat olur ise ilm-i haberi nezd-i rahîmilerine ihtâr ve tasdî⁶-i ser-i devletleri kılınacağı niyâzıyla bu bâbda emr ü fermân veliyyü'n-ni⁶ met efendimizindir.

(Mühürler)

İbrahim

Esseyid Ali

Ömer

Hüseyin

Hayreddin

Abdullah Rif⁶at

EK-

BA. HH. Nr. 42741-A

Serasker Paşa kullarının tezkiresidir.

Devletlü, 'inâyetlü, 'âüfetlü, re'fetlü veliyyü'n-ni'am, celîlü'l-himem efendim sultanım hazretleri,

Ba'zı husûsa dâ'ir bu def'a 'atüfetlü Erzurum ve Trabzon vâîleri hazerâtu tarafından tevârüd eden tahrîrât takımıyla mersûl-ı sûy-ı çâkerî buyurularak bi'l-mütâla'a müşârünileyhümânın sûret-i iş'ârlarına dâ'ir sânih-i hatır-ı nâcizânem olan mülâhazanın iş'âr ve tahrîrât-ı mezkûrenin i'âde ve tesyâr olunmasını âmir emirnâme-i 'aliyye-i veliyyü'n-nâ'imâneleri mazmûn-ı münîfi ve tahrîrât-ı mezkûre mezâyâları meczûm-ı kemterânem olmuşdur. Rusyalunun Erzurum'da hedm etmiş oldukları tâbye ve sâ'ir mahalleri müceddeden ta'mîr üzerlerine toplar keşide ü vaz' ve Hasan Kal'ası tarafından mühim-mât ve cebehâne götürüp metânet ve 'askerine takviyyet vermekte ve Erzurum'da dahi re'âyâ miyânelerinde erâzil makûlesinin ehl-i İslâma ezâ vü cefâ sûretlerinin Erzurum müftüsü ve a'yânının vâî-i müşârünileyhe gelmiş olan bir kıt'a mektuplarından müstebân ve Hınıs'da olan Ekrâd mâddesine dâ'ir Ceneral'den vârid olan kâğıdı göndermiş oldukları meâl-i tahrîrâtlarından nümâyân olmağla, düvel-i harbiyyenin müsâlaha esnâsında buldukları mahallerden hurûç ve terk edecekleri güne kadar takviyyet vermeleri usûl-i harbiyyeden ve bizim dahi ol vechle ikdâm edeceğimiz usûlden olacağı âşikâr olup Rusya me'mûrlarına cânib-i devlet-i 'aliyyeden ve me'mûrin taraflarından ol güne tâbye ta'mîrlere ve takviyyet-i 'askeriyesine dâ'ir şudur-budur denilemez, ancak etrâf kurâların tahrîbine dâir mâddesi mevsim-i şitâ takrîbi kereste ve hatab sebebiyle olmak ihtimâli olacağından bi'l-münâsebe Kont Orlof Ceneral Dibiç tarafına iş'âr ile, eğerce me'mûriyyetten hariç gibi ise de Dibiç tarafından Erzurum tarafında olan Generale kurâların himâyesine ri'âyeti yazılmak mümkün olur ise, ifâdesi ve o makûle irâ'e-i mel'anet Erzurum Ermeni tâkımlarından neş'et etmek ihtimâli olacağı ve Ekrâd tâ'ifesi hengâm-ı muhârebeye firâr ve böyle müsâlaha esnâsında sirkat gûna harekete ibtidâr ile me'lûf olageldiklerinden nâşi olması me'mûl idüğünden ol bâbda istid'âlarına ri'âyet buyurulması icâb edeceği mutâla'adan ba'id olmamağla ol bâbda ve her hâlde emr ü irâde me'nût-ı re'y-i âli idüğü ifâdesine ictisâr kılındı. Fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

EK-

BA. HH. Nr. 43194-A

Tarihi: 27.M.1246 (18.7.1839)

Erzurum Vâîsi Hasan Paşa'nın kaimesi

Devletlü, 'inâyetlü, re'fetlü, übbehetlü, veliyyü'n-ni'am, vefiyyü'l-himem, hâtem-şiyem efendim Sultanım hazretleri, Erzurum ve Ova ve Pasin ve Hınıs re'âyâlarının gitmemeleri ve hâhişden men'leri husûsuna bi'l-vücûd gayret ve dikkat ve bu cihetden dolayı Ceneral Bankratyef ile dostâne ülfet ve ri'âyet olunduğu hâkpây-ı imlâ-kây-ı rahîmânelerine 'arz ü ifâde olunmuşdu. Re'âyâ-yı mersûmlar Rusyaludan rencide ve gitmeleri husûsunda cebrî i'tirâf etmişler ise de Erzurum'a vusûl-i çâkeride cümle mel'anet çokça re'âyâdan olduğu istiknâh ve ibtidâ tâbi' olanların ehl-i İslâm haklarında ihânet ve gûzletlerini âşikâr idüp,

kalmağa mecâlleri olmadığından kendü hâllerinde olan re'âyâyı dahi cebr ü tahrîk peşine koşup, ta'addî husûsunda dahi Rusyaluyu tazyîka icbâr etmişler ve herbirleri emlâk ve 'a-kâr ve hâne ve mevrû'âtlarını yüz üstü biragub ekserî gitmiş ve Kars'a doğru vardıkda çoğuna nedâmet 'ânz olup ba'zı fırsat buldukça evlâd ü 'iyâllerini terk ile geriye firâr edenler ve ba'zı mahallerde pinhân olmuşları var ise de henüz mevcûdu ve gidenleri ne mikdâr olduğu tebeyyün etmeyüp, el-hâletü hâzihi verâlarından gidenlerin 'avdetiçün emniyyet verilmekte ve Kars re'âyâlarının dahi kezâlik gitmeğe hâhişden men'lerine ve gidenlerin 'avdetleri esbâbını tahsîle dikkat olunmakta iştigâl olduğu ve bundan böyle gitmiş olanların emlâk ve hâne ve mevrû'âtları taraf taraf defter olunmakta olmağla, kalanların mikdârı ve gidenlerin emlâk ve menzil ve mevrû'ât ve 'akârı tebeyyün iderek defter-i müfredâtı i'lâmıyla ve sıhhat-ı keyfiyeti 'arızamızla bundan sonra der-i devlet-medâr-ı mülûkâneye 'arz ü beyân olunacağı ifâdesi ve bunlar ki, nice yüz senedir saltanat-ı 'aliyyede rahat ve himâyet olunup tahsîl-i mâl ü servet etmiş ve mâl ü cân ve 'ırzlarından emîn olmuşlar iken bu ni'met-i celîleyi bilmeyüb huzûrlarını terk iderek kendüleri kendülerini pâymâl-ı 'ırz etmişler. Her hâlde hüdâ-yı zülcelâl hazretleri şevket-me'âb veliyyü'n-ni'met-i bi'-minnetimiz efendimiz hazretlerine tûl-ı 'ömr ihsân eylesün. Nân-ı nemek-i mülûkâne münker olup, bu hiyânet-i bâtılâ mürtekeb olanların encâm-ı kârı giriftâr-ı hüsrân u hizlân olacağında iştibâh olmadığına beyân ve ber-minvâl-i muharrer sıhhat-i keyfiyeti bundan sonra izhâr ve 'ayân kılınacağı ifâdesiyle 'arzuhal-i zarâ'at-me'âlim terkîmine ibtidâr ve hâkpay-ı imlâkây-ı rahîmânelerine takdîme ictisâr olduğu inşâ Allahu te'âlâ muhât-ı 'ilm-i kâ'inât arâ-yı kerîmâneler buyuruldukda emr ü fermân devletlü, 'inâyetlü, 'âufetlü, re'fetlü, übbehetlü, veliyyü'n-ni'am, vefiyyü'l-himem, hâtem-şiyem efendim sultanım hazretlerindir.

Bende
El-hâc Hasan
Vâlî-i Erzurum
(Mühür)

EK-
BA. HH. Nr. 43022-C

Kars'ın ulemây-ı mu'tenâsından Hâcî Memiş Efendi'nin mektubudur.

Bi-mennihî te'âla

Hâlâ Erzincan'da cânib-i Şark Ser'askeri devletlü, 'inâyetlü, merhametlü, veliyyü'n-ni'am, kesîrû'l-kerem, vezîr-i rûşen-zamîr El-hâc Pâşâ yeserr Allahu te'âlâ mâyeşâ hazretlerinin hâkpay-ı devletlerine 'arzuhal-i fakîrânemdir.

Bi'smihî sübhânehû ve bi-hamdihî azz-i şânehû ve's-selâtu ve's-selâm 'alâ şemsi'n-nübüvveti ve'r-risâleti,

Devletlü, 'inâyetlü, merhametlü, veliyyü'n-ni'am, kesîrû'l-kerem vâlâ-kaderim, vezîr-i bî-nazîr Sultanım hazretleri devlet ü ikbâl ile sağ olup dâ'imâ nüfûz-ı seniyyeleri müzdâd ve a'dâları ka'r-ı zemîn olmak da'vâtıyla dest-i fakîrânemiz dergâh-ı bîçûna ref'-i niyâzımızdan sonra, gerçi bundan mukaddem ser-i devletleri tasdî'e cesâret kılınup ifâde olun-

duysa da, belki vüsûl bulmadı ve ol zaman fakat Kars re'âyâsı perîşanlığı ve Tiflis tarafına nakle mübâşeretleri 'arz olunmuşdu. Lâkin fakîr gerek ol tarafda olan ağalar bendelerinize gerek re'âyâ kanâ'at gûne tahrîrâtımız olup Köseoğlu çorbacı kullarınız dahi yazup veliyyü'n-ni 'amî tarafınızdan her gûne tekeffül ü zâmin olup, hulûsâne tahrîr olunmuşdur. Binâen 'alâ-zâlik kendülere emniyyet ve kanâ'at gelmişken şimdilik nasb ettikleri ceneral tarafından kurâlara adamları varup re'âyâyı cümle ism ü resimleriyle tahrîr ve bir erbaş nasb edüp, "elbette eyyâm-ı baharda sizleri nakl edeceğim" deyu tedbîri bu günlerde fakîre ifâde olunmağla nefsü'l-emrde gelür kimesnelerden dahiecessüs (نجم) olundukda vaki' olduğu ma'lûmumuz oldukda, beldede olanlara dahi teklîf ve nişân ta'bir ettikleri 'alâmet verilmiş vâki' böyledir şüphe buyurulmaya, 'Uhde-i vezîrânımızda olan memleketlerin tedbîri sultanımızın kendüsi a'lemidir.

Mine'l-fakîr ile'l-Hayyî'l-Kadîr

Hâdimü't-talebe Eş-şeyh Mehmed

EK-

BA. HH. Nr. 36432-L

Tarihi: 5 CA. 1245 (38.4.1830)

Veliyyü'n-ni 'met Efendimiz,

Meyâne-i re'âyâda güft ü gû ve kâl iden Karabaş ve ruhbanları olup, hattâ içlerinde havâdis peydâ edüp, "Karabaş azl olmuş, Astâne tarafından Karabaş geliyor" deyü havâdis buldurdıkları ve mahkemedен Karabaş'ın sicill-i mahfûzda kaydını, berât-ı âlisinin kaydını ihrâc ve takdîm-i hâkpây-ı devletleri kılınmışdır. Muvâfık-ı rızâ-yı 'aliyyeleri ise Sivas'dan mı olur yahûd mahall-i sâ'ireden mi olur bir Karabaş nasb ve ta'yiniyle me'mûl olan budur ki, sâye-i devletinizde güzel olur, yine emr ü fermân veliyyü'n-ni 'met efendimizdir.

Veliyyü'n-ni 'met-i bî-minnetimiz efendimiz sultanım hazretleri, Mukaddemen sekene ve re'âyâların işbu tevcihât-ı hümâyûnda Ahîsha eyâleti kemâ-fî's-sâbık devlet-i 'aliyye-i ebedü'l-karârda sebât-gîr olduğunun haber-i meserreti cümlelerin ma'lûm-ı müsellemi oldukda ekserîsi gitmelerinden imtinâ' ve rücû' ve maslahatları ber'aks olmuş ise de, elhaletü hâzihi "yine müceddeden Ahîsha eyâleti Rusya devleti tarafına karâr-gîr oldu" diyerek hilâf-ı inhâ cevâblar îrâsıyla maslahatlarına takviyyet ve tedârük-i kuvviyeleri olup sa'y ü ikdâmları olduğundan hâtur-ı çâkerîlerine gelen, eyâlet-i mezbûr cânib-i saltanat-ı seniyyeye geçdiğine Ceneral-i mersûm ve cümleye hitâben birer tebşîr fermûdesi 'alenen irsâline 'inâyet ve irsâl buyurmaları niyâz ü istirhâmıyla.

Kalem-rev-i hükümet-i devletinizden Hınıs ve Tekman kazâları ahâlilerinin ihâfeleri, "bundan sonra yine müceddeden Ekrâd tâ'ifelerini fukarâ üzerine kışlâk verilür" deyu, nizâm-ı hâl ve men' ü def' için niyâzda oldukları her ne kadar kullarınız tarafından kanâ'at virilür ise de, yine şüpheden hâlî ve berî olmadıklarında, "kazâ-yı mezbûr ahâlilerine kışlâk verilmesi memnu'dur" diyerek, bir kıt'a fermûde-i celîle isdânıyla i'tâ-i irsâline müsâ'ade-i 'aliyyeleri erzân buyurulmak bâbında emr ü fermân veliyyü'n-ni 'met efendimizdir.

Rahîmâ çaker-nüvâzâ efendimiz sultan hazretleri, savb-ı kullarına şeref-bahş-ı vürûd eden diğer emîrnâme-i sâmilinde emr ü fermân buyurulan sekene ve re'âyânın Karabaş tarafından istiknâh ve esnâf şeyhlerine ve sa'ire ne cevab verildiğini hâk-pây-ı devletinize ifâdesi emr ü fermân buyurulmuş bu makûlelerin doğru söylemesi 'indlerinde muharremât nev'inden olup, evvelen gidenin biri Karabaş olup, milletlerine ihâfe ve tazyıkden hâlî ve berî olmayup ibrâm ederek, zılgıt tarıkını elden bırakmadığı, işleri ve güçleri mel'ânet ve habâsetden hâlî olmadığından ve maslahatın künhiyle sathının nesâyihî ademü'l-îmkân olup, her-hâlde bu misillü husûsâtın cümlesi nezd-i hümâ-pây-ı veliyyü'n-ni'amiye me'nût ve muhtaç olduğundan irâde-i seniyyeleri nevehle ta'allûk ve erzân buyurulması bâbında ve bu bâbda ve her-hâlde emr ü fermân li-hazret-i men lehü'l-emrindir.

Veliyyü'n-ni'âmâ efendim sultanım hazretleri,

Târîh-i 'arzuhal-i übeydânemizden bir gün sonra Ova kurâllarına gönderdikleri me'mûrları ruhbanları karye be-karye ve hâne be-hâne bir mıkdarını defter idüp, deftere aldıktan sonra, meyânelerinde güft ü gû, bir mıkdarı "gitmeyiz" diyerek meyânelerinde kâl peydah olduğundan ne vechle ifrâğ olunur ise verâdan nezd-i rahîmîlerine ifâde ve niyâz olunacağı muhât-ı 'ilm-i 'âlem-ârâ-yı veliyyü'n-ni'amâneleri buyurulmak temennâmızla tahrire cesâret kılındı. Bu bâbda emr u fermân veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerindir.

(Mühürler)

İbrahim Edhem

Ömer

Seyyid Ali

EK-

BA. HH. Nr. 43153-J

Tarihi: 19.S.1245 (13.2.1830)

Erzurum Ermenileri Karabaş'ının takrîri.

Devletlü, 'inâyetlü, 'atûfetlü, merhametlü, veliyyü'n-ni'met-i bî-minnet, kesîrül'-cûd ve'l-merhamet dâme mâdâmü'l-'âlem, efendim Sultanım hazretleri bâ-devlet ü ikbâl sağ olsun. Amîn yâ mu'în.

Arzuhal-i kullarıdır ki, devleteyn-i fahîmeteyn beyninde teyemmünen 'akd olunan müsâlaha-i hayriyyeye hürmeten kâffe-i re'âyâ-yı cânibeynin istihsâl-i esbâb-ı refâh ve istirâhatları matlûb ve müstelzem olduğu misillü hudûd-ı şarkıyyede istilâ gören mahallerde mütemekkin re'âyâdan sefer takrîbi ba'zı güne harekâtta bulunanlar, ef'âl-ı sâbıkaları ci-hetiyle cânib-i saltanat-ı seniyyeden muâheze endişesiyle mütevahhiş ve havk-nâk olacakları meczûm olduğundan sâye-i hazret-i zillulahîde o maku'le re'âyânın eyyâm-ı seferde harekât-ı nâ-bercâları olmuş ise de, rahm-ı şefkat-ı seniyye iktizâsı üzre hiç mes'ûl ve mu'âteb olmayup, haklarında afv mu'âmelesi izhâr ve bundan böyle cümlesi merkez-i ra'iiyyet ve istikametde sâbit-kadem oldukça refâh-ı hâllerine ibtidâr olunacağı ve Erzurum'un istilâsından sonra kurâ ve kasabât kazâların bir takım Ekrâd ve 'aşâ'ir (شعائر) eşkiyası Ermeni re'âyâsına ettikleri cevri ü ta'addîden (تعذات) re'âyâ-yı devlet-i 'aliyye bî-tâkat olduğundan başka, Erzurum şehri ve eyâleti Rusya devleti 'askerinden tahliye olunduktan sonra ashâb-ı ağrâz isnâd-ı mâ-lem yekünleriyle re'âyâ-yı mezkûreye devlet-i 'aliyyeden bir güne mes'ûliyyet vukû' bulmamak ve şimdiye kadar magsûb bulunan ervâl ve eşyâları her ne

ise hârice ihrâciyla ashâbına redd ü teslim olunacağı husûsuna irâde-i seniyye-i hazret-i şehensâhî ta'allukıyla ol bâbda şeref-bahş-ı sahîfe-i sudûr buyurulan bâ-hatt-ı şerîf-i şevket-redîf fermân-ı cihân-mûtâ'-ı vacîbü'l-ittibâ' devletlü efendim tarafından Erzurum vücûhu ve dâ'ileri kullarına başka ve bu husûsda bu bendelerine dahi lütfen ve keremen ve inâ-yeten irsâl buyurulan inâyetnâme-i âlileri Timûr efendi kulları yediyle şerefbahş-ı vürûd eyledikte bu kulları dahi Erzurum'da sâkin ve mütemekkin Ermeni re'âyâlarını cümleten celb ve cümle 'inde emirnâme-i mezkûrlar kırâ'et olundukda, re'âyâ kullarının farîze-i zimmet-i âcizâneleri olan leylek ve nehâren şevketlü, 'azametlü, kudretlü veliyyü'n-ni' me-timiz efendimiz Pâdişâh-ı 'âlem-penâh-huldullahu mülkehu ve ibkâhu-efendimiz hazretleri-nin devâm-ı 'ömr ü devlet ve kıyâm-ı fer-i şevket ve vücûd-ı hümayûnları sıhhat ü 'âfiyet-leri ed'yesine ve bâ-husûs devletlü efendimiz hazretlerinin dahi zât-ı inâyet-simât-ı dâverî-leri vâsıl-ı şâhid-i merâm ve nâ'il-i maksûdu kâm olmaları da 'vâtu bi'l-leyâlî ve'l-eyyâm bi'l-ihlâsü't-tâm edâ ü itmâm kılınmakda idüğü ve cümlesi ve bu bendeleri emr-i irâde-i kat'ie-i hazret-i zillullahîye sûrî ve ma'nevî bi'l-'umûm vücûhla imtisâl-i farîze-i zimem-i 'â-cizânemiz olup, cümlemiz emr ü irade-i seniyyeye gerden-beste-i itâ'at ve tahsîl-i rızâyı yemn-i irtizâlarına îsâr-ı nakdine-i sıdk ü istikâmetde hafıyy ü celî irtikâb nihâden 'adîmü'l-ihümâl olduğunu beyân zımnında 'arzuhal-i çâkerî tahrîrine cesâret kulındı. Bu bâb-da ve her hâlde emrl ü fermân devletlü, merhametlü efendim hazretlerindir.

Bende.

Karabet (?) Karabaş-ı

Millet-i Ermeniyân-ı

Erzurum

EK-

BA. HH. Nr. 37204-J

Tarih: 5.6.1831

"Rusyalu ile giden re'âyânın ârâzî ve emlâk mâddelerine dâir vâkı' olan istid'âlarına dâ'ir bu taraftan Rusya Generali tarafına yazılan tahrîrâta cevâben Tiflis'de olan Rusya me'mûru Bankratyef generalin tahrîrâtıdır."

Devletlü, 'âufetlü, mekremetlü, muhibb-i efhamım vezîr-i celîlü'ş-şan hazretleri,

Erzurum'da bi'l-me'mûriyye mukim Kapudan Venikof yedine teslimen celâdetlü Feld-Mareşal Graf Paskyeviç dö İrvan muhiblerine mersûl kâi'me-i devletleri Feld-Mareşal müşârünileyhin emr-i hazret-i imparatorî üzere Petreburg'a azîmeti için bu taraftan hareket-leri günde Tiflis'e vâsıl olup müşârünileyhin gıyâbında bu cânibin umûr-ı 'askeriyye ve mülkiyyeyi idâreye bu senâverleri me'mûr olduğundan, cenâb-ı müşîrîleriyle feth-i bâb-ı mükâtebeye ve evvel be-evvel Kapudan-ı merkûm hakkında tesviğ buyurdukları mehâsin-i enzâr ve teveccühât-ı sâmilinin ifâ-yı merâsim-i teşekkürine muvakkaten olan iş bu me'mûriyyetimi ni'amü'l-vesile ittihâz eyledim. Erzurum ve Kars ve tevâbî'i olan mahâll-i ma'lûmeden Rusya arâzisine nakl ü iskân eden re'âyânın mezkûr 'âtundan hâsıl olan zehâ-yir selefleri 'atûfetlü Ali Şefik Paşa tarafından der-anbâr olunmuş olmak hasebiyle bâ-irâ-de-i aliyye tarafından ta'yîn olunacak vekîlin vürûdunda işbu zahîre maddesine sûret veril-

mek musammem olduğu ve reâyâ-yı mersûmenin ma'lum ü'l-mikdâr alacaklarının tahsîli husûsunun tanzîmine mübâşeret olunduğu ve işbu reâyâ zimmetlerinde dahi Erzurum ve havâlisinde olan ehl-i İslâm ve reâyâ zimmetlerinde dahi Erzurum ve havâlisinde olan ehl-i İslâm ve reâyânın iddi'âda oldukları alacaklarının tanzîmi zımnında bu tarafa bir vekîl irsâliyle tesviyesi matlûb-ı müşârünileyh idüğü ve zikr olunan zahîre ile alacak-verecek mâddeleri rû'yet kılınacağı ve Kapudan-ı merkûmun ol tarafa vürûdundan oniki gün sonra emlâk ve ârâzî fûrûhtı için meşrût olan onsekiz mâh müddet münkaziyye olmuş olduğu cihetle beyne'd-devleteyn derkâr olan bünyân-ı musâlahanın teşyîdine âsâr-ı râğbet-i müşîrîlerini izhâr zımnında zikr olunan onbir gün yol kırk gün müddet dahi savb-ı vâlâlarından ta'yîn olunduğu ve Çıldır kazâlarından zikr olunan müddet-i inkızâsına kadar ba'zen mevânî ve şiddet-i şitâyâ müsâdefetle ol taraflara çıkmamış olan ehl-i İslâm ile ba'zı reâyânın avdetlerine ruhsat verilmesi ricâsında oldukları zikr olunan kâ'ime-i devletlerinde bast ü iş'âr kılınmış idi. Haşmetlü Feld-Mareşal muhlislerinin bu bâbda muhibblerine verdiği ta'lîmât ve tenbîhât mucebince zikr-i âtî vechile cenâb-ı devletlerine cevâba müsâra'at ve ba'zı melhûzâtı arz ü işâret etmek vâcibe-i zimmet-i me'mûriyyetümdür. Zât-ı âlîlerinde meknûn olan cevher-i nesafet ü hakkaniyyet iktizâsınca reâyâ-yı mersûme mezzû'âtının hâsıl olan zahîre maddesinin ve ma'lûmü'l-mikdâr alacaklarının tahsîli husûsunun Kapudan-ı merkûmla bi'l-müzâkere tanzîmine tesviğ olunan himmet-i devletlerinden fevke'l-gâye memnûn olup bir an evvel bu mâddelerin tetemmîm ve tekmiline bezl-i mürüvvet eylemeleri ricâ-yı hâlisânem idüğü ve ol taraftan bu tarafa gelen re'âyâ zimmetlerinde Erzurum ve havâlisinde olan ehl-i İslâm ve re'âyânın iddi'âlarına dâir ise, bu muhibbleri henüz Erzurum'da bulunduğum esnâlarda bu mâddeye kemâl-i vukûf ve ittâlâ'im olup, müdde'î olan merkûm ehl-i İslâm ve re'âyânın cümlesi bu misillü iddi'âlarını taraf-ı hâlisâneme arz ü iş'âr etmiş olmalarıyla anların ekserisi Erzurum kâdısı ve müftüsü efendilerin ve sâ'ir erbâb-ı divânhâne olan ağavâtın huzûrlarında iddi'âlarını lede'l-isbât alacaklarını ne ise ahz ederek irzâ olunmuş ve sâ'ir vâfirin iddi'âları dahi zâhire ihrâc olunmamak derecelerde mahlût olarak bir vechle müsbit olunamadığından irzâları şer'ân ve kânûnen mümteni' olmuş olup, ma'a-hazâ ba'zılarının ma'mûlün bih senedât ile iddi'âları müsbit olduğu farz olursa bile re'âyâ-yı mersûmenin mezzû'âtından hâsıl olan zehâyir ile mu'âvaza ve tanzîm olunmak münâsib olmayup, belki mukaddemâ oturdukları karyelerde tapu senedleriyle bi'l-irs mâlik oldukları mezzû'â ve bağçe ve değirmen misillü emlâklarının bir mikdârı kıymetiyle mu'âvaza ve tesviye kılınmak muktezâ-yı hakkâ niyyetten olduğu ve emlâk ve ârâzî fûrûhtı için kırk gün dahi müddet ilâvesine himmet-i devletleri mücerred cenâb-ı müşîrîlerinin mütehallî oldukları hilye-i nesafat ve ra'iiyyetperverî lâzimesinden idüğü bî-iştibâh ise de, muhlisleri henüz Erzurum'da iken Rusya arâzisine gelüp iskân hâhişinde olan reâyâ emlâkların bey'ü fûrûht zımnında istid'â-yı ruhsat etmiş olup buna mebnî gerek cânib-i şark seraskeri devletlü Osman Paşa ve gerek Erzurum vâlisi nasb olunmuş olan sa'âdetlü el-hâc Hasan Paşa hazretlerine de'fatle taraf-ı halisânemden bu keyfiyyet tahrîr ü inhâ ve o makûle emlâk ve arâzînin bey'ü iştirâsına kimesne tarafından mümâna'at olunmamak üzere Erzurum ve Kars ahâlilerine evâmîr-i ekîde irsâl olunması istid'â olunmuş ve mümâileyh el-hâc Hasan Paşa tarafından sûret-i zâhirede bir kıt'a buyuruldu ol esnâda zuhûr etmiş ise de emlâk-ı mezkûreyi iştirâyâ cesâret eden her kangisi eşedd-i ukûbet ile mu'âteb olacağına dâ'ir harfiyyen el altında diğere tenbîhât-ı şedîde gönderilmiş olduğu ma'lûm olup, ba'dehu selefleri devletlü Ali Şefik Paşa'ya dahi kezâlik tahrîr-i keyfiyyet olunmuş ise de, iş bu mâdde mevânî-i müte'addide ile 'ukde-dâr-ı ta'vik olduğuna binâen nihâyetinde husûs-ı mezbûrun tetmîmi esbâbının istihsâlini li-ecli'l-iltimâs Kapudân-ı merkûmu re'âyâ taraflarından vekîl olan ma'lûmü'l-esâmî nasârâyı

savb-i müşîrelerine idhâle müşârünileyh Feld-Mareşal Graf hazretleri mecbûr olmuş olup, fi'l-vâkı' tahrîr buyurdukları vechle emlâk ve ârâzî fûrûhtu için meşrût olan on sekiz mâh müddet münkaziyye olduğu emr-i celî ise de, iş bu müddet zarfında emlâk arâzînin bey' ü iştirâsına kimesne tarafından mümâna'at olunmamak şartı dahi 'ahdnâmenin onüçüncü mâddesinde musarrah ve mastûr idüğü ve re'âyâ-yı mersûme evâ'il-i musâlahadan tâ müddet-i meşrûtanın inkizâsına kadar emlâk ve arâzîlerinin iştirâsı zımında mevânî'î müte'addideye düçâr oldukları hasabiyle şart-ı mezkûre ri'âyeten mübâ'adet olduğu nezd-i müşîrilerinde gayr-ı hâfi olup bu takdîrce esbâb-ı mezbûreye mebnî onsekiz mâh müddetinde fi'ile gelmesi mümkün olmamış olan bey'-i emlâk mâddesi kırk gün zarfında husûle gelmek mümteni'âtan olmağın, bu bâbda bi-eyyi hâlin kâfi ü vâfi bir müddet ta'yini iktizâ eylediği bi-minnetü te'âlâ karîn-i ilm-i devletleri oldukda beyne'd-devleteyn teyemmünen akd olunup yevmen fi-yevmin pezîrâ-yı teşeyyüdü istihkâm olan revâbit-ı müsâfât ve mevâlâta göre bu misillü cüz'iyî husûslar bunca zaman ma'rız-ı mübâhese ve müzâkerede olacak mevâddan olmadığı âşikâr ise de cenâb-ı müşîrilerine tahrîr-i keyfiyete mübâderet vâcibe-i zimmet-i hâlisânemden 'add olunup devleteyn beyninde mültezem olan usûl-i safvet ve fart-i meveddetin istikrârına rağbet-i müşîrîleri meczûm olmağın hakk ü 'adle muvâfık olan mevâdd-ı mezkûrenin bir an evvel tanzîm ve tetmîmine himmet-i sâmilere tesviğ ve bu bâbda muhlisleri cevâb-ı devletleriyle rehîn-i minnet ve sürûr-ı belîğ buyurulmak a'azz-ı müsted'â ve mütemennâ-yı sanâverânemdir.

5 Haziran sene-i Ceneral Leutnant Bankratyef
Müdir-i umûr-ı askeriyye
ve mülkiyye-i Gürcistan
ve sâ'irehum.

Büyük Mühür: Bankratyef
Yenâral-ı Rûsî
1830

EK-
BA. HH. Nr. 42478-A
Tarihi: 23.SA.1244 (4.9.1828)
Erzurum Vâlisi Gâlib Paşa'dan

Devletlü, 'âtfetlü, mürüvetlü, re'fetlü, vefiyyü'l-himem efendim sultanım hazretleri,

Sefer-i sâbıkda Kars ve Ahışa'ya Moskovlunun hücumunda henüz hiç i'âneleri yoğiken ve küffâr varoşlara dühûl etmiş iken, yalnız ahâlisi sürüp çıkarmışlar hattâ Ahışa'ya Erzurum'dan çıkarılan biraz 'askere hâcet kalmıyarak yoldan 'avdet etmişlerdir. Hazret-i 'âlemü's-sır ve'l hafıyyâta 'ayândır ki, Kars ve Ahışa sâye-i cenâb-ı pâdişâhîde kifâyetten ziyâde vaktiyle vâfir süvârî ve piyâde cem' olunmuş ve yolda ve mahallinde zehâyîrden ve mahallinde mühimmât ve levâzımdan zarûret çekdirilmemiş olup, bir seferde bu mikdâr 'askerin ictimâ'ı ve takım takım celb ve zemânıyla mahallerine erişdirilmesi vâkı' olmadığı-bilenler bilâ-riyâ kendü beynlerinde söylemektedir.

Takdire muvâfık olmadıkca ne çâre, kimin elinden ne gelür. Bu seferde Rusyalu Rumelî tarafından başka Anadolu hudûduna var kuvvetini vereceği ve müşkül olacağı emâreti

ve mehâmm-ı lâzime ibtidâ-yı maslahatta haram olmayarak Bâbîâli'ye inhâ olunduğu hâtur-nişân-ı vâlâları olmak gerektir. Ve küffârın mikdârı sayılır bilinür nesne olmayup, fakat Kars ve Çıldır paşalarının gönderdikleri tahrîrâtı bilâ-tasdîk takdîm eder idim. Zâtında ibtidâ Kars'a gelen düşmen askeri onbeş bine bâliğ olmadığı müte'ayyin ise de ol cânibe mikdâr-ı mezkûrle gelmesi mutlaka Karslı ha'inlerinin da'vet-i suhûletine mebnî olup, sonra Ahışa'ya gitmesinde Tiflis'de ve her nerede ne kadar 'askeri var ise cem' ve Açıkbaş ve sâ'ir Gürcistan halkının berü tarafa meyl ve ittibâ'ları tahsil olunmuş ise de, ikişer üçer bin 'askerle Hanlarının derûnlarına idhâline tevakkuf edüp, bu tertîb dahi der-dest iken ic-râsına vakt bulmaksızın Moskovlunun ilerüye sür'ati cihetiyle Gürcistan ahâlisi dahî fi'l-asl Rusyalunun tâbi' i olduğundan istediği askeri verdiklerinden mâ'adâ Ermeni milleti şimdiye dek Moskovluya mâ'il değil iken İran seferinden berü anlar dahi temâyül ve hâhişde olarak Kars ve Çıldır re'âyâsı derhâl tebaiyyetle Moskovluya 'asker olmakda ve hattâ Kars'dan zabt ettiği eslihâyı re'âyâ taksîmle Soldat yazmış deyû sebeblerle peyâpey teksir-i cem'iyet eylemiş ve şimdi bir sefere kıyâs olmayarak işini külliyyetlü top ve topçuyla görmeye başlamış ve zemanе 'askerinde ise gayret-i İslâmiyye hiç olmadığından fazla Moskovludan yılgnlık derecesi ta'rîf kabûl etmeyüp, görmeksizin uzakdan firâr derecesine varmış ve eğerçe Kars vak'ası ihânetle olup Ahışa'da böyle şey olmamış ve 'umûmen 'ahd ü misâk etmişler idi. Ne çâre muktezâ-yı kader yerini bulmuş olmağla, 'alâyim-i zâhireye nazaran şu havâli ahâlisine min-tarafullah terbiye-i şedîde olmak anlaşılmağın hazret-i muhavvelü'l-ahvâlden leyl ü nehâr hüsn-i hâle tahvîl tazarru' olunmaktadır. Kars maddesi vukû'unda Erzurum'un dahi esbâb-ı adîde cihetiyle mahûf idüğünü inhâya ictirâ etmişdim. Şimdi ise dahi ziyâdedir. Hazret-i erhamü'r-râhümîn encâmını hayr eyliye, âmin. Tez elden istid'â-yı âcizânem külliyyetlü akçe ve topçu, arabacı olup, bundan akdem iki bin kîse irsâl buyurulmuş ise de böyle vakitte zarûriyyât-ı seferiyyeye nihâyet olmadığından hitâma karib olmuş ve 'evvel ü âhır cümlesinin hesâbı defterdâr-ı ordu efendi bedellerinin vürûdunda görülecek ve bu hâllerle akçe istemek nâ-revâ ise de bundan sonra dahi akçesiz bir iş görülemeyeceği izhâr olmak mülâbesesiyle ol bâbda lütf ü kerem cenâb-ı vefiyyü'l-himemindir.

(Mühür)

EK-

BA. HH. Nr. 43065-Ş

Tarih: Gurre-i RA. 1246 (20.8.1830)

Kars ahâlisi adına tanzim edilmiş ve 23 adet mührü havi Arzuhâl.

Devletlü, 'inâyetlü, mürü'etlü, fukarâ ve zu'afâ kullarına mezîd merhametlü, veliyyü'n-ni'am, kesîrü'l-lutf ve'l-kerem dâme mâdâmü'l-'âlem Sultanım hazretleri,

Cenâb-ı hakk eyyâm-ı 'ömr ü devlet ü ikbâl-i veliyyü'n-ni'amânelerin rûz be-rûz müterak-kî ve efzûn ve sâye-i hümmâ-vâye-i rahîmânelerin bu ahâli-i Kars üzerinde devâma makrûn eylemek da'vâtıyla mahzar gûne 'arzuhâl-i bendegânemizdir ki, sene-i mâziyyede Moskolu keferesi beldemizi istilâ eyledikde dînimiz uğruna ihtiyâr-ı diyâr-ı gurbette bir seneden mütecâviz meks ü ikâmet ve her birimiz muhtâc-ı nân ve fakr ü fâkaya düçâr olarak 'ürÿân kalup, tahayürde iken sâye-i ma'delet-vâye-i hazret-i şehensâhîde sulh ü salâh vâkı'

olup, bâ-emr-i âlî vatan-ı asliyyemiz olan belde-i Kars'a ʿavdet eylediğimizde ekserimizin sekenâsını küffâr-ı hâk-sâr tahrîb eylediğinden ekserimiz hayme altında kalur gibi birer göz dâmda nâle vü figân ile kalmışız ve mevsim-i zirâʿatde diyâr-ı gurbette bulunduğumuzdan zirâʿat edemeyüp ekl edecek zahîremiz yok ve kurâlarımızda tavattun eden reʿâyânın ekserisi öte giçeye geçtiklerinde kurâlarımızın dâmlarını hedm ve odunların öte giçeye nakl ve kendileri için dahil-i hudûd-ı Moskoluda dâmlar binâ ve zerʿ eyledikleri zehâʿiri dahi külliyyen öte giçeye nakl eylemek sadedinde olduklarından, bu sene-i mübârekeke kendü beldemiz hudûdunda sadurmak edecek zahîremiz olmadığı kaʿş-şems fî vasatü'n-nehâr zâhir ü âşikârdır ve bu emsâli perîşânlığımız olmadığından iki bârgîr biner bir ulâk gelse kirâcı bulunup bârgîr iʿtâ olunmağa iktidârımız yok ve belde-i Kars'ın derûn ve bîrûnunda olan fukarâ ve reʿâyâ bir kaç sene tekâlif-i ʿorfıyyeden ʿafv olunmasa beldemiz ve kurâlarımız şen ve âbâd olmaz, lutf ü reʿfet buyurup hâl-i perîşâniyyetimizi tahrîr ve niyâz eylediğimiz vech üzre der-bâr-ı maʿdelet-karâr-ı hazret-i pâdişâhiyye tahrîr buyurup ekall sekiz bin kile hinta Anadolu'da bulunan mahallere semenini hazine-i ʿâmire-i hazret-i şâhânedan irsâl ve bu sene-i mübârekeke vakt-i harîfde belde-i Kars'a nakl ettirilüp ve ahâli-i Kars'ın fukârasına bâ-defter-i deyn olarak iʿtâ olunup, bi-kerem-i hüdâ bir seneden sonra mîrî ânbarına vazʿ olunup bir habbesi telef olunmuyarak hıfz oluna ve bir mîkdâr meblağ idâre-i rukûb mürûr u ʿubûr için ihsân buyurulup, ahâli-i serhâddi senâ-hân buyurmaları ve birkaç sene Kars'ın derûn (ve) bîrûnunda olan fukarâ ve reʿâyâyı tekâlif-i ʿorfıyyeden muʿâf buyurmaları niyâziyla ahâli-i serhâddi ilâ âhîrül-ömr devâm-ı eyyâm-ı ömr ü devletleri için duʿacı ve senâ-hân buyurmaları bâbında ve her hâlde emr ü fermân ve lutf u ihsân devletlü ʿinâyetlü fukarâ ve zuʿafâ kullarına mezîd merhametlü veliyyü'n-niʿam kesîrül-lutf ve'l-kerem efendimiz sultanımız hazretlerindedir. Tahriren fî gurre-i rebîʿü'l-evvelî sene sitte ve erbaʿîn ve mieteyn ve elf.

EK-

BA. HH. Nr. 43022-D

Tarihi: 19.B.1245 (12.X.1830)

Eleşgirt müftisi ve müderrisi efendilerden gelmiştir.

Devletlü, ʿinâyetlü, mürüvvetlü, merhametlü, ʿulüvvü'l-himem ve kesîrül-kerem, veliyyü'n-niʿam efendim sultanım hazretleri,

Bâ-devlet-i ikbâl-i ebedî ve saʿâdet-i iclâl-ı sermedî ile sağ olsun. Arzuhâl-i çâker-i müstedʿileridir ki, bu kullarına emr buyurulduğu veche üzre Eleşgird kazâsına gidüp kalʿada teskînen, gerek kalʿada olan ʿumûm reʿâyâ ve gerek kurâlardan olanları bi'l - külliyye cemʿ idüp, cümlesine ferdin ferdin efendimiz bu bendelerine takrîr buyurduğu gibi ümîd ve istimâl ve reʿy ü kanâʿat verilüp, anlar dahi bu bendelerin sözüne kanâʿat edüp cümlesi yek-cihet ʿavk ü meks etmelerine söz verüp, siz efendimizin eyyâm-ı ʿömr-ı devletlerine duʿâ ve senâlar kaydındadırlar. Ve lâkin, onyedî hâne söz tutmayup, birisi ملك اغبك oğlu zimmî, onaltısı dahi kimisi kalʿalı ve kimisi kurâlardan kendü ihtiyârları ile gideceklerdir. Mâ-bakâsı cümlesi yerlü yerlerinde kalacakdırlar. “Şâyed bizleri cebren ve kahren döğerek götürürlerse elimizden ne gelür” dediler, “yoksa bizler kendü ihtiyârımız ile bir türlü yerimizden hareket etmeyiz”, diyerek bu bendelerine yek-cihet söz verdiler. ol sebebden ki, bizlere dediler ki, “çünkü sizler bizler için gidüp taʿahhüd eylemişsiniz, bizler dahi sizlere

teslîm olup eğer 'ahdınıza muhâlefet ederseniz sizi dahî Allah'a teslîm eyledik" deyû cevâp verdiler. Bu işbu mesûfların takrîrlerine binâen bizler dahi cânib-i devletlerine 'arzu hâle cesâret kılmuşız. Bâkıy emrû fermân ve lutf-ı ihsân devletlü, 'inâyettlü, merhametlü efendim sultanım hazretlerindir.

Bende

Ed - dâ'î bi'l - hayr

el - me'zûn bi'l - ifta

Abdurrahman Efendi

Bende

Ed - dâ'î bi'l - hayr

el - Müderris

Sa' dullah Efendi

Ve Eleşgird'de olan re'isin ismi Kemendâr'dır. Gerek kal'ada olan ve gerek kurâ re'âyâları cem' idüp, bizlerin gittiğini gûş ettiğine binâen demiş ki, "cümleliz isimlerinizi yazdırın ki gidesiz" ve re'âyâlar dahi cevâp vermişler ki, "meğer bizleri bi'l-küllüyye katl idesin, yoksa birimiz Pâdişâh-ı penâh hazretlerinin memleketinden çıkup bir tarafa gidecek değiliz." Evvelen tahrîr olunan onyedi evden mâ'adâ onyedi ev ihtiyârlarıyla gideceklerdir.

EK-

BA. HH. Nr. 43153-I

Tarih: 23.Ş.1245 (17.2.1830)

Der-i devlet-mekîne 'arz-ı dâ'î-i kemîneleridir ki, devlet-i 'aliyye-i ebedi'l-karâr ile Rusya devleti beyninde 'akd-ı musâlaha olunarak hasbe'l-kader memâlik-i mahrûsede hudûd-ı şarkıyyede istilâ-dîde olan mahallerin şuraya buraya dağılmış olan ehl-i İslâm ve gerek re'âyânın hîn-i tahliyede evtân-ı kadîmelerine ircâ' ü iskânlarıyla kemâ fi'l-kadîm herkes zirâ'at ve hırâset ve san'at-ı ticâretüyle meşgûl olarak asûde-hâl ve müreffehü'l-bâl olmaları esbâbının istihsâli irâde-i seniyye-i mülûkâne muktezâsından idüğü ve ol makûle istilâ gören mahallerde mütemekkin re'âyâdan sefer münâsebetiyle ba'zı gûne harekette bulunarak el-haletü-hazihi harekât-ı sabıkalarına nedâmetle izhâr-ı peşîmânî ve istid'â-yı avf edenler haklarında vedî'atullah olduğundan esfer takrîbiyle şâyed içlerinde ba'zıları her ne kadar tavr-ı ra'ıyyete münâfi harekette bulunmuş ise de müsâlaha-i hayriyyeye hürmeten sebkât eden hareketlerinden dolayı gerek şimdi ve gerek bundan sonra hiç biri mu'ateb olmayıp avf ü safh ü ma'füv olunup, min-ba'd zerre-nümâ zarar ü gezend isâbet etmiyeceği ve haklarından erzânî buyurulan müsâ'ade-i 'aliyye-i hazret-i saltanat- seniyye-i mülûkânenin teşekkürünü bilüp, ba'dezîn kimesne tarafından bir gûne ta'addî ve ta'arruz vuku'a gelmesi bâbında zibâiş-i efzâ-yı sahife-pirâ-yı sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mantûkunca hâlâ Trabzon vâlisi ve ilhâken Konya sancağı mutasarrıfı ve Canik muhassılı ve şark cânibi seraskeri Hazinedâr-zâde vezir-i rûşen-zamîr devletlü Osman Paşa hazretlerine hitâben sâdır ve vârid olan fermân-ı cihân-mutâ'ın bir küt'a mahzar sûreti ve mucebince vezir-i müşârûnileyh hazretlerinin emirnâme-i sâmi-i düstûrâneleri Selâm Ağalarn Timûr Efendi mübâşeretiyle medine-i Erzurum mahkemesine lede'l-vürûd bi'l-cümle vücûh-ı memleket ve müdebbir-i umûr-ı ra'ıyyet muvâcehelerinde kıyâmen ve ta'zimen feth ü kırâ'at olundukda sem'an ve tâ'aten merâsimin ba'de'l-edâ dest-i küşad-ı dergâh-ı hâlîku'l-'ibâd kılınup, sebeb-i bekâ-yı şerî'at seyyidü'l-enâm ve rûh-fezâ-yı kaffe-i ehl-i İslâm mesâbesinde olan halife-i rû-yı zemîn ebedu'llahu hilâfetihu ilâ yevmi'd-dîn efendimiz

hazretlerinin ezdiyâd-ı ömr ü devlet ve imtidâd-ı fart-ı şevketleri da[‘]vât-ı kemâ vecb[‘]aynen müdâvemet zokâk ve mecmu[‘]ü'n-nâs olan esvâkda münâdiler nidâ ve mezâmîn-i merâhim-rehîn-i fermân-ı celîlü's-şânı cümlemin gûş u hûşlarına ilkâ vü telkîn olunduğu vâkı[‘]-ı hâl pâye-i serîr-i i[‘]lâya i[‘]lâm olundu. Bâkü'l-emr li-hazret-i men-lehü'l-emrindir. Hurrîre fi'l-yevm's-sâlis ve'l-[‘]işrîn min Şa[‘]bânü'l-mu[‘]azzam sene hamse ve erba[‘]în mieteyn ve elf.

El abdü'd-dâ[‘]î li'd-devleti'l[‘]aliyyeti'l-osmaniyye

Es-seyyid Mehmed Nûrî el-müvellâ hilâfuhu medine-i Erzurum.

Aynı şekilde Hınıs (BA. HH. Nr. 43153-H) ve Muş (BA. HH. Nr. 43153-G).

EK-

BA. HH. Nr. 42741-E

Tarihi: 21.Ş.1245 (15.2.1839)

Cenâb-i merâhim-vây-ı (?) veliyyü'n-ni[‘] amîllerine takrîr-i kullandır ki, Rusya devleti cânîbinden elyevm Erzurum'da ik[‘]âd olan Pankratyef General bu def[‘]a bundan amdem hedm eylediği tabye ve sâ'ir mahalleri müceddeden ta[‘]mîr ve üzerlerine toplar keşide vü vaz[‘] ve Hasan Kal[‘]ası tarafından mühimmât ve cebehâne getirüp gün be-gün kendüyü metânet ve[‘] askerine takviyyet virmekte ve mukaddemen Erzurum'un derûnunda ve Ova kurâlarında hasârât olunandan mâ[‘]adâ imdî yine ba[‘]zı kurâları hedm ve hatablarını Erzurum'a nakl ve ihrâk eyledikleri ve fukarânın perîşâniyeti derece-i kemâlde ve tâb ü tehammülleri kalmadığından başka Erzurum'da sâkin ve müteemekkîn re[‘]âyâların meyânelerinde bir mikdâr erâzil ve erâcif tâi'feleri cibiliyetlerinde merkûz olan habâsetlerini izhâr, bu böyle iken târîh-i arzuhâl-i çâkerîden üç-dört gün akdem esbâk Kars Muhafızı devletlü Osman Paşa karındâşınız hazretlerinin dâ'ire-i devletleri hademelerinden bir kaç tevâbi[‘]lerini mecrûh ettiklerinde ferdâsı General mersûm eşkuyâ-yı mesfûrun birkaç neferi kayd ü bend ile müşârünileyh hazretlerinin bâb-ı devletlerinde çıga çektirüp, güyâ ki icrâsında olduğu ve ehl-i İslâmın cümlesine veleh gelüp meyyit-i mütehayyir olup, yedlerinde sabırdan gayrı bir çâre olmadığı işbu husûsât-ı[‘] âcizânelerimizin ifâdesi elzem-i hâl idüğünden hâk-pây-ı devletleri oldukda ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân lutf u[‘] inâyet-i bî-pâyân li-hazret-i men lehü'l-emrindir.

El[‘]abd-ı dâ[‘]î

Bende

İbrahim Edhem

Ömer zâde

(Erzurum Müftisi)

Ömer

Mühür

Mühür

EK-

BA. HH. Nr. 36432-F

Takrîr-i kullandır ki,

[‘]Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye binbaşısı Sâlih Ağa kullarıyla takdîm olunan[‘] arzuhâl-i çâkerîde icmâlen Erzurum re[‘]âyâlarının hâl ü keyfiyyâtlarına dâ'ir bir mikdâr Rus-

ya ile gitmeyeyüz ve mâ'adaları kemâfi's-sâbık kendü kâr ü kesb ü ta' ayyüşleri meşgûliyye-
 tinde oldukları niyâz olunmuş ise de, târîh-i 'arzûhâlimden bir gün akdem 'alenen keşîş ve
 ruhbânlar hâne be-hâne ve mahalle be-mahalle cüst ü cû ederek, re'âyânın bi'l-cümlesine
 tenbîh ve dikkat olunarak, "varın Karabaş'ın defterine giden ve gitmeyen kayd olunsun, gi-
 denleri Karabaş defterine yazılsun, gitmeyenlerini mahalle imâmlarının defterine kayd et-
 tirsünler, imâmların defterine kayd olanların cümlesinin emvâl ve eşyâları nehb ü gârât ve
 hâneleri ihrâk olunacaktır" deyu ihâfe ve tazyık ve nefsi-i Erzurum'dan gayrı Hınıs ve Tek-
 man ve Ova ve Pasin vesâ'ir kazâlarına adamlar ta'yîniyle cümlesini deftere alup ve "Tiflis
 tarafına gidin" deyü ibrâm ve hâh-nâhâh deftere idhâl ettikleri mesmû'-ı çâkerleri oldukda
 bir taraftan dahi Karabaş re'âyâyı Patrikhâne'ye getirüp, zılgıtlayup, gitmeyelerine dikkat
 ve ihtimâm ettiği, bu tarafta kulunuz ve müfti efendi ve a'yân, Ağa vesâ'ir vücûh bi'l-
 cümlesi istişâre ve açıktan re'âyâları tesahüb ve emniyyet veremeyüp sırren emniyyet ve it-
 minân veriliyor ise de müfid olmayup, gerçi mukaddem Ceneral-i mersûm ile
 görüştüğümüzde, mektûb-ı sâmilerezizin me'âl-i devletlerine ittilâ'ları hâsıl ve "efendimiz
 her ne emr buyurmuşlar ise emirleri vechle rü'yet ve tanzîm ederiz", deyü cevâbları oldu
 ise de el'ân yine o cevâbda olup aslında mahfice tahrîk ediyorlar ise de bu def'a 'alenen
 gitmeyenlerini ihâfe ve tazyık edüp, açıktan kullarınız istishâb olunmayup, iş bu târîh-i 'ar-
 zuhâlimiz yevm-i sebt bi'n-nefs müceddeden Ceneral-i mersûm ile mülâkat ve re'âyâ hu-
 sûslarını emr-i devletleriniz üzre şifâhen kendüsüne kânûn ve şürûtca mülâyemetle ifâde ve
 etrâfiyla yegân yegân tefhîm oldukda aslân ve kat'ân üzerine alıvermeyüp, re'âyâlardan
 ve ba'zı kurâ ahâlisinden 'ind-i çâkeriye gelüp gitmelerini kullarınıza gizlice ifâde ve ta-
 zallüm etmişler ise de, bunların cümlesi ifâdemizde "bu mâddeden benim 'ilm ü haberim
 olmayup cevâbında Rusyalı tarafından zor olmaz rızâlarıyla gider olur ise febihâ ne'amü'l-
 merâm yoksa rızâsıyla olmayanlara ruhsatımız yokdur" deyu bastı makâl eyledi ise de keşîş
 ve ruhbânlar vasıtasıyla mesfûrları ihâfe ve tazyıktan hâlî ve berî olmadığı zâhir ü nümâ-
 yân olmağla yed-i kullarında ta'lîmnâme gibi bir nesne i'tâ buyurulmamış ise de, sâye-i
 hümâ-vâye-i devletinizde lisânen ve yoluyla iskât edecek cevâblar ifâde eylediğimizde gûyâ
 kullarınızdan memnûn ve efendimize muhabbet ve hulûslarını izâh etmeleriyle veliyyü'n-
 ni' met-i bî-minnetim efendim bu husûsu kullarınız tarafından tahrîrine cesâret eylediğimizi
 beyân buyurulmayarak 'acâleten takdîm kılınması elzem ve muktazî olduğundan tahrîrine
 cesâret kılınmıştır. İnşâ Allahu te'âlâ vâsıl-ı dest-i devlet ve muhât-ı 'ilm-i 'âlem-şümûl-i
 hidivâneleri oldukda husûs-ı mezbûru vech-i vecîh-i hasene ile irâde-i 'aliyyeleri ne vechle
 sâdır buyurulur ise ber-kadem-i akdem emr ü fermânları ihsân ve 'inâyet buyurmaları bâ-
 bında bu bâbda ve her hâlde emr ü fermân ve lutf ü ihsân li-hazret-i men lehü'l-emrindir.

El-abdü'd-dâ'î

Bende

Bende el-hâc

İbrâhim Edhem

Ali Râşid

Ömer-zâde

el-müfti-i Erzurum.

Ömer. Ser bevâbân-ı

Dergâh-ı

Âlî

EK-

BA. HH. Nr, 44264-Y

Tarihi : 23.SA.1243 (11.3.1828)

Veliyyü'n-ni'âmâ bende perverâ çaker-nüvâzâ efendim hazretleri, Kars kazâlarından Şüregel kazâsının resmî ve kurâları re'âyâsı ve İslâmı tahrîr olunup, kulların hatır-ı 'âcizâne me şu vechile geler ki, ser-hudûdda vâki' re'âyâlarını içerde olan karyelere nakl ettirüp, yerlerine İslâm fukarası yok ise de Bozcalulardan konulsa ve harabeleri dahi anlar ile i'mâr olunsa re'âyânın firârisi olmayacağı ve Moskolu tarafına re'âyâ tarafından gidüp-geleni merâm olunca zabtları kabil olacağı ve ahâlî ile müzâkere olunmıyarak veliyyü'n-nimetin efendime istizâne ictirâ olunmuştur. Re'y-i 'aliyye-i veliyyü'n-ni'amîlerine muvaffık gelür ise ahâlî ile müzâkere olunacağı ve 'akl-ı 'abidânem idâre edemediği mahzûru olduğu sûrette lisâne alınmıyacağı ma'lûm-ı 'ilm-i 'âlemâra-yı veliyyü'n-ni'amîleri buyuruldukda bu bâbda ve her hâlde emr ü fermân ve lutf u ihsan veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetim efendim sultanım hazretlerindir.

(Mühür)

Mehmed Emin

Kars Muhafızınıdır. Bu vechle tanzîmi tasvîb ve tahrîr olunup, henüz cevâbı gelmemiştir. Ve diğer şukkasında olan re'âyâ-yı meşkükenin def'i dahi yazılmışdır.

EK-

BA. HH. Nr. 36432-B

Tarihi : 13.Sa.1245 (14.8.1829)

Trabzon vâlisi Osman Paşa'dan gelen kaime.

Devletlü, 'inâyetlü, 'âtufetlü übbehetlü, mezîd-i re'fet ve merhametlü veliyyü'n-ni'am, 'amîmü'l-cûd ve'l-kerem efendim sultanım hazretleri,

Erzurum ve Sivas vâlisi 'âtufetlü Hasan Paşa hazretlerinin bu def'a vârid olan bir kıt'a tahrîrâtı me'âlinde Erzurum'da olan Rusyalu cenerali re'âyâyı tahrîk ve iğfâl ve kazâ ve nevâhîsinde olan ehl-i zirâ'ât ve hirâseti zecren men' ü ibtâl etmekte olduğu ve Erzurum'da olan Ermeni Karabaşı dahi Rusyaluya teba'iyetle millet-i mersûmeyi ol tarafa tergîb ü teşvîk ve meyl-i rağbet etmeyenlerin iz'âc ve tazyîk ve Erzurum'a muzâf olan Pasin ve Mecingerd ve Hınıs ve Tekman ve Tercan kazâlarına Karabaş-ı mersûm tarafından ademler gönderüb, cebren ve zecren tahrîr ve kayd-ı defter eylediğini mübeyyin Erzurum vücûhu tarafından müte'âkibü'z-zuhûr tahrîrâtlar vürûd etmiş ve Erzurum'da olan Karabaş'ın 'azliyle âher Karabaş geleceği hâvadisî tefevvüh eylediğinden nakl ü iskâna hâhişger olmayan re'âyâlara havâdis-i mezkûre mucib-i teselli olmağla Karabaş-ı mersûmun 'azli ve mesbûkü't-tecrûbe bir Karabaş me'mûr ve menzile süvâr olarak irsâli husûsuyla Dersa'âdet'de olan Rusya devleti murahhası tarafından ceneral-i mersûme mugâyır-i şurûtnâme hareketten keff-i yed ve re'âyâyâ vâki' olan cebr ü iz'âc mu'âmelesinden tebriye-i zimmet eylemek husûsuna dâ'ir tenbihî hâvî mektûb irsâli husûsâtını bâ-ma'rûzât inhâ ve iltimâs eylediği muharrer ve mezkûr olup, Devlet-i 'aliyye ile Rusya devleti miyânesinde olan re'âyâ şurûtnâme-i ma'hûde tarihininden müddet-i ma'lûmesinin hitâmına kadar muhayyer olup, re'â-

yâ maddesi menâfi-i sulh ü musâfât olacağı kazıyyesi 'âtuftlü Hasan Paşa hazretleriyle bi'l-muhâbere dostâne mu'âmele bi'd-defa'ât Ceneral-i mersûma iş'âr ve âdemlerimizin kulları irsâl olunmuş ise de 'arz-ı muvalât ve izhâr-ı mihr ü dâd ile o makûle hâlât-ı nâmarziyyeyi kat'an tecvîz etmeyeceklerini irâd ederek cevâblar tahrîr eder ise de yine iç yüzünden merâmlarının icrâsına mübâşir olup dostâne mu'âmelemizden bir eser zâhir ve vakt-i tahliye takarrub etdikce tahrîk-i re'âyâ mâddesine isrâr ve ikdâmları bedîhî ve bâhir olmağla tafsîl-i hâl müşârünileyh hazretlerinin takdîm-i pîşgâh-ı mün'imâneleri kılınan ma'rûzâtı me'âlinde muhât-ı 'ilm-i cihân-şümûl-i asâfâneleri buyuduldukda Patrikhâne tarafından Karabaş ve devlet-i müşârünileyha murahhası cânibinden tahrîrât irsâli irâde-i 'aliyyelerine muvâfık ise icrâsı emr ü fermân-ı dâverânelerine menût olup istid'â olunan Karabaş ile tenbîhi havî mektûbun irsâli fâideden hâlî olmayacağı hâtır-güzâr-ı çâkerî ise de iktizâsının icrâsı mücerred irâde-i kat'ia-i 'aliyyelerine menût idüğü mâ'rızında işbu arîze-i çâkerâ-nem tahrîrine ibtidâr ve takdîm-i hâkpây-ı vâcibüt'ta'zîm-i âsafâneleri kılındı. Ol bâbda emr ü fermân hazreti men lehü'l-emrindir.

Bende Es-seyyid Osman. (Mühür).

EK-

BA. HH. Nr. 36840-H

Tarih : 23.Z.1247 (24.4.1832)

Der-i devlet-mekîne 'arz-ı dâ'i-i kemînelidir ki, medine-i Erzurum'da 'ulemâ ve sule-hâ ve e'imme ve hutebâ' ve vücûh-ı belde ve cümle ahâli kulları meclis-i şer'î-i şerîfde şöyle takrîr-i kelâm iderler ki, Erzurum ve Kars eyâletleriyle bi'l-cümle havâlî-i şarkıyye-i memâlik-i devlet-i 'aliyyede mütemekkin olan re'âyâdan Erzurum'un hengam-ı istilâsında Rusya devletine teba'iyet ile terk-i evtân edüp beraber gitmiş olan re'âyânın eyâlât ve elviye-i mezkûrenin havî olduğu kazâ ve kurâsında olan kaffe-i emlâk ve 'arâzî ve 'akârât-ı vesâirelerinin cümlesi bey' ve fûrûht olunmak ve re'âyâ-yı mezkûrenin mahâll-i merkümede sâkin ve mütemekkin ehl-i İslâm ve re'âyâ zimmetlerinde olan alacakları yerlü yerinden ahz ü tahsil kılınmak üzere devlet-i müşârünileyhânın Tiflis'de olan Ceneral'i tarafından me'mûr ile re'âyâ-yı mersûme taraflarından cend nefer vekîlleri, kırkaltı senesi Ramazan-ı şerîfde bu tarafa gelmiş ve bu bâbda alacak ve zehâ'ir maddelerine bir diyecek yoğ ise de emlâk ve 'arâzî ve 'akârât maddeleriçün 'ahd ü şart ve müddet-i ma'lûme maddelerine dâ'ir tarafeynden miyânede münâza'a vuku' bulmuş ise de hâlâ vâlî-i vâlâ-şân-ı eyâlet-i Erzurum ve Van ve aktâr-ı şarkıyye seraskeri devletlü Es'ad Paşa hazretleri bu makûle umûr-ı cüz'iyye zımnında imtidâd-ı münâza'ât sûretlerini tensîb itmeyerek, Ceneral mümâileyh ile bi'l-mukâtebe sâlifü'z-zikr re'âyâ-yı mezbûrenin me'vâ-yı kadîmelerinde terk etmiş oldukları emlâk ve 'arâzî-i vesâireden müşârünileyh tarafından verilen müddet-i ma'lûme zarfında me'mûr ve vekîl-i mesfûrân ma'rifetleriyle fûrûht olunan emlâk ve 'arâzî-i vesâireden mâ'adâsı bu tarafın olmak ve re'âyâ-yı mezkûrenin havâlî-i şarkıyyede mütevattın ehl-i İslâm ve re'âyâ zimmetlerinde bâ-tahvîl ve defter iddi'âda oldukları alacaklarından dahi me'mûr ve vekîller ma'rifetiyle işbu kırkyedi senesi Ramazan-ı şerîfinin onbeşinci gününe değin kusûr her ne mîkdâr alacakları ve sâ'ir zehâ'ir ve hubûbâta dâ'ir her neleri kalmış ise ol dahi bu tarafta kalmak ve bu tarafta olan ehl-i İslâm ve re'âyânın dahi terk-i evtân eden re'âyâ zimmetlerinde kable'l-istilâ her ne kadar alacakları var ise bu taraftan dahi aranmamak üzere yalnız dört yüz on bin kuruş bu taraftan verilmek ve meblâğ-ı mezkûr iki sene hitâmında iki tak-

sitle te'diye kılınmak şartıyla inzimâm-ı re'y-i hazret-i müşârünileyh ve mârifet-şer' ma'rifetleriyle ve tarafeynin hüsn-i rızâsıyla emlak ve 'arâzî-i mezkûre taraf-ı müşârünileyhden bâ'de'l-iştirâ emlak ve 'arâzî-i mezkûre içlerimizden bi'l-intihâb ta'yîn kılınan vücûh ma'rifetiyle bey' ü fûrûht olunarak, devlet-i müşârünileyhâ tarafından verilecek meblâğ-ı mezkûr işbu emlak-ı vesâ'ire esmânından çıkarıldıktan sonra ve bu mâtde zımında bâ-defter-i müfredât vâkı' olan mesârifât dahi edâ olunduktan sonra kusur kalmış olan emlak-ı vesâ'ireden dahi bu tarafta re'âyâ-yı mersûmeden alacak iddi'â edenlerin müdde'aları 'inde's-şer' sâbit ve mütehakkık olur ise ifâ-yı hukûk kılınmak ve marû'z-zikr devlet-i müşârünileyhâ tarafına verilecek meblâğ-ı mezkûr tekâsît-i mâ'lûmesi hulûlünde verilmesi husûsuna ve hasbe'l-vakt ve'l-hâl emlak ve 'arâzî-i mezkûre satılamayup da gerek taksît-i mezkûreden noksan görünecek akça bizlerle nefs-i Erzurum ve mahâll-i mezkûrede bulunan Voyvodagân ve vücûh ve müte'ayyinân ve ashâb-ı iktidâr taraflarından istikâz sûretiyle uydurulup, tekâsît-i mezkûre vakt-i hulûlünde cümle ittifâkıyla mahalline edâ birle emlak ve 'arâzî-i vesâ'ireden tâlibine satıldıkça ve alacaktan tahsîl olundukça ve husûs zımında gerek taraflarımızdan ve gerek Voyvodagân ve zî-iktidâr taraflarından alâ tariki'l-istikrâz akçe alınırca, alınacak mahallere derhâl te'diye kılınmasına ve kusûr almış olan emlak ve 'arâzî ve alacak bu tarafın alacağına kifâyet etmezse mârifet-i şer'le ashâb-ı matûbât tarafına guremâ vechle verilüp bitürülmesine dâ'ir beynimizde çend meclis müzâkere olunduktan sonra tafsîl olunan şart ve karâr umûr-ı hayriyyeden ve memleketimiz ve havâlî şarkıyyede mütevatn bi'l-cümle ahâlî-i fukarâ haklarında hayırlı bir maslahat olduğu cihetle, bi-tevfik-i Allahu te'âla husûs-ı mezkûrun tanzîm ve tesviyesi ittifâk-ı ârâ ile taraf-ı müşârünileyhe bi'l-ittifâk 'arz ve istid'â eylediğimizde ve ol bâbda vâkı' olan ta'ahhüdümüze mebnî istid'âlarımızda müsâ'adeten husûs-ı mezkûru me'mûr ve vekîl-i mersûmânla ber-vechi karâr bi'l-müzâkere tıbbî istid'âlarımız üzere karârlaştırdıktan sonra emlak ve 'arâzî-i vesâ'ire defâtiriyle tarafeynden icâb eden senedler bâ-tanzîm mübâdele resminin icrâsıyla maslahata faysal verildikten sonra tekâsît-i mezkûre ile Rusyalu tarafına verilecek mezkûr dört yük on bin guruş için müşânüileyh hazretleri istid'âlarımızla me'mûr-ı mersûm tarafına bir kı't'a deyn tahvîli i'tâ buyurmuş olmağla, gerek re'âyâsı terk-i evtân edip emlak ve 'arâzî ve alacağı kalmış olan kazaların voyvodaları ve vücûh ve müte'ayyinânı taraflarından ve gerek tarafımızdan müşârünileyh hazretlerine mezkûr dört yük on bin guruşu zikr olunan taksît vechle müte'ahhid olduklarımızı mübeyyin bizler mahzar güne 'arzuhâl ettik, sen dahi mahzarımızı musaddak bir kı't'a ilâm ediver deyü, dâ'ilerine niyâz ve iltimâs etmeleriyle evvelki vâkı'ü'l-hâl bi'l-iltimâs pâye-serîr-i eâliye 'arz ü ilâm olundu. Bakı emr hazret-i men-lehü'l-emrindir. Hurrîre fi'l-yevmi's-sâlis ve'l-işrin min şehri zilkâ'detü's-şerîf, sene seb'â ve erbâ'in ve mieteyn ve elf.

El'abdü'd-dâ'î li-devleti'l 'aliyyeti'l-osmaniyye

Kadı-zâde Feyzu'llah el-müvellâ hilâfuhu bi-medinet-i Erzurum.

EK-

BA. HH. Nr. 36840

'Atabe-i 'aliyye-i gerdûn-vekâr ve südde-i seniyye-i sipihr-ictihâ -lâzâlet âliyeten ilâ yevmi'l-haşr ve'l-karâr— turâb-ı müstetâbına medine-i Erzurum'un 'ulemâ ve e'imme ve hutabâ ve eşrâf ve vücûh-ı belde ve cümle ahâli kullarının mahzar-ı sadıka-meâsirleridir ki,

Erzurum ve Kars eyâletleriyle bi'l-cümle havâli-i Şarkıyye-i memâlik-i devlet-i 'aliyyede mütemekkin olan re'âyâdan Erzurum'un hengâm-ı istilâsında Rusyalu devletine teba'iyet ile terk-i evtân edüp berâber gitmiş olan re'âyânın eyâlât ve elviye-i mezkûrenin havî olduğu kazâ ve kurâsında olan kaffe-i emlâk ve arâzî ve akârât-ı vesâirelerinin cümlesi bey ü fûrûht olunmak ve re'âyâ-yı mezkûrenin mahall-i merkûmede sâkin ve mütemekkin ehl-i İslâm ve re'âyâ zimmetlerinde olan alacakları yerlü yerinde ahz ü tahsîl olunmak üzere devlet-i müşârunileyhânın Tiflis'de olan Cenerali tarafından me'mûr ile re'âyâ-yı mersûme taraflarından çend nefer vekîller kırkaltı senesi Ramazân-ı şerifinde bu tarafa gelmiş ve bu bâbda alacak ve zehâ'ir mâddelerine bir diyecek yoğ ise de emlâk ve arâzî ve akârât mâddelerichün 'ahd ü şart ve müddet-i ma'lûme mâddelerine dâ'ir tarafeynden miyânede münâza'a vukû' bulmuş ise de hâlâ vâli-i vâlâ-şân-ı eyâlet-i Erzurum ve Van ve aktâr-ı şarkıyye Serskeri Es'ad Paşa Hazretleri bu makûle umûr-ı cüz'iyeye zımnında imtidâd-ı münâza'ât sûretlerini tensîb etmeyerek ceneral mûmâileyh ile bi'l-mükâtebe sâlifü'z-zikr re'âyâ-yı mezbûrenin mevâ-yı kadîmelerinde terk etmiş oldukları emlâk ve arâzî vesâ'ireden müşârunileyh tarafından verilen müddet-i ma'lûme zarfında me'mûr ve vekîl-i mesfûrân ma'rifetleriyle fûrûht olunan emlâk ve arâzî vesâ'ireden mâ'adâsı bu tarafın olmak ve re'âyâ-yı mezkûrenin havâli-i şarkıyyede mütevatun ehl-i İslâm ve re'âyâ zimmetlerinde bâ-tahvîl ve defter iddi'âda oldukları alacaklarından dahî me'mûr ve vekîller ma'rifetleriyle işbu kırkyedi senesi Ramazân-ı şerifinin 15. gününe değin kusûr her ne mîkdâr alacakları vesâ'ir zehâ'ir ve hubûbâta dâ'ir her neleri kalmış ise ol dahî bu tarafda kalmak ve bu tarafta olan ehl-i İslâm ve re'âyânın dahî terk-i evtân eden re'âyâ zimmetlerinde kable'l-istilâ her ne mîkdâr alacakları var ise bu taraftan dahî aranmamak üzere yalnız 410.000 gurus bu taraftan verilmek ve meblâğ-i mezkûr iki sene hitâmında iki taksit ile te'diye kılınmak şartıyla inzimâm-ı re'y-i hazret-i müşârunileyh ve ma'rifet-i şer' ve cümle ittifâkıyla ve me'mûr ve vekîl-i mersûmân ma'rifetleriyle ve tarafeynin hüsn ü rızâsıyla emlâk ve arâzî-i mezkûre taraf-ı müşârunileyhden ba'de'l-iştirâ emlâk ve arâzî-i mezkûre içlerimizden bi'l-intihâb ta'yîn kılınan vücûh ma'rifetleriyle bey ü fûrûht olunarak müşârunileyh tarafına verilecek meblâğ-i mezkûr işbu emlâk-ı vesâ'ire esmânından çıkarıldıktan sonra ve bu mâdde zımnında bâ-defter-i mesârifât vâkı' olan mesârifât dahî ba'de'l-edâ kusûr kalmış olan emlâk-ı vesâ'ireden bu tarafta re'âyâ-yı mersûmeden alacak iddi'â edenlerin müdde'âları inde's-şer' sâbit ve müte-hakkık olur ise ifâ-yı hukûk kılınmak ve mârûz-zikr devlet-i müşârunileyhâ tarafına verilecek meblâğ-i mezkûr tekâsît-i ma'lûmesi hulûlünde verilmesi husûsuna ve hasbe'l-vakt ve'l-hâl emlâk ve arâzî-i mezkûre satılamayup da gerek taksit-i evvel ve gerek taksit-i sâninin vakt-i hulûlünde emlâk ve arâzî-i vesâ'ire ile matlûbâtdan hâsıl olacak esmân Rusyalu tarafına verilecek akçeye şâyed vefâ etmeyecek olursa tekâsît-i mezkûreden noksan görünecek akçe bizlerle nefsi-i Erzurum ve mahalli mezkûrede bulunan voyvodagân ve vücûh ve müte'ayyinân ve ashâb-ı iktidâr taraflarından istikrâz sûretiyle uydurulup tekâsît-i mezkûrede vakt-i hulûlünde cümle ittifâkıyla mahalline edâ birle emlâk ve arâzî-i vesâ'ireden tâlibine satıldıkça ve alacakdan tahsîl olundukça bu husûs zımnında gerek taraflarımızdan ve gerek voyvodagân ve zî-iktidâr taraflarından alâ-tarîki'l-istikrâz akçe alınur ise alınacak mahallerde derhâl te'diye kılınmasına ve kusûr kalmış olan emlâk ve arâzî ve alacak bu tarafın olacağına kifâyet etmez ise ma'rifet-i şer' ile ashâb-ı matlûbât tarafına garimen vechile verilüp bitürülmesine dâ'ir beynimizde çend meclis müzâkere olunduktan sonra tafsîl olunan şart ve karâr umûr-ı hayriyyeden ve memleketimiz ve havâli-i şarkıyyede mütevatun bi'l-cümle ahâlî ve fukarâ haklarında hayırlu bir maslahat olduğu cihetle bi-tevfik-i Allâhu te'âlâ husûs-ı mezkûrun tanzîm ve tesviyesi ittifâk-ı ârâ ile taraf-ı müşârunileyhe bi'l-ittifâk 'arz ü is-

tid^â eylediğimizde ve ol bâbda vâki^â olan ta^âahhüdümüze mebnî müşârunileyh hazretleri dahî buraca îcâb-ı maslahata tevfikân ve istid^ââlarında müsâ^âade-i husûs-ı mezkûru me'mûr ve vekîl-i mersûmânla ber-vech-i karâr bi'l-müzakere tubki istid^ââlarımız üzere kararlaşdırdıktan sonra emlâk ve arâzî vesa'ire defâtiriyle tarafeynden îcâb eden senedler bâ-tanzîm mübadele resminin icrâsıyla maslahata faysal verildikten sonra tekâsît-i mezkûre ile Rusyalu tarafına verilecek mezkûr dört yük on bin guruş için müşârunileyh hazretleri istid^ââlarımızla me'mûr-ı mersûm tarafına bir kıt'a deyn tahvîli i^âtâ buyurmuş olmağla gerek re^ââyâsı terk-i evtân idüp emlâk ve arâzî ve alacağı kalmış olan kazâların voyvodaları ve vücûh ve müte^âayyinân taraflarından ve gerek taraflarımızdan müşârunileyh hazretlerine mezkûr dört yük on bin guruşu zikr olunan taksît vechile müte^âahhid olduklarımızı mübeyyin mahzar gûne işbu arzihâl-i sıdk-fi^ââllerimiz terkîm ve atabe-i gerdûn-ı mertebe-i hazret-i mülûkâne-ye takdîme cesâret kılındı bâkî emr ü fermân li-hazret-i min lehü'l-emr ve'l-ihsân.

EK-

BA. HH. Nr. 36432

Erzurum Vâlisi Hasan Paşa'nın kaimesi

Devletlü, 'inâyetlü, 'âufetlü, re'fetlü, übbetlü, veliyyü'n-ni^âam, hâtem-i şeyem, ve fiyyü'l-lutf ve'l-kerem efendim sultanım hazretleri, Erzurum ve havâlisinde olan re^ââyânın Rusyaluya gidememesi vesâ'ilini tahsîl için Erzurum'da ikâmet üzere olan General Pankratyev ile dostâne mekâtûbe ve ri^âyet ve ülfet ve her çend tarafından cüz'î ve küllî âdemleri noksan olmayup her bir tevârüd edenlerine lâyıkindan ziyâde ri^âyet ve hürmet ve 'atiyyeler verilerek 'avdet ettirilmekte ve taraf-ı çâkerîden dahi lede'l-îcâb yazılıp mu'âmele-i dostâne kılınmakta idüğü ve akdemce 'atufetlü ser'asker Osman Paşa hazretlerinden ve taraf-ı çâkerîden General-i mersûma tahrîr ve âdem gönderilmek vesâyâ-yı irâdesini müştemil şeref-sudûr ve resîde-i dest-i ta'zîm olan emr-nâme-i samî-i rahîmânelerinin mazmûn-ı itâ'at-makrûnu üzere 'amel ü hareket olunarak ol taraftan bu tarafa ve bu taraftan o tarafa hâhişile gidenlere onsekiz mâh müddet-i meşrûtada bu taraftan mümâna'at ve hilâf-ı şurût-ı devleteyn-i fahîmeteyn hareket olunmayacağı misillü taraflarından dahi şerâit-i mezkûreye ri^âyet ve takviye-i dostânenin icrâsına tarafeynden i^âtinâ kılınmak ifâdesiyle müşârunileyh hazretlerinden ve taraf-ı çâkerîden General-ı mersûme dostane kâğıdlar yazılıp irsâl ve taraf-ı übeydânemden yine mahsûs bir kulları gönderilmiş ve cihet-i müddet ve dostluk mâddelerinde ednâ derece kusûr olunmadıktan mâ'adâ fâideden hâlî olmayacağı mülâhazasıyla vâfirce hediye tertîb olunup, âdemin kullarıyla gönderilmiş olduğu ve ne gûne mu'âmeleleri zuhûr ederse 'arz u ifâde olunacağı bundan akdem hâkpây-ı rahîmânelerine iş'âr ve niyâz olunmuş idi. Merkûm kulları Erzurum'a vürüd ve General-i mersuma mülakâi oldukça sûret-i hâlde memnûniyyet izhârıyla hilâf-ı şurût re^ââyânın gitmeğe hâhişger olmıyanlarına müdâhale olunmaması tenbîh zeylinde dellâl nidâ etdirmiş ise dahi re^ââyânın müfsid ve gidecek olanlarını iç yüzünden tahrîk ederek Karabaş'ı ve ruhbanları dahi gitmeğe ırzâ etmiş ve Karabaş tarafından ve kendü tarafından derûn-i şeh'r ve Ova karyelerine ve Pasin ve Mecingerd ve Hınıs ve Tekman ve tercan kazâlarına âdemler gönderüp re^ââyâları dürlü dürlü tahrîz ve tahvîf ederek deftere almağa başlamışlar ve Karabaş me'ûnu bütün bütün teba'iyet etdiğinden, mukaddem ta'addilerini izhâr etmemişler ise de şimdi 'alenen cebr ü tazyîk etmekte ve şöyle ki, dellâl nidâ ettirüp, "Rusyaluya gidenler Karabaş'ın defterine ve kalanlar dahi mahallât imâmıların defterine yazılınsınlar ve mahalle imâmı defterine yazılanların emvâli gârât ve hânesi ihrâk olunacak" diyerek, "gitmeyüz" diyen re^ââyâları darb-ı

şedîd ile darb ve ezâ vü cefâlarını tezyîd etmekte olduklarını ve husûs-ı vekâyi'ın beyânıyla âkdemce Ahışha eyâleti devlet-i 'aliyyeye teslim olacağı havâdisi neşr olarak reâyâda biraz tereddüd vâkı' olmuş iken sonradan yine Rusyalu tarafında kalacağı söylendikde yine gitmek yüzünü tuttuklarından bu havâdisin sıhhat-ı hâlini isti'lâm ve Hınıs, Tekman re'âyâlarını te'min için fi-mâba'd kışladan memnû' olmaları bâbında bir kı'ta buyuruldu istihâm ve re'âyânın giderüz-gitmeyüz dâ'iyyesinde ba'zı teferrükleri ve Karabaş'ın 'azl olup yerine Der'aliyye'de Patrikhânedan âher Karabaş ta'yîn olunduğu havâdisi neşr olunduğundan ekser re'âyâ vukû'na muntazır olmalarıyla cedîd Karabaş zuhûrunda re'âyânın te'min ve te'hîrlerini mucib olacağı me'mûliyle tez elden Sivas cânibinden bir Karabaş celb ve nasbıyla gönderilmek için sicill-i mahfûzda olan fermân-ı âlişânın sûretini ihrâc ve irsâl eylediklerini şâmil ve re'âyânın bast-ı keyfiyyetle Ceneralin televvün-i hâlini müştemil Erzurum'un ulemâ ve vücûh ve â'yânından bir birini müte'âkub ma'rûzâtı zuhûr etmiş olmağla istifsâr eyledikleri Ahışha havâdisi meçhûlümüz olduğundan birşey yazılamayup, Hınıs ve Tekman'a dâ'ir ettikleri buyuruldu gönderilip itminân verilmiş ve vücûh-ı ahâlî taraflarına dahi ber-muktezâ-yı şurût lâyıkıyla cevâb yazılıp, Karabaş dahi gelmekte olduğunu re'âyânın iş erlerine ve söz sahiblerine ihbâr eylemeleri ifâde olunmuş ve Sivas vesâ'ir mahalden öyle bir Karabaş celb ve irsâli mümkün ise de fi-zemâninâ tecrübe olunmadan her bir İslâma dahi emniyet câ'iz olmadığı ecelden bu tedbîre cür'et olunmayup ale's-seri' der-i devlet-medâre inhâsı lâzım geldiğinden tevârüd eden ma'rûzât aynen takdîm olunmuş olmağın Patrikhaneden mesbukü't-tecrübe bir Karabaş intihâb ve tertûb ve hilâf-ı şurût bu misillü hareketten keff-i yed etmeleriçün Der'aliyye'de olan Rusya murahhası tarafından bir me'mûr dahi terfîk olunarak menzil ile ala-cenâhi'l-isti'câl erişmelerine fermân buyurulmak fâideden hâlî olmayacağı fevk-i me'mûle karib olmağla ma'rûzât-ı mersûmeye ba'de'n-nazar irâde-i seniyyeye muvâfık ise hâlâ Karabaş mel'ûnun 'azliyle Patrikhaneden bir müste'men Karabaş ve Rusyalu murahhasından bir me'mûr alâ-ta'yîn ve ale't-ta'cîl tavşîli ve mevâdd-ı sâ'ireden ne vechile irâde buyurulur ise öylece hareket olunmak için ferman buyurulmak ifâde ve neyâzını mahsûs olarak arzuhâl-ı ubûdiyyet-meâlim terkîmine ibtidâr ve hâkpây-ı hâcet-revâyı kerîmânelerine takdîme ictisâr olunduğu inşâ Allahu te'âlâ muhât-ı 'ilm-i kainât-ârâ-yı kerîmâneleri buyuruldukda emr ü ferman devletlü, 'inâyetlü, 'âufetlü, re'fetlü, übbehetlü, veliyyü'n-ni'am, hâtem-i şiyem, vefiyü'l-luft ve kerem efendim sultanım hazretlerininindir.

Bende

El-hâc Hasan

Vâlî-i Erzurum

ve Sivas

(Mühür)

Erzurum Vâlîsi Hasan Paşa kullarının kâ'imesidir. Fezleke-i inhâsı : Erzurum Karabaş'ının Rusyaluya teba'iyyet ile envâ'-ı harekât-ı reddiyyeye cür'eti ve Erzurum'dan olan Rusya Ceneralinin dahi nakl-i re'âyâ mâddesinden uygunsuz hareketi cihetiyle Karabaş-ı mersûmum 'azliyle Patrikhâne tarafından bir mücerred ve mu'temed Karabaş ta'yîn ve irsâl ve bu tarafda olan Rusya murahhasından dahi Ceneral-i mersûma bir me'mûr isbâl ettirilmesi hususâtına mutazammın olmağla Kapu Kethüdasına muharrer bir kı'ta şukkası ve iş'âr eylediği evrâk ve Trabzon Vâlîsi Osman Paşa kullarının dahi bu husûsu ve cevâbı hâvi

iki kıt'a kâimesi ile beraber manzûr-ı hümayûn-ı mülûkâneleri buyurulmak için 'arz ü takdîm kılındı. Müşârünileyha kullarının iş'ârlarına nazaran Erzurum Karabaşı olacak mel'ûnun hıyâneti açıktan açığa olarak buradan başka Karabaş gitmedikçe re'âyânın önü alınamıyacağı zâhir olduğundan hemân bir münâsib ve mu'temed Karabaş ta'yîn ve yedine te'mîn-i re'âyâyı mutazammın bir kıt'a kâğıd dahi i'tâ etmek üzere keyfiyyet Ermeni Patriğine ihbâr olunarak, gidecek Karabaşa Bâbîâli'den dahi vesâyâ-yı lâzime tefhîm olunup, 'icâleten gönderilmesi ve Rusya me'mûrlarının mizâc ü mişvârlarına göre Erzurum cânibine me'mur göndermeleri me'mûl olmadığından me'mûr lâkırdısından sarf-ı nazar birle, fekat Orlof tarafına münâsib mukaddime ile bir kıt'a kâğıd ahz ve irsâl kılınması vâlî-i müşârünileyhümâ kullarına dahi icâbı vechile cevâbnâmeler tahrîriyle vesâyâ-yı mukteziye der ü tezkîr olunması sûretleri muvâfık-ı irâde-i seniyye-i şehenshâhîleri buyurulur ise emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emr efendimizindir.

Hatt-ı hümayân sûreti :

Erzurum vâlisinin işbu kâimesiyle Trabzon vâlisi müşârünileyhin tahrîrâtı ve evrâk-ı sâ'ire manzûr-ı ma'lûm-ı hümayûnum olmuştur. Artık bu misillü fesâdât her tarafda eksik değil. Rabbim te'âlâ kudret ü 'azâmetiyle dîn ü devlet-i aliyemize imdâd eyliye. Âmîn. Sürhde beyân olunduğu üzere Karabaş husûsu öylece icrâ ve müşârünileyhâya iktizâsına göre cevâb tahrîr ve me'mûr irsâlinden sarf-ı nazarla Rusya memûrlarından kâğıd ahz ve irsâl kılınsun.

EK-

BA. HH. Nr. 42894-M

Asker duhûlundan sonra Bayburt'tan gelen i'lâm.

Ma'rûz-ı 'abd-ı dâ'i-i devletleridir ki,

Bayburt kasabası derûnunda mevcûd olan ulemâ ve sülehâ ve fukarâ bâ-cem'ihüm şöyle tazallum-ı hâl ve niyâzlarıdır ki, bundan akdem devletlü Yahya Paşa ve kethüdâ Bey hazretleri ve ma'iyetlerinde olan sâ'ir ağavât Bayburt kasabasına vürûdlarında küffâr-ı hâksâr ile mukâbeleye muktedir olmadıkları ecelden mümâileyhümâ eli tüfenk tutar kimesneler bırakup gittiklerinde bâkıy aceze ve biçâre takımı taldıkda der-akab a'dâ-yı dîn kasabaya dühûl ve elli günden mütecâviz meks olup kasabayı ve kurâlarını cümle nehb ü gârât ve ekinleri ve emvâl ve eşyâlarını ızâ'a etmekle kût-ı yevmiyyeye muhtâc ve cümlemiz hayrede kalûp ve a'dâ-yı dîn dahi yevm-i salı kal'a bir-iki tarafını lâğım ile atup derûnunda olan câmi' ve mescidleri ve hâneleri cümle ihrâk idüp gitmiştir. Ve devletlü ve merhametlü efendimiz cümle 'asâkir ve leşkerine idâre bir vechle mümkün olmadığı ilm-i 'inâyetleri buyuruldukda ve el-yevm veliyyü'n-ni'am efendimiz hazretlerinin 'asâkiri kasabaya dühûl ve şenlik olan hânelere girüb, bâkıy ıssız konaklar kalmıştır. Bâkıy emr ü merhamet devletlü 'inâyetlü efendimizindir.

EL-'abdü'd-dâi-i devâm-ı ömr

EL-hâc Ahmed bi-Bayburd ve Erzurum.

EK-

BA. HH. Nr. 36840-I

"Rusyalunun me'mûr vekilleri tarafından bu tarafa verilen senedin sûretidir."

Nefs-i Erzurum ve Erzurum ovası kurâsı ve Pasin-i'ulyâ ve süflâ ve Tortum ve Tercan ve Bayburt ve Kığı ve Hınıs ve Tekman ve Malazgirt kazâ ve kurâsında ve Van ve Kars ve Çıldır eyâletleriyle Muş ve Bayezid sancaklarında kazâ ve kurâsında ve'l-hasıl bi'l-cümle havâlî-i şarkıyye-i memalik-i devlet-i 'aliyyede mütemekkin olan re'âyâdan Erzurum'un hengâm-ı istilâsında devlet-i fahime-i Rusya'ya tâbiyyetle ba'de'l-müsâlaha hengâm-ı tahliyede terk-i evtân edüp beraber gitmiş olan re'âyânın eyâlet ve elviye-i mezkûrenin havî olduğu kazâ ve kurâsında olan kâffe-i emlâk ve arâzî ve akârât ve sâ'irelerinin cümlesi bey' ü fûrûht olunmak ve mahall-i mezkûrede sâkin ve mütemekkin ehl-i İslâm ve re'âyâ zimmetlerinde olan alacakları yerlü yerinde ahz ü tahsîl kılınmak üzere ve devlet-i müşârünileyhânın Tiflis'de ârâmsâz olan ser'askeri haşmetlü, menziletlü Feldmareşal Graf cenâpları tarafından me'mûrîn ve bizlerin dahi devlet-i müşârünileyhâ memâlikine hicret eden bi'l-cümle re'âyâ taraflarından vekâlet-i mutlaka ile geçen kırkaltı senesi Ramazan-ı şerifinde Erzurum'a gelmiş olduklarımızdan bu bâbda alacak ve zehâ'ir mâddelerine bir diyecek yoğise de emlâk ve arâzî ve akârât mâddeleriçün şart ü 'ahd ve müddet-i ma'lûme mâddelerine dâ'ir tarafeynden meyânede tarh-ı münâza'at sûretleri tutularak Feldmareşal-ı mûmâileyh cenâblarıyla mektuplaşmış ve nihâyetü'l-emr beyne'd-devleteyn derkâr olan kemâl-i safvet ve fart-ı meveddet iktizâsına göre hâlâ aktar-ı şarkıyye Ser'askeri ve Erzurum vâlisi devletlü Es'ad Paşa hazretleri tarafından bu makûle 'umûr-ı cüz'iyye zımında imtidâd-ı münâza'at sûretleri münâsib görülmemiş olduğuna ve mücerred müşârünileyh hazretleriyle dostâne vâkıf olan mu'âmele iktizâsı üzere müşârünileyh kendülüklerinden bu maslahatın bir hüsn-i tesviyesi sûretini tensîb buyurmuş olduklarına binâen sâlifü'l-beyân havâlî-i şarkıyyenin bi'l-cümle eyâlât ve elviye ve kazâ ve kurâsından terk-i evtân edüp devlet-i müşârünileyhâya tabiyyetle gitmiş olan kâffe-i re'âyânın kazâ ve nevâhi ve kurâ ve mevâ-yı kadimelerinde terk etmiş oldukları emlâk ve arâzî ve akârât ve sâ'ireden müddet-i ma'lûme zarfında me'mûriyyet ve vekâletlerimiz hasebiyle ma'rifetimizle fûrûht olunan emlâk ve arâzî ve akârât ve sâ'ireden mâ'adâsı müşârünileyh hazretleri tarafından zabt olunmak ve re'âyâ-yı mezkûrenin sâlifü'z-zikr havâlî-i şarkıyye eyâlât ve elviye ve kazâ ve kurâsında terk etmiş oldukları mevrû'âtlarından hâsıl olan zehâ'ir ve sâ'ir hubûbâta dâ'ir hâsılattan eyâlet ve elviye-i mezkûre kazâ ve kurâsında mukîm ehl-i İslâm ve re'âyâ zimmetlerinde bi't-tahvîl ve bilâ-tahvîl iddi'âda olduklarımız re'âyâ-yı mersûme alacaklarından dahi ma'rifetimizle gayr-ı ez-tahsîl işbu kırkyedi senesi Ramazan-ımnın onbeşinci gününe değin kusûr her ne mikdâr olacak ve sâ'ir zehâ'ir ve hubûbâta dâ'ir re'âyâ-yı mersûmenin her neleri kalmış ise ol dahi müşârünileyh hazretlerinin olup, defterleri taraf-ı hazret-i müşârünileyhe devr ü teslim kılınmak ve mâru'z-zikr havâlî-i şarkıyyede olan eyâlât ve elviye ve kazâ ve kurâsında mukîm ehl-i İslâm ve re'âyânın dahi sâlifü'l-beyân terk-i evtân edüp gitmiş olan re'âyâ zimmetlerinde kable'l-istilâ her ne kadar alacakları var ise aranmamak üzere defteri taraf-ı müşârünileyhden taraflarımıza i'tâ olunmak ve min-ba'd iş bu mezkûrâta müt'ealli tarafeynden bir güne şöyle-böyle denilmemek şartıyla el-yevm Erzurum'da mütedâvil olan 'Adliyye onüç ve Yirmilik yirmi ve Beşlik beş gurus ve Fındık rub'iyyesi altıbuçuk ve Bıçaklı Altını otuzsekiz gurus s'atıyla yalnız dörtyüz onbin gurus taraf-ı müşârünileyhden verilmek şartıyla inzimâm-ı re'y-i hazret-i müşârünileyh ve bi'l-cümle Erzurum vücûhu ma'rifetleri ve ma'rifetlerimizle ve tarafeynin hüsn-i rızâsıyla meblâğ-ı mezkûrun nıfısı olan ikiyüzbeşbin

guruşu işbu kırkyedi senesi Ramazan'ının onbeşinci gününden i'tibâren kırksekiz senesi Ramazan'ının onbeşinci günü edâ olunmak ve nisf-ı aharı olan ikiyüzbeşbin guruş dahi kırkdokuz senesi Ramazan'ının onbeşinci günü ki meblâğ-ı mezkûr zikr olunan iki taksitin va'deleri hulûlünde ve iki sene hitâmında devlet-i müşârünileyhâ tarafından Tiflis'de ârâm-sâz-ı hükümet olan rütbetlü, kıyâsetlü ser'aser cenâbları tarafına i'tâ kılınmak üzere karâr verilmiş olduğundan tarafeynden mübâdelesi lâzım gele defterlerin mübâdele resmi icrâ olunmuş ve mârû'l-beyân havâlî-i şarkıyyede kâ'in eyâlât ve elviyenin kazâ ve kurâsında mütemekkin ehl-i İslâm ve re'âyânın mevâ-yı kadîmelerin terk ve bizimle gitmiş olan bi'l-cümle re'âyâ ile meyânelerinde ba'de't-tahliye vukû' bulmuş olan ahz ü i'tâ bu mâddeye karışmamak vechle işbu sûret ü karâr tarafeynden desturü'l-âmel tutularak devleteyn-i fahîmeteyn meyânesinde bu makûle mevadd-ı cüz'iyeden dolayı teselsül-i makâlât vukû' bulmamak üzere eyâlât ve elviye-i mezkûre ahâlî ve vücûhunun taraf-ı müşârünileyhe vâki' olan istid'âlarına ve devleteyn-i fahîmeteyn meyânesinde derkâr olan safvet-i kâmilelerin te'kid ve istikrârına mebnî husûs-ı mezkûr ber vech-i muharrer müşârünileyh hazretleriyle bi't-terâzi meyânelerimizde tanzîm ve tesviye kılınmış olmağla me'mûriyyet ve vekâletlerimiz hasebiyle işbu memhûr sened kütüb ü imlâ ve taraf-ı müşârünileyhe takdîm ü i'tâ kılındı.

Bende	Bende	Bende	Bende
Kaputan Venikof	Makdesi Karasu	Sekeroğlu Ağacan	Ohannes
tâbi'-i devlet-i	tâbi'-i devlet-i	tâbi'-i devlet-i	tâbi'-i devlet-i
Rusya me'mûr-ı	Rusya vekil-i	Rusya vekil-i	Rusya vekil-i
husûs-ı mezkûre	husûs-ı mezbûr	husûs-ı mezbûr	husûs-ı mezbûr.

EK-

BA. HH. Nr. 44293

Tarihi : 29.12.1830

Devletlü, sa'âdetlü, mekremetlü, muhibb-i efhâm pâşâ-yı zîşân ve vâlî-i Erzurum ve Kars hazretleri,

Devleteyn beyninde 'akd olunan musâlaha 'ahdnâmesinin mantûku üzere bu ahyânda devlet-i Rusya memâlikinde ihtiyâr-ı temekkün etmiş Erzurum Ermeni ve Frenkleri, Erzurum şehrinde ve kazasında terk etmiş oldukları emvâl ve emlâkları fûrûht için Arâmine cemâ'atinden Tatyos Arhimandrid ve Makdesi Karabetoğlu ve Akacan Karabetoğlu ve millet-i Frenklerden Rahib Diravanes Matevesoğlu ve Akacan Yusufuğlu ve Yakub Anakoğlu nâm kimesneleri vekil nasb ü ta'yîn edüp Erzurum tarafına irsâl ü râhî eylediklerine binâen mezbûrlar ol tarafa vüsûllerin mazhar-ı himâyet ve siyânet-i devletleri olarak me'mûr oldukları maslahatlarını icrâ ve tekmîl etmelerini taraf-ı dostânemden savb-ı devletlerine iltimâs olunmasını niyâz ü ricâ ve Erzurum tarafından göçüp-gelmiş ahâlîler dahi ol tarafdâ kendülerine müte'allik ve mahsûs olan mezkûrât ve mahsûlâtlarını terk etmiş olup devleteyn-i fahîmeteyn beynlerinde mün'akid olan 'ahidnâme mantuku ve husûsen işbu 'ahdnâmeye münderic olan onüçüncü mâdde mucelbi üzere 'alâniyyeten va'd ü ta'ahhüd etmişler ki, vatanını terk ile ehl ü 'iyâliyle devleteyn memâlikine varup mütemekkin olmağa hâhişger olanlar kendüye müte'allik olan emvâl ü emlâk ve mahsûlâtını onsekiz ay müddetinde fûrûht etmesine kadirdür.

Devleteyn-i 'aliyyeteyn beyninde der-kâr olan revâbit-ı dostî ve mevedded ile'l-ebed hıfz ü vikâye olunmak hâhiş-gerde-i devletleri ve terk-i vatan edenlerin hakkında meşrût olan mâddenin icrâsına irâde-i şâhâneye mütâbâ'at-ı müşîrileri bedîdâr olduğu meczûm-ı hâlis-ânem olmağla bu def'a Ermeni ve Frenk taraflarından bi'l-vekâle husûs-ı mezbûr için Erzurum cânibine irsâl olunan sâlifü'z-zikr kimesneleri himâyet ve siyânet ve musâlaha 'ahd-nâmesine mu'ayyen olan müddet henüz münkazî olmadığından kendülerine müte'allik olan emlâk ü emvâllerini fûrûht ve mevrû'ât ve mahsûlâtlarını ahz ü nakl eylemeleri bâbında izn ü ruhsat ve taht-ı hükümet-i müşîrilerinde olan zâbitân taraflarından ve ferd-i âferîdeden hafiyen ve 'alâniyyeten zerre kadar anlara mûmâna'at ve tâ'aruz olunmamasını ekîden ve şedîden emr ü tenbîhe himmet buyurmaları mütevakî'ı dostânem idüğü ve gerek işbu maslahat-ı mühimmenin levâzımını taraf-ı devletlerine ifâde ü iş'âr ve gerek savb-ı hâlisânemden cenâb-ı müşîrilerine olan merâsim-i terkîm ve ilhâmı izhâr zımında bilâ-ih-mâl mu'teber Ofiçyândan biri savb-i sa'adetlerine irsâl olunacağı beyânı tahrîr-i nemika-i [?] vesikaya bâdî olduğu ma'lûm-ı devletleri oldukda, bundan böyle beynnâda revâbit-ı dostî ve hüsn-i i'tilâfin istikrârına taraf-ı hâlisânemden sa'y ü i'tinâ kılınacağı meczûm-ı müşîrileri buyurulması müstercâ-yı dostânem ve me'mûl-i muhibbânemdir.

An-cânib-i General Feld Mareşal Graf Paskviç İrivanski

(Büyük Mühür)

Sene-i Mesihîye 1830 Dikambranın 29'unda

Belde-i Tiflis'de tahrîr olundu.

EK-

BA. HH. Nr. 36840-J

Bâ'is-i tahrîr-i hurûf oldur ki,

Nefs-i Erzurum ve Erzurum Ovası kurâsı ve Pasin-i ulyâ ve süflâ ve Tortum ve tercan ve Bayburd ve Kiği ve Hınıs ve Tekman ve Malazgird kazâ ve kurâsında ve Van ve Kars ve çıldır eyâletleriyle Muş ve Bayezid sancaklarının kazâ ve kurâsında ve'l-hâsıl bi'l-cümle havâli-i şarkiyye-i memâlik-i Devlet-i Aliyye'de mütemekkin olan reâyâdan Erzurum'un hengâm-ı istilâsında devlet-i fahime-i Rusya'ya teba'îyyetle ba'de'l-musâlaha hengâm-ı tahli-yede terk-i evtân edip beraber gitmiş olan reâyânın eyâlât ve elviye-i mezkûrenin hâvî olduğu kazâ ve kurâsında olan kâffe-i emlâk ve ârâzî ve akârât vesâirelerinin cümlesi bey' ü fûrûht olunmak ve mahâll-i mezkûrede sâkin ve mütemekkin ehl-i İslâm ve reâyâ zimmetlerinde olan alacakları yerlü yerinden ahz ü tahsîl kılınmak üzere devlet-i müşârün-ileyhânın Tiflis'de arâm-sâz olan seraskeri rütbetlü feldmarşal Graf cenâbları tarafından me'mûr Kapudan Vinikof ve reâyâ-ı mersûme taraflarından vekilleri olan Ağcan ve Karabet ve Ohancan geçen kırkaltı senesi Ramazân-ı şerîfnde bâ-tahrîrât bu tarafa gelmiş ve bu bâbda alacak ve zehâir mâddelerine bir diyecek yoğ ise de emlâk ve ârâzî ve akârât mâddeleri için şart ü ahd ve müddet-i ma'lûme mâddelerine dâir tarafyenden meyânede tarh-ı menâzî'ât sûretleri tutularak feldmareşal mûmâ-ileyh cenâblarıyla kağıdlaşmış ve nihayetü'l-emr beyne'd devleteyn der-kâr olan kemal-i safvet ve fart u meveddet iktizâsına göre bu makûle umûr-ı cüz'îyye zımında imtidâd-ı menâzî'ât sûretleri taraf-ı muhibb-ânemizden münâsib görülmemiş olduğuna ve mücerred dost-âne vâkî' olan mûamele iktizâsı üzere

kendülüğümden olarak bu maslahatın bir hüsn-i tesviyesi tensîb kılındığına binâen, sâlifü'z-zikr havâli-i Şarkiyenin bi'l-cümle eyâlât ve elviye kazâ ve kurâsından terk-i etvân edüp devlet-i müşârünileyhâya teba'iyetle gitmiş olan bi'l-cümle re'âyânın kazâ ve nevâhî ve kurâ ve me'vâ-yı kadimlerinde terk etmiş oldukları emlak ve arâzî vesâireden müddet-i mesfûrân ma'rifetiyle fûrûht olunan emlak ve arâzî vesâireden mâ'adâsı bu tarafın olmak ve reâyâ-yı mezkûrenin mârû'l-beyân havâli-i şarkiyeye eyâlât ve elviye ve kazâ ve kurâsında terk etmiş oldukları mevrû'atlarından hâsıl olan zehâir vesâir hubûbâtta eyâlât ve elviye-i mezkûre kazâ ve kurâsında mukim ehl-i İslâm ve reâyâ zimmetlerinde bâ-tahvîl ve bilâ-tahvîl iddiâda oldukları alacaklarından dahi me'mûr-ı mersûm ve vekîl-i mesfûrân ma'rifetleriyle gayr-i ez-tahsîl işbu kırkyedi senesi Ramazân'ının onyedinci gününe değin kusûr her ne mikdâr alacakları vesâir zehâir ve hububâta dâir her neleri kalmış ise ol dahi bu tarafın olup, defterleri taraf-ı muhibb-ânemize devr ü teslim kılınmak ve mârû'z-zikr havâli-i Şarkiyede olan eyâlât ve elviye kazâ ve kurâsında mukim ehl-i İslâm ve reâyânın dahi terk-i etvân edüp, gitmiş olan reâyâ zimmetlerinde kabl'l-istilâ her ne kadar alacakları var ise bu taraftan dahi aranmamak üzere defteri tarafımızdan me'mûr-ı mersûm tarafına i'tâ olunmak ve min-ba'd işbu mezkûrâta müte'allik tarafeynden bir gûne şöyle böyle denilmemek şartıyla el-yevm Erzurum'da mütedâvil olan Adliye onüç ve yirmilik yirmi ve Beşlik beş guruş ve Fındık rub'iyyesi altı altı buçuk ve Bıçaklı altunu otuzekiz guruş fiyatıyla yalnız dörtyük on bin guruş bu taraftan verilmek şartıyla inzimâm-ı re'y ü mârifetimiz ve bi'l-cümle Erzurum vücûhu ve me'mûr-ı mersûm ve vekîl-i mesfûrân ma'rifetleriyle ve tarafeynin hüsn-e rızâsıyla meblâğ-ı mezkûrun nısfı olan ikiyüzbeş bin guruşu işbu kırkyedi senesi Ramazân'ının onbeşinci günü edâ olunmak ve nısf-ı âheri olan ikiyüzbeş bin guruşu dahi kırkdokuz senesi Ramazan'ının onbeşinci günü ki, meblâğ-ı mezkûr zikr oluan iki taksîtin va'deleri hulûlünde ve iki sene hitâmında devlet-i müşârün-ileyhâ tarafından Tiflis'de arâmsâz-ı hükûmet olan rûtbetlü serasker cenâbları tarafın i'tâ kılınmak üzere karar verilmiş olduğundan tarafeynden mübâdelesî lâzım gelen defterlerin mübâdele resmi icrâ olunmuş ve sâlifü'l-beyân havâli-i Şarkiyede kâin eyâlât ve elviyenin kazâ ve kurâsında mütemekkin ehl-i İslâm ve reâyânın me'vâ-yı kadimlerin terkle gitmiş olan bi'l-cümle reâyâ ile meyânelerinde ba'de't-tahliye vuku' bulmuş olan ahz u i'tâ bu mâddeye karışmamak vechile işbu sûret ü karâr tarafeynden destûrû'l-amel tutularak devleteyn-i fahîmeteyn meyânesinde bu makûle mevâdd-ı cüz'iyeden dolayı teselsül-i makalât vuku' olan istid'âlarına ve devleteyn-i fahîmeteyn meyânesinde der-kâr olan safvet-i kâmilenin te'kîd ve istikrârına mebni husûs-ı mezkûre ber-vech-i muharrer kendülüğünden olarak me'mûr-ı mersûm ve vekîl-i mesfûrân ile bi't-terâzi meyânemizde tanzîm ve tesviye kılınmış olmağla işbu memhûr sened keteb u imlâ ve me'mûr-ı mersûma i'tâ kılındı.

An-cânib-i

Seyyid Mehmed Es'ad

Vâli-i Erzurum ve Serasker-i Aktar-ı Şark

والتنظیم افترسح

کنه و رعایا لک هر حالک امینت و اطمانه و برکته با بنی ساری شرفی رسوله بیرونه و فناننامه نامیدن امروزه بیوجوبه
 مکتف و نا نیاره صاحبله به طرفظ اطمانه و امنیت و برهیدارک مغفد و کاتیموب قویاش و قسدر معسنت و صیده به خالی
 و ناسخ عوضال حبیبانه مرکزک شرد جانی حکری و قتلو عثمانه با نا اشد حوزتک و مساسوی اجوی نمیزدنه تا اطمینان
 قریبه جمده خطایا ایلا نه خاشیه بیوسه او اولر قتلری انا مذنبه ل و امرها خطا عده موبه معلوم قویای اولر اولر
 ترتیب و تنظیمه با لجهکی سومی و غیره قسه و رخاوندی اولوب صفی ختمه بانفرا تیغ و کولر نه شرط اهدیه افاده اولوب
 دو نیمه میا: درج بارو برکنه در و به رکک افاده عزله تاریخ ختمه مزدن اکی کولر اقم اکی خفه دلایل نرالطوب رضاییم
 کیمه اولدیکه فیها رضاسی اولماندک ابرامه جهرا کند فلر نه رضای بوقت اید ننا ایند و کی نیجه عراج بان طر فز راهد
 دما ز مکرری او فالرینه و قضا اولال و تبیینه جهراً و فتر و نقل ابلر نه وقت و اهدیم ایتداری انا الله تعالی ما به اولر
 و دنگزده احمد نیر ایه نکونافصل و فیصل و برهیدارک به و دادنه مبارک خلیق و اولر که افاده و نیاز ختمه جمعی یا اینه
 عوضال حبیبانه فرخ برینه تجرینه جهرات ختمه و طبر و و حالک امروزه لطف معنای بی با ماسه و کند احسان ختمه مصله اولر

والتنظیم برود
 رسول ننا اینه دکره صکو جیدرک اخمدل طلسمه به کتیمه به سده و ازودا و اولر قوت اولوب نجهله اولدیکه فور اولر افاده
 و نیاز و استماع ختمه جمعی و نانا قویای ایال برهیدارک احصاه زیمکنه و برللی ایه ده هفتد نیجه کی اولر فزیمه نجهله ظهورات
 اولدیکه علم جبری نزد رسیدینه اصطلا و توضیح سرد خلیق ختمه جمعی نیاز به طبر امروزه و التمن افترسح

سرمکاتباتا توفیق کتبه سعید

دوئند عنایتد عاطفتدو رافتد و انعم جیلالم اتم سھنم عشق

معین حضرتد از بدوئند عطفیتد ارزدوم و طریزوسه و ایسر فراق طرفتدو تدارد ایسه تجزیسه هایتیم رسول
 سوی چاکری بیوریم دسه بالمطالعہ مشارالہما نھو صورسہ اشعارینہ از سابع خطرنا چہانیم اولدو معظمتد
 اشعار و تجزیسه مذکورہ انھم اعلام و تیار اونھنی امر اوتانہ علیہ و النفاذ (در مضمونہ بینفی و تجزیسه مذکورہ
 نزایا لر مجروح کتہانیم اولشدہ انھم لوندو ارزدوم ہدم اتیم اولدندر طایبہ از مملد کدیبا نقید
 وادولتد طوبو کتیب و وضع و صدقہم طرفتدو لہاسہ و حیہ خانہ کتوبتد متانتد و عکریہ تقویت
 ویرکت و ارزدومدو معین تیر زین تحریب الملکت و ارزدوم ہن عایا میاتہ زن ازل مقہ سلسلہ
 اهل انوم از جفا صورتین ارزدوم مقیسی و ایمانہ والی مشارالہ کلمت اولدو برقطہ کندیزوسہ مستبد
 و خندہ اولدو ارادہ سہ از جزالوسہ وارہ اولدو کلا عظم کتورن اولدندر مال تجزیسہ نمایانہ انھم
 دول حیہ سہ مصالحہ آنلکت براندندر مملدہ خویش و ترکہ ایچ جگر کونہ قدر تقویت و بیوی اصول حیہ
 و نیم ہن اولدولہ اتم ایچ کبک اصولسہ اولدو حق اشکار اولوب درسہ کلورینہ جانب دوسہ عیدہ و اولدولہ
 طرفتدو اولدو طایب نقیدینہ و تقویت عکریہ سہ از شودر بودر دیندز انجی اطراف اولدو تجزیہ از مارہ
 سہم شنا تقویت لاسہ و خطبہ سبب اولدو احتمالی اولدو جفہسہ بالمثلہ قوتد اولدوم جزال و بیچ طرف اشعار
 اولدو ملودریہ خارجہ کبی ایچرہ بیچ طرفتدو ارزدوم طرف اولدو جزالہ قراییمہ عایقہ عایقہ یازولن حکمہ اولدو
 افادہ و اولدو ارادہ بیعتد ارزدوم ارضی و قدرہ نشئتد ایتدو احتمالی اولدو حق و اولدو انھم ہنھن
 محابہ فر و بیویہ مصالحہ آنلکت سرفتہ کز حرکتد ایتداریہ مالوف اولدو کلکرتدہ نلخ اولدو شلول ایدر کتہ اولدو
 اشتغالہ عایت بیویسہ ایچکب ایچ کلی مطالعہ سہ بعد اولدو انھم اصطریح و ہنھن اولدو ارادہ منوط زای عت اولدو افادہ
 اجتناب قدر و فہامہ جہد سہ اولدو م

۲۷ سند در خطه سمنان

بسم الله
علاء از خانانہ بنک شریعت اسلام
وزیر امور خارجه و عدول
وزیر امور خارجه و عدول
سید احمد علی قزوینی
عرضه ل حضرت صدر اسلام

فارس علمای ستان
صافی قزوینی

بسم الله و بحمد الله و بحمد منتهی العباده و بحمد منتهی العباده
و اولاد و عتبات و حرمات و نعم کثیره المومنین و الاقرباء و اولاد
دولت و اقبال و بیدار و اولاد و اولاد و اولاد و اولاد و اولاد و اولاد
و رکاب و بجز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز
و عدول و عدول و عدول و عدول و عدول و عدول و عدول و عدول و عدول
لکن فیقر لکن اولاد و اولاد و اولاد و اولاد و اولاد و اولاد و اولاد
باز و بجز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز
کلیه کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب
نصف و بجز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز
لکن کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب و کتب
علائق و بجز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز و رفع و نیاز
من العبد المذنب العبد
صاحب المذنب المذنب

والتی بنیما اذم من غیر حقیقتی
فردی سکنه و در عیالک هم نه زجهات هماید نه اخضه ایانتی کما فی الامامه و در تعظیم ابریکم افکاره
اولینک خیر سلفی محمد ملک معلم سلسلی اولدی که کتب بی شماری در اشعار و حدیث و تصانیف و بیکیس
اولی ابرده ایلیقه هذمه نه مجوزاً اخضه ایانتی رزمیه دولتی طرفه قرار کبر اولدی دبه رک خدیق
انها جوابد ابر ایلیقه مسخدرینه فقوت و تزارک قویه زری اولوب سوس و قذاردی اولیغندله خولجا کرای
کلوه ایانت همیمه جلیب سلفیت سینه به کجیگه کجندال سماع و جمده به خطا با بر سر شید فرمودوسی
حنا ایانه عنایت و ایال کجیگه ایاز و استر هماید

فردی حکمت و دو کلامه غنی و کلامه فقاری اصاید ملک اخا و زری بدونه حکمه نه مجوزاً اگراد
ظافعه زری فقرا اوزینه قشوق و بر جیده اولد فکلم هاد و نبع و ضعیفد باز ده اولر قشوق هر فنده فولک
طرفه قناعت و الطمانه و بر جیده ابرده به شبه دله خلا و بری اولد قشوقه قناعت: عزیز اصایدینه
قشوقه و بر کلامی کجیگه دبه رک بر فکلمه فرموده جیبده اصدا به اعطاء ایانه سماع خیره زری
ارزانه یجده طبعه با بنج امو فروله و لغت اذم من کجیگه

رجیما جا ک نواراً اذم من غیر حقیقتی
صوب قولینه شد فکلم و بر کلام ابرده و کلامه ایامه سایدن امو فروله جوبه بولنه سکنه و در عیالک قوباش
طرفه استخوانه و اصناف شیفلینه دما زه نه جواب هر لک کجی خطای و و کلامه افاده امو فروله
بوسون بود مقول لک طرفی سیدیه سوس عذاره کجیگه اولدیم اولر کلامه بری قوباش
اولوب مبتدینه اخاف و تفسیقده خلا و بری اولوب ابرام ابر رک زلفن طرفی اولدیه بر کجیگه
اشدی و کجیگه سلفیت و جلیب نزه خلا اولدیغندله و مسخدرک کجیگه سلفیت کجیگه اولدیم
اولوب هجالت بود سلفیت خیر سمانک کجیگه نزد صفا و لغت منوط و قناعت اولدیغندله اراده
سینه زری نوجده تعلعه و ارزانه یجده طبعه با بنج قشوق و در عیالک امو فروله کجیگه اولدیم

والتی بنیما اذم من غیر حقیقتی
تاریخ عیالک جیبده مزوده بر کلامه صکر او افرینه کونرد و کلامی و من کجیگه بقیه و خانه بجای قشوق
ایروب دفته اذم من کجیگه میان لرک کجیگه بر مقصداری کجیگه و بر مقصداری کجیگه زری لرک
میان لرک قال بداه اولدیغندله نوجده اخاف او تر ابر و براده نزد جیبده افاده و بنار
اولدیم جی کجیگه طلم عالم ارای و سماه لری جی کجیگه نفا خله خیره جبارت قشوق قطع بر
امو فروله و لغت بنیما اذم من غیر حقیقتی اذم من کجیگه

سلطان

دندان عتایتو عطفونو مرجعوه و فی بحیث کبیر فی ولایت دایم ما دایم انعم
عضوالتوقیر کوز دولتی ختیمین بنینه بتنا عضا و زمان مصالحة خیریه بیه صرفه کانه ایای جاتینک استحصال سباب رفاه و استراحتی مطلوبه و ملذم و غیره قیاساً و غیره سرقه ده سینه
کوردن بخارده تنگی و عیابان سفر قزی و بیس کوند هر گانه بظاندر افغان سابقه لکه کجینه جات سلطنت سینه ده موانده از دست بیرون شورش و قوت قیام اوله جعفری بیرون آوردینده شای
حقیق ظن قویوه اوسوله و عیایاتک ایام سفره مکان نابرجا در ایالت سیه ده در شفقت سینه اقامت اوردن و رسول بیانات اولیده عقدینه عقد صلح کوی نمود و بوند بویه بیجم مرکز
کیت راستنامه ثابت قدر اولجه دواه حاله بیه ابتداء اولدی و در حدودک استیلانده مسکره قزوستان و مغانره بر تقسیم کرد و شعار اشتیم او بی عیایا سینه ای کک جود و نصیحت
دعیای دولتیله بیانات دولتیله سینه اسودم شهری و ایالت کوه سینه دولتیله مکره اصحاب افراسناد مام سینه در عیایا سینه ده دولتیله ده کجینه
واقع ایلیاق که در دست تصدیع انان ایلی کوه سینه خارجه افراییده اصحابه در تقسیم اولدی بی حضورنه اداره سینه حین سینه ای سینه ای او باریه سینه سینه مسود بویست
باغ سینه سینه سینه ایلیاق و عیایا سینه ده دولتیله طرف دولتیله و در اولدی کجه ایمان عالی نه صورت کجه و غیره اسباب کوره و در اولدی طرفه اسودم بویست و ایلیاق کوره
بر عرض مسود برینه لویه دولتیله کوه سینه ایلیاق و عیایا سینه ده دولتیله کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره
اسنامه سکو در قیامت اولدو و عیایا سینه کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست
و بویست ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست
تلفه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست
بین استغاثیه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست کجه ایلیاق کوره بویست

Handwritten signature and stamp

۴۷ نهنگ در خطه مغربی

دوشو هتایلو مرقنو مرتنو علوانم اوکیرالظنون واکیم دن آنتن بیختم
 بادرت اقبال اری وسادت اجلان سهرفه ایلد صاع او سولانه عرقا ابجا کسمه عدی رکه نوقو نمره امر بود لیدی وجه او زره آشکینرخصه گیدور قنوه قریبا
 ککت قلععه وه اولده غرم رعابه و کرکت قوی لرزه اولانرق باللطیبه جمع الیوب جمله سنه قو افرا المنمن بونزه لرته تغیر بوردی کبی امیر و استیال وزای و قشاعت
 وریلوب آنلدیخی بونزه لرته سو زینه قشاعت ایروب جمله کی بکت جهت خوف و کتک انقلیه سونه ووروسیز انقلیه ایام غریز لهر بینه وها ونا لر فیزه در لر دکنه
 اولد ریختی خان سوز طلوتیوب برسی ایکی اوعلی بکت ذنی اده آلتی سدی کیمس قهرف و کیمس قرائت کئی اغتیا لرزه ایاه کیده جگزه مابفاسی جمعی بر لو بر لر
 قاد جقدرل شایه بز لرزه جیبر و قهر دو کرکت کتوردر رسه المردی نه کله و دیر لیر قوسیه بر ککره اغتیا لرزه ایاه بر دولو بر بجز حرکت انیم برده و کت بونزه لرینه
 بکت جهت سوز و ور و دل اول سینه کیم بر لرزه ایاه کیده و قهر ایلس سکر بزرده فی سیدانه سیم بلور و کیمس کرده قشاعت ایه بر ککر بیرت دی آلتیه
 شیم ایلرکت ووجوب و بر و بر اسیوس سوز لرته تغیر برینه نیاز بزرده فی جانب قوشلرینه عرقصه الاجسادن قشلسور یانی لر قوما و طلع عساکر و اولو عساکر معلول
 انیم حقم عفر تر بکدر ۱۹۲۵

بیت

ساک الزای الی
 المادون او شالی
 حد ارض
 ۲

دیکینه اولانده رشاد سکی اولان گنقله و اولانده اولان اولان
 عجم و دیر اولانده سکی اولان گنقله و اولانده اولان اولان
 خلد اولانده سکی اولان گنقله و اولانده اولان اولان
 بالکلله قنیه سیم ایلرزه ایاه کیده و قهر ایلس سکر بزرده فی سیدانه سیم بلور و کیمس کرده قشاعت ایه بر ککر بیرت دی آلتیه
 بلور و کیمس کرده قشاعت ایه بر ککر بیرت دی آلتیه

و قیودان مرقوم اول طرفه و در وقت اوله ایله بون سدر
 اولو اولو سکر ماه مدق منقضه ایش اولونجه جهنله بین اولونجه درکار اولو بنیان مصالحه
 تشیدینه آثار رغبت شیریلرینی اظفار صفت ذکر اوظان اولونکون بول قرقه کون مدق و
 صوب اولونجه قیاب اولونجه و مصلحت قضا لرندن ذکر اوظان مدق انقضائه قدر بوضا
 موانع و شدت شتایه مصادقته اولونقله و مصلحت قضا لرندن ذکر اوظان قائمه دون طرفه بسط اوشار
 عدوتلرینه رخصت ویرسی و جهنجه اولونقله ذکر اوظان قائمه دون طرفه بسط اوشار
 فلتشیدي مشتملو قدامتال مخلصلریجه بو بایره مجبیزه ویردیگی تعلیمات و تلبیات مویجه
 ذکر آتی و جهنله جناب دولترینه جواب مسارعت و بعضی مخططاتی عرض و اشارت ایندر
 واجبه ذمت ماموریتیم زان عالیتره مکنون اولو جوهر نصفه و مقامیت انقضائه
 رعایای مرسومه مزدوعانجه اصل اولو ذمیره ماده سه و معلوم القدر الیه جملگی تحصیل خصمه
 قیودان مرقوم بالذکر تنظیمه اوشان عمت دولترینه فوقه القایه ممنون اولوب بران
 اول بو ماده لکن تخیم و تکلیف بول مروت ایلاری رعایای خاصانم ایورک و اولونقله
 بو طرفه کلونک رعایای ذمندنه ارضوم و مصلحت اولو اصل اسلام و رعایای ادمارینه
 و از ایسه بو مجبزی هنوز ارضوم بولونقله ایشلاره بو ماده کمال وقوف و اظفار اولونقله
 مدعی اولون مرقوم اصل اولو رعایای جمعی بو مسئله اولونقله ایشلاره بو ماده کمال وقوف و اظفار اولونقله
 ایتمیش اولونقله آنلر کتوبی ارضوم قاضی و قاضی ایشلاره بو ماده کمال وقوف و اظفار اولونقله
 اولو اغواچی حضور لرندن ادمارینی لدری ایشلاره بو ماده کمال وقوف و اظفار اولونقله
 و سائر و افرک ادمارینی ذمی ظاهره ایشلاره بو ماده کمال وقوف و اظفار اولونقله
 مثبت اولون مریفتم ارضاری شرعا و قانونا ممنوع اوش اولوب مع هذا بعضی لکن
 معموله سندات اید ادمارینی مثبت اولونقله بلیه رعایای مرسومه مع مزدوعانجه
 اصل اولو ذمیر اید معاضه و تنظیم ایشلاره بو ماده کمال وقوف و اظفار اولونقله
 طابو سندیله بالورث مالک اولونقله مزرعه و باغچه و درمن منقلو اولونقله مرقوم
 قییمتله معاضه و تشیه قلعنه مقتضای حقانیت اولونقله و املوک و اراضی شرعی ایشلاره
 قرقه کون ذمی مدق علاوه ستم دولتری مجرد جناب شیریلرینه ستمی اولونقله حلیه
 نصفه و بیغیروری لوزمه ستم ایدوک بد اشتباه ایسه ده مخلصلری هنوز ارضوم مدق
 رویه اراضینه کلجه اسکان خداهنجه اولو رعایای املوک لریه بیع و فروقت صفتده
 استماعی رخصت ایش اولونجه بوکنا بیجی کرک جانب شرعه ستمی دولتلو عتقان باشا
 و کرک ارضوم و ایسی نصب اولونقله سعارتو الحاج صوم باشا حظه لریه و مقامله
 طرفه خاصان فلک بو کیفیت تحیر و انبا و او مقوله املوک و اراضی بیع و اشتراک کسه
 طرفه معاضه و انعامه اوزره ارضوم و قارضن اها بیلرینه او امر کیم ایصال اولونقله استماع
 اولونقله و موصوله الحاج صوم باشا طرفه صورت ظاهره ده بر قطعه یورلی اولونقله انسان
 ظهور ایش ایسه ده املوک مرقوم ای اشتراک حصار اید هر قنقیسی ایسه اشد عقبه اید
 اولونقله ایش ایسه ده املوک مرقوم ای اشتراک حصار اید هر قنقیسی ایسه اشد عقبه اید

واجبه ذمت
 استقار
 بر آن اول
 و صیغه حتمه

دوتلو عاطفانو مکتوبی محبتی و وزیر جلیل کسان حضرت

ارضزومه بالاموریه مقیم قبودان و بنفوق یدینه تسلیماً جاودتولو قلدماز شال غراف پاسیوچ
ده ایروان مجلرینه مرسول قائمه دوتلری قلدماز شال مشارالیهک امرضه امبراطور اوزره
پتره بودرغه غیرمستی ایچی بو طرفدن هرکنلری کونده طفله واصل اولوب مشارالیهک غیابنده
بو جا بنک امور عسکریه و مکیه بی اداره یه بو ثناورلری مأمور اولدیغدره جناب مشیریدر
فتح باب مکاتبه یه و اول باول قبودان مرقوم مقنده تسویج بیوردقلری محاسن انظار و توجیه
سامیلرینک اینای مراسم تشکرینه موقتا اولک اشبو مأموریتی نعم الوسیله اتخاذ ایلدم ارضزوم
و قارص و توالی ای اولک محال معلومه ده روسیه اراضینه انقل و اسکان ایدک رعایا بنک
مزد و عانتدک حاصل اولون ذخایر سفطری عطوفتو علی شفیه پاشا طرفدک درابتا زرقین
اولون مسیبه با اراده تعلیم طرفدک تعیین اولنجه و کیکل و رودنده اشبو ذخیره ماده سنه
صورت ویریک مضم اولدیغی رعایای مرسوم معلوم المقدار آل جقلرینک تحصیل قلم
تنظیمه مباشرت اولدیغی و اشبو رعایا ذمیلرده ذمی ارضزوم و صولینده اولک اهل اسلم
و رعایای ادماره اولدقلری ال جقلرینک تنظیمی منتمده بو طرفه بر وکیل ارسایله تسویه سی
مطلوب شیریلری ایدوکی و ذکر اوظان ذخیره ایله آل ججه ویره جه ماده لرک روسیه قلمه ذمی
و قبودان مرقومک اول طرفه و رودنده اون ایگ کون صکر امدادک و اراضی فرخنی ایچی مشیر
اولک اون سگماه مدت منظمه الحش اولدیغی جهنده بین الدولتجه درکار اولک بنیان مصداق
تشیدینه آثار رغبت شیریلرینی انظار مختص ذکر اوظان اولدیگون بول طرفه کون مدت ذمی
صوب و اولرینه تعیین اولدیغی و جلد قضا لرندک ذکر اوظان مدت اقتضای قدر بقضا
موانع و شدت شتای مصداقده اولدقله هیقا مشی اولون اهل اسلمه بعض رعایا کله
عدوتلرینه رفعت ویرسی رجیست اولدقلری ذکر اوظان قائمه دوتلرینک بسط اوشار
قلمشیکو مشتملو قلدماز شال مخلصدیریک بو بایده مجلرینه ویردیکی تعلیمات و جنیبات صوبینجه
ذکر آتی و جملده جناب دوتلرینه جباب مسارعت و بعض ملحظاتی عرض و اشارت ایتدک
واجبه ذمت مأموریتدر ذات عالیدره مکنون اولک جوهر نصفه و صفایت اقتضای
رعایای مرسوم مزد و عانت حاصل اولک ذخیره ماده کله معلوم المقدار ال جقلرینک تحصیل قلم
قبودان مرقومک بالذکره تنظیمه تسویج اوظان همت دوتلرینه فوقه الغایه مکنون اولوب برون
اول بو ماده لک تمیم و کیکله بذل مروت ایلدری بجای ضاک صانم ایدوکی و اول طرفه
... .. ارضزوم و صولینده اولک اهل اسلم و رعایای ادماره
... .. قلمه و اطلوعم اولک

بعد سلفی در تطوع علی شفیقه پاشا به ذمی گذارند تخریر کیفیت اوشن ابریده انبوه ماده مواع
 منقده اینه عقد دار تمویحه اولیغه بنا نهانده خصص فریورک تیمی اسباب استخوانی
 لوبل الدنماس قبودان مرقومی و رعایا طفریح وکیل اولی معلوم الدسامی نصاری صلیب
 مشیرینه اساله مشاراله فدمار غراف حضرتی مجبور اوش اولوب فی الواقع تخریر فریور دوزکی
 و جله املک و اراضی فروضی ایچ شرط اولی اون سزماه مدت حقیقه اولدیغی
 امر جلی ابریده اشبو مدت طریح املک و اراضی بیع و اشتراک کنه طریح مرافق
 ایلنماوه شرطی ذمی عهدنامه ایچ اون اوصلی هار کینه مصرع و مطور ایدوکی و رعایای
 مرسوه ارایل مصالحه کله تا مدت شرط فی انقضائنه قدر املک و اراضی بیع اشتراکی
 صانع مواع منقده، دوچار اولدقاری صیله شرط مذکوره رعایتت مباحث اولدیغی
 تخریر مشیرینه غیر ذمی اولیچ بول تقدیر اسباب فریور، یعنی اون سزماه مدتت فعله
 کله می ممکن اولماسنی اولی بیع املک ماده سی قره کون طریح صول کله متفقانه
 اولدیغی بو بایر باقی مال کافی و وافی بر مدت تمیزی اقضا ایلدیگی بمنه تعالی
 قریه علم دوتاری اولدقه بیله اولدیغی پیمانعه عقد اولیچ بر ما فیها پذیرای تشید و استقام
 اولیچ روابط مصافحت و مولونه کوره بو مشلو جزوی خصوصیه بو نجه زمان معوضی بیله
 و مذاکره اولدیغی مواد دن اولدیغی اشکار ابریده جناب مشیرینه تخریر کیفیت مبادرت
 و ایچ ذمتت خالصانه صح عقد اولیچ دولتی بیتت مطلق اولی اصل صفون و قروط مودت
 استقارینه وقت مشیریلی مجزوم اولدیغی حود و عهد موافقه اولی مله مذکوره کله
 بی آن اول تنظیم و تمیحه تحت سایه لری تیج و بو بایر مخصیله اجواب دوتاریله
 و بیله منت و سدر بلوغ بیور لعه اعز مستحقا و محتای تمامه در

محمد علی
 جمال لوبان باقری
 مدرا یوزک
 و مکتوب
 و سایر
 م

سید احمد
 عدلان

نظر عاقلانو موندلو زانو و فی الم اقدم سلطانم حضرتک
 خرابی قاص و اضحیه مفلونک بمونک هونج اعانری بوغیکه دکفار واروشره دفون انجیکه یاکنز
 اهاسی سوروب جفاشد حتی اضحیه ارضومدن جفاشد بلز عکره حاجت قابلده بولده عودن انجدر
 نصف عالم السرو الحقیة عیانک قاص و اضحیه سایه جناب باد شاهج کفایتیه زیاده وقتیه وافر ساری و باده
 جمع انشی و بولده و مجده و خاروده و مختلفه مهمان و لوازمه ضرورت جکر ریشی اولوب برهزه بومقدار عکرک
 اجتمعی و طاق طاق جلب و زمانیه محله بر ندرسی واقع اولم یعنی بیلد بلدر با کتوبیندن سولکده در ۵
 البیدیر و اله بقدر تقدیریه مواضه اولم فی نه باره کیمک الله نه کتور بوسفور رویه لو روم ایلی طرفه بنقه
 اناطولی حدودینه و ارتقونی دیره جکی و شکل اولم یعنی امارانه و ملام لازمه انزای مصلحه خدم اولم که باب عالی
 انها اولم یعنی خاطر نشانه والدری اولم ککر و کفارک مقداری صایلو رینورنه اولوب فقط قاص و جلد
 یا شانزیک کوندر دکوری تحریزه اولم تصدیقه تقسیم ابرایم و اتع ابتدا قاصه کلمه شمیر عکری اودن بج یک بانغ
 اولم یعنی نصیره برده او جانیه مقدار مذکور کلمی مطلقا قاصی خانلریک دعوتی سهولته منی اولوب عکره اضحیه کمنش
 تقسیم و هوندر تقدیر عکری داریه جمع و اجه باج و سار کوجستان خلقک بر طرفه میل و انا عدری تحصیل
 اولم یعنی ایسه ایکتر او جریک عکره خانلریک دروندرینه او خانه قوتفا ایدوب بوزیب دخی در دست ایست
 ابراسنه وقت اولم یعنی مفلونک ایلدیه سرعنی جزیله کوجستانه اهاسی دخی فی اولم رویه لوندک قاصی اولم یعنی
 اندکی عکری در دکوننه ماعدا ارعنی تلقی شمیه دیک مفلوبه مانلی دکل ایله ابراهه سفز بنو اند دخی قابل و خرافه
 اولم قاص و جلد رعایای و حال بنجید مفلوبه عکر اولم یعنی دخی قاصه ضبط انجری ایله رعایایه تقسیم سلطنت
 یا ریش و بوسیدله دخی یا بی کثیر صفت ایلی و شموی بر سفره قاصی اولم یعنی اولم یعنی کلنک طرفه و طوبی کورک با تلج و زانه
 عکره ایسه عیدن اسلامیه هیچ اولم یعنی قنله مفلودنه بلضاه درجه سی قویق قول انجدر کورک سینه اولم یعنی
 قاص درجه سنه و ارش و اکریم قاص و قاصی اهاتله اولوب اضحیه بولوشی اولم یعنی دگوما عید و میانه انجدر ای نه باره
 مقتضای قدر بری بولج اولم یعنی عیدیم ظاهره نظر شو حوالی اهالیسه سدر طرف الله تیره شدید اولم یعنی کشفه حضرت
 کورک الاصولیه بیل و زار حده حال تحویل تصرف اولم یعنی در قاص ماده سی و قوتغ ارضومک دخی اسبابه عیدیه جزیله
 محو ایدوکنی انزایه اجتر انجیم شمیر ایسه دخی زیاده در حضرت ارم الایمه انجانی خیر الیه ایسه بزارله استعای عاقلانم
 کذبوانی و طوبی عربی اولوب بوزنه اقدم ایلی بیک کیسه ارسال بولوش ابرده بولم وقت ضرورتین سفیر بزارب اولم یعنی
 خنامه قریب اولم و اولم و آخر جمله سنک صابی و قدر دار او افدی بنج لریک و روزن کوریلر جک و بوجالدره انجدر انجملک
 نار و ابریه کتوره دخی انجیم بر اید کوریلر جکی نظر اولم عید سید اولم یعنی لطف در کم جناب دخی اللهم

Kemal Beydilli

Türk Tarih Kurumu

BA. HH. Nr. 43065 — §

Handwritten signature at the top right of the page.

خاتمه مروغه نظر وصفا فؤاد برتوف نام در مقام افتخار

Main handwritten text block, likely the body of a letter or report, written in cursive script.

Handwritten notes or signatures located in the middle-right margin, partially overlapping the main text.

Vertical list of names or signatures on the right side of the page, possibly a distribution list or list of recipients.

Small handwritten word or mark on the left side of the page.

در دین که غرض و نیت است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی
 عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش اولاً اصل اسلام و تزکیه و طهارت و احسان و اخلاق است و در دین که غرض و نیت است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق
 بخیر است اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش اولاً اصل اسلام و تزکیه و طهارت و احسان و اخلاق است و در دین که
 شرف است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش
 است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش
 است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش
 است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش
 است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش
 است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش
 است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش
 است بر وجهی و دست عیاشی است از راهیست رو سیم در حق بیننده عقیده ما هم اولی در حق الله تعالی است و هر چه از خود برده است در اولی عاقلک مشورتی بود یا نه و باغش

الحمد لله رب العالمین
 اللهم صل علی محمد و آل محمد
 و جعلناک خیر العباد
 و جعلناک خیر المصلین
 و جعلناک خیر المرسلین
 و جعلناک خیر المرسلین
 و جعلناک خیر المرسلین
 و جعلناک خیر المرسلین

جاب حار وای و النبیذیه تقریر فرموده که

رویه و لایحه جا بنده ابعوج ارضی و اقعاد اولی با نقایب جنرال دوفعه بوزنه
 اقعدهم ابعیبا طایبه و سار تخلیای مجرداً تغیر و اوزر زینه طبله کیده و وضع
 و صفتیوسی طرفه مهمان وجه خانه کتوروب کونه بکونه کنویه متناس
 و عکینه تقریب و یر مکعب و مقدماً ارضی و درون و او اقراره
 هارات و فخره ماعداً ابعدی ینه بعضی قراری هدم و جطلدی ارضیه
 نقد و احراق ابد کلری و فخرانک بر پشانیه درجه کمانه و تاب
 تخمندی قاطب بنده بقعه ارضیه ساکنه و متمسکه بها با لیلک با لیلک
 بر مقدار ادازل و اراجف طائفه ری جیبیندرن مکنز اولونه
 جبا تخمینی اظهار بود بویه ایکنه تا هنج عرض حال جا کیره او و دنی
 اقع ابعده قاصد محافظه و دوقله عنانه پاشا قزاقانک حضرتینک
 دائرة دوقطری خیمه لیزنه بر قاق نقابعلی بی بوج اید کلرنه فردای
 جنرال مامع استقبالی سفیرت بر قاق تقری قیر و بنیاده مشارایه
 حضرتینک باب دوقلرنه چینه چکد بر وب کویلاکم ابعوج استنج اولونیه
 واحد اسلامک عملکنه وله کلدن میت متعید اولوب با ایدارن صبرونه
 عیدی بر چاره اولدینن هبت خصوصات عاجزانه روزک افادوی
 الزم حال اید و کتونه خجکای دوند ینه جارت قندی اید الله
 واحد دسه دوقطری اولوقه اوطایع و هر حال امر و فرمانه
 لعل و عنایت بی پایانه تحفه مود الامرتینک
 الصداق

Handwritten signature or name at the bottom right.

تغیر قدیمی

علاقمندانه محمد علی بی بی صاحب اغا قدردان قدیم و فاضل جاکوب احمد از رشوه رعایای آنک حال و کیفیات و از بر مقدار ریخته که کتب و
دعا عاری کافی مناسبه کنوز کادوکین و نیشدری مشغولین اولقدی نیاز اولنگش برده تاریخ و مفاصله بر کوزه اقم حسناً قیسه همانند
خان: بجای محمد محمد مستجد است رعایای آنک باجکانه بینه و وقت ادا رفته و ارضه با شکر و قدری کینه و کینه قبلاً رسوله که میفرموده پیش
و قدری باز رسوله که میفرمود که اما مدبک و قدری قدری که میفرمود اما مدبک و قدری قدری که میفرمود اما مدبک و قدری قدری که میفرمود اما مدبک
احوال او بخت و بد اخاف و نصیحه و نفسی از رشوه که میفرمود اما مدبک و قدری قدری که میفرمود اما مدبک و قدری قدری که میفرمود اما مدبک
و نفیس طقم کرده دیوار برام و خواه ناخواه و قدری ادخال ایند که میفرمود اما مدبک و قدری قدری که میفرمود اما مدبک و قدری قدری که میفرمود اما مدبک
ز لغتیب که میفرمود و وقت و اهتیم ایستیک بو طرفه توکزه و نفسی اخفی و اعیا درغا و سار و جوه باجمعی استناره و اجفدره رعایای آنک نصیب
و ایند و یوب سزا آید و افکارم و بر لیدر به مفید او یوب که جبه فلع جنال معلم ابه کور میگذرند و مکتوب سایدلر که ملای قدیم
اطو عری حاص و اقدره امر بر سر لر امری و جمله زوی و فلع ابه زر دیو جو بلری اولری لر ابه بیه او جوارح اولوی اسنه
تخصیبه تخمیک ایسیر لر به دد و دفعه عشت که میفرمود اما اخاف و نصیحه ایوب اجفدره توکلر استصحاب اولوی میبود بهتر تاریخ و غیری
بود سب با تفصیل بر او جنال معلم ابه توقعات او رعایای آنک از بر صریح امر و توکلر افندک شفاهاً کندنه قانونه و شرطه میبندنه انا ده
و اطرافه یکانه که تغییر اولترتص اصلاً و قطعاً افندک ایند که یوب رعایای آنک و بعضی اصلاً بسندن غذ جاکری کتب جید که میفرمود
توکلر کن توجه افاده و نظم ایند که یوب بدندک بکمی افاد و مزده بد ماده و بد بنم علم جیدم او یوب جدانده و یوب نوط قدردان
اولان رضایند کسری اولوی که بر باضم المام یوقه رعایای آنک اولماند که حضرت یوقه و یوب نوط مقال ایله میسرده قیس و رعایای
و اسطیله مسعودی اخاف و نصیقه حال و بری اولدی که نظر او نما بانه اولوی بد قدری به تعیین نامه کبی بر نه اعطای بودن
ایسه در سایه اهل و ایسه و توکلر له سائاً و یوبله اسکات ابه جلیج جید ایله افانک میگذره کرد با توکلر له منوره و اقدره مبت قدردانی
بفضاح ایند که یوب بجمیع افهم بد خصومی توکلر طرفه تجزیه جبارت ایستیکری یا به یوقه بدق بجا نه تفصیل فقهه سب
الزم و تقضی اولدیقدنه تجزیه جبارت فقهه ایله انده فالحا اصل کسند دولت و محافظم عالمشعول حدی بودندی اولترتص
خصومی جباری وجه وجهه مسنه ایله اراده عید ری فوجیه صادر بیوسه ایسه بر قدم اقدم امور فغاندر حاله
و غایت بیوسه مدی با بنه و طایر و هواله امروفته لطفاً احدی حضرت ایله امروفته

الحمد لله
محمد علی بی بی صاحب اغا قدردان
المفتی المصنف

محمد علی بی بی صاحب اغا قدردان

وطى النعمان بن بردا جاك نواز اقدم سلطانم حضرتلك
 فارص قضاوتون شوره كل قضا سنه سى و فرارى دعائى واسدى تجوزا و توب فدل نله نظر عافرا
 شوه و كلور ك سوه و دوده واقع دعابا فربر ليله دعابا رينى ايجوده اولي فديه نقل بندرون
 برلر بنه اسلام فقاسى بدى ايسه ده بوندها لور دون قونوسم و حرا بى رى دنى انرا بل اعمار ايسه دعابا نله
 فراديسى اوله بى صى و بسقو لوطر وه دعابا طرفزون كيدى كلور مرام اليم ضطررى قابل اوله جنى و اهال
 ايله نذاكس اليه دى حصرتم اذنه استنائه اجندا التذير راعى عبادت شعيبرتم موافق كلور ايسه اهال بل
 نذاكس اونه جنى كفل جبرتم ادا ده ايسه ديك كهودى اولدى صودنك لسان النيم جنى معلوم علم عالم اداى
 قى شعيبرى بوردون دى بارسه و هم حازك امر و زمان و لطف و احسان و نعمت بستم اذم سلطانم حضرتلك
 سالتى

۷۷ شماره مسلسل ۱۰۰۰۰۰۰۰

قارص محافظنکدر بو و بولم قلمی تصویب و تحریر
اولوبه لفظ صوب کلامدر و دیگر شفا
اولوبه رعایای مشوکمه نك دفعی و دفعی
یا زکندر

Türk Tarih Kurumu

صورتی از کتب خطی

دو دفتر خطی حافظه ایست که در زمان دولت محمد علی شاه در کتبخانه سلطنتی

اداره و دبیران و سایر کارکنان در آنجا نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه

اول در دوره احمد شاه قاجار و در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

نگاشته شده است. این دو دفتر در زمان ناصرالدین شاه در کتبخانه سلطنتی

۱۳۰۲

Türk Tarihleri

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a historical document or manuscript page.

BA. HH. Nr. 36840 — H

المصدر الذي ارسله اليه
هو ايداعه في تاريخه

فادیه بیله قارا ایله هر قیزه و هر چهره کوریه جنال و سیه دو ساهه حدریه سیه .
 بیه مخصوص برقلدی کونولون و جهنت مودف و در سنامه عاده لرزه اوانا بجه قعدر لکندن ماعدا فالده
 خانک اولمیه جینی بده خطیه و اوزمه هدی و هدی زین اولوب ادم قعدر بکونولون اولونجی ده کونم معامه لرده
 ایدرسه عین و فادیه اولمیه جینی بوزون ادم خلیق و عیالده استخاره نیاز لوشی مرفه قورده ارضوه درود
 و جنال و سیه ملاق اولوزه صیدا حاره لکنتب اهرابیه خلاف مودر رعایانک کمنک خاکن اولمیانده جنه
 اولمیاختی نینه و بیزه دلال نانا اندوش لیردی رعایانک مفد و کیه جک اولونجی ایچ بوزون نیک ایدر
 زه بیخی و رهباری و فی کمنک رضا انمن و قره باغ طرفنه و کد و طرفند درون شهر و اووا قیر لیر
 دیاسیه و چنگر و خنک و کما و نرجانه فضالیه اولمک کونور رعایاری و درود لوشی و تحویف
 ایردک و قره المغه باشمک و قورمق ملاق بزمه بنون تبعیت اندکیزه مقدم بقدر بی اظهار ایشلاره
 شمردی عشا بجه و نصیبه نکلده و شوبه کد و لالیزا اندیرب برویه لوب کینر قره باشک و قننه و قالاندی
 کجلاذ امام نیک و قره یازلسد و کد امانی و قننه یازلسدن امدی غارت و خاکی امان اولنه جوبه
 کینوز دین عیالری ضرب تدبیر بوجوب و اذاج جلالی تدبیر ایتیکه اولونجی خیر صول و قاصدک بیانیه
 اقمی اصحی بالقی درون عیلمه سیم اولمیه صول و قننه درون رعایاده یاز ترو و قنن ایشیکه هر کد بیه
 روسیه لوطرفه قازدی اولمیز کوره نیکمک یوزدی لود قنننه بوجولونک حلی استعمال خنک عیالری
 نامیردی فیما بوشلادم منوع اولدی یازنه بر قطعه بورلی استرهم و رعایانک کیده و کینوز دین سینه بون
 نفقوی و قره باشک عین اولوب بره و عیله ده لیرتی و نه آخره بیه نینه اولونجی همدونق لالیزا
 اکر رعایا و قورق منظم اولمیه جدید قاره بیه ظهورزه رعایانک نامیه و تاخیر لیرتی و اوجنی فار لیر نیکانه
 سید و جاننده بر قاره بیه حلی و نصیبه کونولون ایچ سجد محض طره اولانه قرا عیال نیک صودتی اظح و بار
 ایلد کلنجی نامل و رعایانک لیر کینتیه جنالک تکون حلی شمد ارضولک عیال و هر ده عیال ندره بر بری
 ستعاب مروضه لظهور انمن اولونه استغفار تکلی حلی خود قنننه اولونجه بری یاز بیه حلی و کما دار
 استغفار تکلی بورلی کونور بجه اطمینان و یوق و وجهه اهل اطرف لیردی و فی بر تقضای مودق و نصیبه
 اولونجی بجه قره باغ و فی کمنک اولونجی رعایانک ایشا لر لیر و سوز صاحب لیر اخبار ایلدی فادیه لوشی
 و سیردی و سار کلمده اویم بر قور بیه حلی اسلی لکونور بیه فی زمانا جیم اولونجه هر بوسه و فی ایشا جبار لوشی
 اجله بوندره جانش اولمیه حلی سیرج درود لکنداره انهای لازم کلمکینه قننه اویدر مروضه رعایا لکیم
 اولونجه لیرتی و نه سوره الی بقره بان کتاب و ترتیب و خلاف شول بونقلد هر کمنه کف بر ندر بجه و عیله ده

معروض عبد واطعی وظهر بر که
 یاسور در قصصی در و نوده موجود اولان علی و صلی و فقرا با جمع شوم بیدار نظر حال و دنیا ز لرید که بونون اقدم و حق بوی نیا
 و کتخدا بک حضرت لاری و مستلزم نه اولان مس اراغ و ات با یسور و قصصی نه و در و لرند کفار خاک را لیه مقابله مقدر اولان
 اصلدن سوی الهیها الی توفک طرقات کسند کر بر اقرب کسد طرزه باقی مجزه و بی چاره طاقی قاتر قدرد در عقب اعدای دینی قصصی بر خول
 و الی کوندن معنی و ز مکتب اولوب قصصی نه و قرالینجه جمله نوب و غارات و آکندری و احوال و کسارینه انصاف اینجمله قوت بومیه به
 و جمله حیرت بره قانوب و اعدای دینی بوم صالی لیسبر اکثر فی لایح ایله انوب و در و ننده اولان جامع و مسجوری و خانه ناری جمله
 احراق ایدوب کتشد و در حضور و در عملوا اندوز کولک کرونه ادره بر و هم ممکن او عالمی علم غنا بیداری یسور لرند و الیسوم
 محتاج اهل نور و نرین عا کوی قصصی نه و فصل اولان خان لره کسروب باقی کسینسز قونا قرا حالت بر باقی
 او و رحمت و غنا غنا بیدار اندوز کسروب

که کوی ایل و ایل کوی نه
 لایح ایل و ایل کوی نه
 مسجور ایل و ایل کوی نه

Kemal Beydilli

Високостепенный, Высочайший, Императорский, Великий Армянский, Кавказский.

دولتو سعادتلو مکرملو محبتو باشای دشان و والی ارضروم

و تاروس خرنزری

Армянские Архиепископы: митрополитов, епископов в пределах нашей империи, покровительствовало много милости, постановившего между великими Императорскими: Российского и Османского Портов, отлучившись в Армянские епархии и в подчиненных от Византии, Анхима, Мелити, Каянатов и Атраграна, Панасова, и от епископа Мухоморова: Византия, Мелити, Сванца и Мамевова, и Атраграна, Османца и Ахона, и Ахана для распоряжения о прощении оставленных нами тайн наших.

دولتین بینده عقد اولان مصالحه نامرستک انطوقی اوزر و باجانه دولت روسیه الکنده اختیار کن ایتیش ارضروم ارمنی و فرنگی ارضروم شهزده و قضا سنده ترک ایتیش اولدوقدی اموال و عیاله کلری فروخت ایچون ارمنجا عتدن طاہر سون ارمنی ملدیرید و مقدسی کرابت اوغلی و آماجان قرابت اوغلی و ملت فرنگدن رهب دیر اولان طاہر سون اوغلی و آماجان یوسف اوغلی و یعقوب اناک اوغلی نام کسزری وکیل نصب و تعیین ایدوب ارضروم طرفندارسال ادری ایلد کلرینه بناء مزبور لر اول طرفه وصول ایدوب مظهر حمایت و صیانت دولتلی اولدوق مامور الدقلری مصلحتیندی اجرا و تکمیل ایتلرینی

Лица сего исправниваются вкратце покровительству и милости Императора. Высочайшим указом о привольном в исполнении на возмужавшего на митро

طرف دوستانه مدن صوب دولتینیه التماس اولغسی نیار ورجا ایتیش و ارضروم طرفدن کوچی کلش اها لیدرینی اول طرفه کندوریلدی و متعلق و مخصوص اولان مزبور عیالت و محصول ایتلرینی ترک ایتیش اولدوب

Возвратившись из ссылки.

دولتین فحمتین بیلرینده شفق اولان عهد نامر منطوق و خوصا

Переселенцы из Арарата

оставили тайно в прежней

اشوع عهد نامر مندرج اون اوچنجی ماده موجب اوزره علائیه

родить знаменательные события

любви! как есть также и в

و عهد و تعهد اینست که کذب و وطنی ترک ابله اهل و عیالیه دولتین

сталимная собственность.

Морозовым приг. цркий

مالکته واروبه یکن اولغره خواهسکر اولدر کند و مصلو اولان

Синодъ, Два Морозовскими

Императора Всероссийскій и

اموال و ابلدک و محصولاتنی اون سکر ای متنده فروخت

Синодальный, въспрши въ по-

становлении Мни Аеть в

статье № " что каждай не

ایتمه قادر در

опасалъ ни какия притязаній

и притязаний, можетъ при-

دولتین عظیمین بیلده دیگر اولان روابط دوستی و مودت

дать по собственності въ

стии осмысливать и

стали пожелать переселенцы

الى الابد حفظ و وقایه ایتمه خواهسکرده دولتری و

въ своихъ семействъ и

земель имуществъ въ дру-

ترک وطن ایذکر کنند مشروط اولان ماده تک اجراسنه

гую страну по его желанию.

Сестр того ожадованіе подданы

اراده شاهانه یره تابعت شیریزی بدیدار اولدیغی مجرم

и ихъ, дипломатическимъ въ

Синодъ, возвращающимъ Два

خالصانم اولعله بودغه ایتمی و فریک طرفلریندن بالوکا

сакрой Нортъ, или Центральнѣ

Императорскому Россійскому

خصوص مزبور ایچون اجزوم جانبیه ارسال اولنان سالف

Двоя, притомъ такъ на основаніи

цати и посланный орохъ, счита-

отъ расчисти Гатификацій

Kemal Beydilli

настоящего Императора Договора, ^{کسندری حمایت وصیانت و مصالحه عهدنامه معین اولان}
 кабы они, если нарушатъ крѣ- ^{مدت هنوز مقتضی اولادغندن کندولرینه معلق اولان املاک}
 пивъ, или не срылатъ расоръ, ^{وامواللرینی فروخت و نزر و عات و محصولات لرینی اخذ و نقل الی لرینی}
 оренъ касательно собственности ^{بازنده}
 или приобретенной по войнамъ ^{اذن و رضعت و تحت حکومت شهر برنده اولان ضابطان طرفلر}
 или поимъ одной и персими ^{زند}
 воемъ, или купленнымъ и дрѣзми ^{ازدین و رضعت و تحت حکومت شهر برنده اولان ضابطان طرفلر}
 или императорскими воемъ ^{ازدین و رضعت و تحت حکومت شهر برنده اولان ضابطان طرفلر}
 или той, или другою изъ оуб-
 влекающихся Державъ.

Со своей стороны, будучи сообра- ^{و خرد اخذیده دن خیار و علامتہ ذره قدر اللہه جانفت و لرین}
 жение уверить, что Вы Высочай-
 шественней! Высочайшимъ ^{اولنماستی اکیدا و شدید امر و تنبیه همت بوی لرینی متوقع}
 Благоприятствіемъ! искренно ^{دوستانم ایدیکی و کرک اشبو صلحت همتند لوان فی طرف}
 желаю, что вы дружески ^{دولت لرینه افاده و اشار و کرک صوب حالماندن جانب}
 сохранимъ Великую Державу ^{شیریلر اولان مراسم تکریم و تقاضای اطهار ختمده بلا امحال}
 Россіи и Турціи, сохранимъ ^{معتبر او فچیان دن بری صوب سعادت لرینه ارسال اولنجه}
 на вѣчные времена и это ктисъ ^{بیانی تحریر نقیمه و لا و تحقیق بادی اولدینی معلوم دولری}
 те воле (Вашего Государя, изъ ^{چنین}
 численно въ поименномъ Трансафъ ^{چنین}
 на счетъ персисенцовъ, и нишамъ ^{چنین}
 не останавливаясь передъ покръ-
 вленностью и вторично заирити
 Вашимъ отпрывизаціи въ Арі ^{چنین}
 оренъ публикованіемъ вѣтъ таинши
 миль персисенцовъ, всенкоравіи
 прова Ваше Высочайшество ^{چنین}
 такъ какъ орокъ, написанный

Kemal Beydilli

Милләтләремизне өзгәчә мухтаһар итеп,
 мухтаһарлыгыбызны һәм һәр хәлдә өзгәчә
 һәм мухтаһарлыгыбызны өзгәчә мухтаһар итеп,
 өзгәчә мухтаһарлыгыбызны өзгәчә мухтаһар итеп,
 өзгәчә мухтаһарлыгыбызны өзгәчә мухтаһар итеп,
 өзгәчә мухтаһарлыгыбызны өзгәчә мухтаһар итеп,
 өзгәчә мухтаһарлыгыбызны өзгәчә мухтаһар итеп,
 өзгәчә мухтаһарлыгыбызны өзгәчә мухтаһар итеп.

اولادده بوندن بويله بيئاده روابط دوستي و حسن

اياد فک استقرايينه طرف خالصانه مدن سمي واعنا قلعه حخي

مجزوم منير يدي سويلسي مستجاي دوستانم و

ما مول هجانده مدد

عن صاحب جباران فله ما يثابله عز و سكوخ ايرد السكي

Ваша доброта и величавость
 всегда сияют в Армии и в
 жизни. Всегда помните о любви
 к родной земле, к родному
 человеку, к родному делу.
 и к родной культуре. Пусть по переселен
 ным.

Меня не забываете
 помнить о том, что и искусство имеет право
 жить. Пусть по переселенным
 ным.

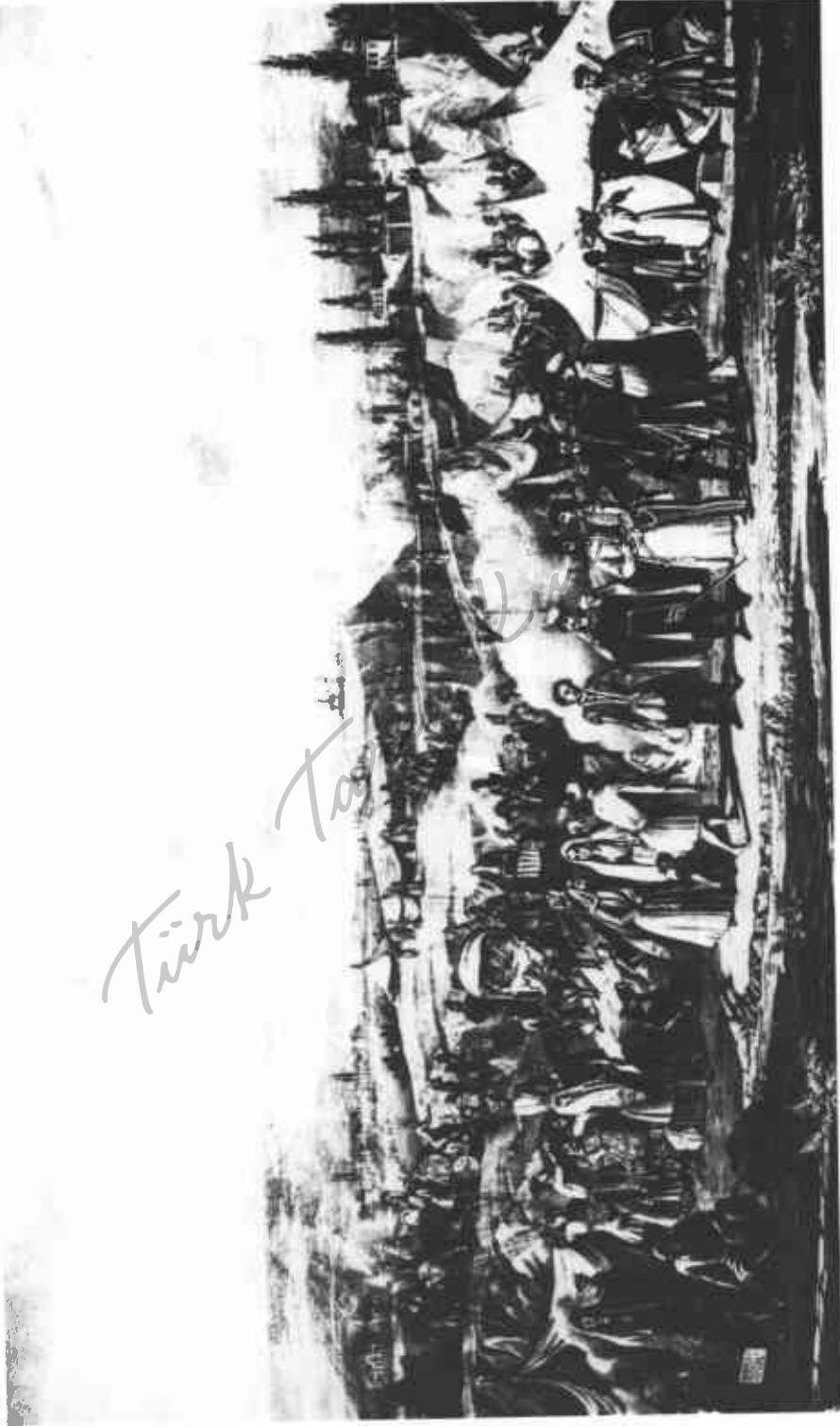
С любовью и уважением
 Кемаль Бейдали

شاهین کمالی
 و کامران کمالی
 قشند بولار اوردی

№ 4180.
 29 October 1930.
 Moscow.

Handwritten signature or initials at the bottom right.

Ermeni Göçünü Gösteren Gravür